

بخش سوم: حج و اقتصاد خرد

استطاعت، محاسبه آن و بررسی رابطه‌اش با شئون

مجتبی باقری تودشکی

مقدمه

حج، پایگاهی است که می‌تواند از لحاظ فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بر جهان اسلام تأثیرگذار باشد. بنابراین بررسی مسائل گوناگون آن، بایستی با این نگاه باشد و با آمارهای به دست آمده از انواع متغیرهای مرتبط با آن، مسائل و عوامل مؤثر بر آن تبیین گردد.

از متغیرهای مرتبط با حج، استطاعت است که با حصول آن، حج بر افراد واجب می‌شود. همچنین ممکن است شرایط آن از فردی به فرد دیگر، از شهری به شهر دیگر و از کشوری به کشور دیگر متفاوت باشد. استطاعت می‌تواند با رقم و اعداد نشان داده شود و تأثیر متغیرهای دیگر نیز بر آن بررسی شود. بنابراین، از این طریق، تعداد حج، اهمیت آن و عوامل مؤثر بر آن نیز، در نزد مردمان هر دیار مشخص می‌شود.

در این تحقیق، سعی شده است ابتدا به تبیین و شناخت استطاعت و روش‌های اندازه‌گیری آن پرداخته شود و سپس با استفاده از نمونه‌ای از شهر قم، - که در شهریور سال ۱۳۸۷ به دست آمده است - متوسط میزان استطاعت پولی که اشخاص اظهار کرده‌اند. به دست آید همچنین با توجه به وجود پرسش‌های دیگر، از متغیرهای دیگر اقتصادی در پرسش‌نامه، امکان بررسی رابطه آنها با استطاعت فراهم آمده و این رابطه نیز تحلیل و بررسی شده است. بنابراین، مقاله هم شامل برخی مباحث تئوریک در زمینه تبیین و شناخت استطاعت است و هم شامل بررسی کاربردی اندازه‌گیری استطاعت و تأثیر عوامل مؤثر بر آن می‌باشد.

۱. مباحث تئوریک (شناخت و اندازه‌گیری استطاعت)

الف) شناخت استطاعت حج

یکی از عبادت‌های لازم، انجام حج می‌باشد. این عبادت هم حدی واجب و ضروری دارد و هم

حدی مستحب و مطلوب. حد ضروری آن با شرایطی از جمله داشتن عقل، بلوغ، استطاعت و توانایی رفتن به حج لازم می‌شود.

علماء بر اساس برداشت خود از روایات، استطاعت را در دارا بودن سه یا چهار چیز خلاصه می‌کنند. آنها عبارتند از:

۱. داشتن زاد و توشه راه؛

۲. صحت و سلامتی بدن جهت رفت و برگشت؛

۳. فراهم بودن وسائل و لوازم زندگی برای اهل و عیال در محل سکونت تا زمان بازگشت؛

۴. در بازگشت از سفر حج، به اندازه کفایت داشته باشد. یعنی شخص بعد از آمدن از حج، در زندگی درمانده نشود. البته در شرط چهارم، اختلاف وجود دارد و عدّه فراوانی از علما معتقد به شرط بودن آن می‌باشند. برخی دیگر اعتقاد به شرطیت نداشتن آن هستند. بنابراین، هر فرد برای اطمینان از حصول استطاعت مالی برای حج، لازم است که سطوحی از درآمد و مصرف را برای خود و خانواده خود در نظر گیرد. سپس، مخارج رفت و برگشت را به آن اضافه کند آن‌گاه اگر آن مقدار را دارا باشد، استطاعت مالی برای او تحقق می‌یابد که تشخیص و تخمین این مقدار نیز، به عهده خود شخص گذاشته شده است.

(ب) زمان حصول استطاعت حج

بنابراین استطاعت، حدی از دارایی، درآمد و یا زندگی است که می‌توان با آن به سفر حج رفت و بازگشت. بدون اینکه برای فرد، تغییری در سطح زندگی حاصل شود. در این ارتباط، این حد، در فرایندی زمانی برای فرد حاصل می‌شود که از آن تعبیر «به زمان حصول استطاعت» می‌شود. در این ارتباط، در فقه اسلامی، باب حج، برخی مباحث مطرح شده است که می‌تواند بیانگر زمان حصول استطاعت و اندازه آن در هر زمان باشد. برخی از این مباحث، در ارتباط با سطح خاصی از زندگی است که نبایستی تغییر کند و یا برای فرد تضمین باشد. برخی نیز، در ارتباط با چگونگی هزینه‌های رفت و برگشت و کیفیت سفر می‌باشد.

مسئله زمان حصول استطاعت، مستحدثه نبوده و در زمان ائمه علیهم‌السلام و بعد از آنها نیز مطرح بوده است. بنابراین، از ائمه علیهم‌السلام در مورد زمان و اندازه استطاعت پرسش‌هایی شده است و آنها نیز پاسخ‌هایی داده‌اند که علمای زمان غیبت نیز، برای پاسخ به همان پرسش‌ها به اجتهاد و برداشت از اقوال و احادیث رسیده از جانب آنها پرداخته‌اند. بدین ترتیب، زمینه برخی نظرات گوناگون را نیز فراهم آورده‌اند. همان‌گونه که در تعریف استطاعت بیان شد، علمای اسلام، استطاعت را شامل سه و یا چهار چیز دانسته‌اند که در این مورد نظریه واحدی بین آنها وجود ندارد. همچنین درباره آن سطح خاص زندگی

و اینکه چه نیازهایی برای کفایت بعد از رجوع از حج لازم است، حد ارضای یک نیاز بایستی چه اندازه باشد؛ چه وسایلی برای سفر حج (رفت و برگشت) لازم است، کیفیت آنها چگونه باید باشد و مانند آن که منشأ اختلاف در مورد آنها، بعضاً به شناخت کفایت، ضروری‌ها و آنچه موجب عسر و حرج انسان می‌شود که در این بحث به برخی از آنها اشاره می‌شود.

یک - اختلاف در ارضای برخی نیازها در استطاعت

برخی از نیازها، همچون مسکن، لباس و خوراک خانواده، لحاظشان در آن سطح معین از زندگی، برای استطاعت تردیدی نیست؛ ولی در لحاظ برخی نیازها تردید شده است که در اینجا به آنها اشاره می‌شود.

اول - بعضی از علما، وسایل ضروری اولیه مرتبط با خوراک، پوشاک و مسکن را فقط از فروش مستثنی می‌دانند؛ در حالی که بعضی دیگر، همه وسایلی را که برای زندگی شخصی متعارف است استثنا می‌کنند. بنابراین، بزرگانی همچون شهید اول، شیخ طوسی، صاحب عروة الوثقی است،^۱ حتی زینت آلات زن را نیز، مستثنا دانسته‌اند؛ ولی برخی همانند صاحب جواهر^۲، در این مسئله تردید کرده است.

دوم - در مورد وسایلی که نیازهای علمی انسان را برطرف می‌کند، نظرها متفاوت است. شهید ثانی، در مورد وسایل منزل تردید نمی‌کند و می‌فرماید: اصحاب ما، کتاب‌های علمی را نیز، به آن‌ها ملحق کرده‌اند؛ ولی بعضی، (همچون شیخ طوسی^۳ در مبسوط،^۴ مرحوم علامه در منتهی و تذکره و صاحب جواهر^۵) کتاب‌های علمی را به دو قسم، تقسیم کرده‌اند. کتابهایی که ضرورت دینی دارند و کتابهایی که اینچنین نیستند. بنابراین، قسم اول را جزء استثناها دانسته‌اند.

سوم - برخی، همچون مرحوم نراقی^۶ کلیه وسایل منزل، حتی وسایل کار را جزء استثناها دانسته‌اند و ملاک آن را نفی عسر و حرج در اسلام می‌دانند و می‌فرمایند: «اگر گفته شود که برای حج، بایستی این وسایل به فروش برسد. این حکم، از بیخ و بن حرجی است و استطاعت حج، بایستی استطاعتی

۱. جواهر الکلام، محمد حسن النجفی، ج ۱۷، ص ۳۵۲؛ مستند العروة، کتاب الحج، ص ۸۸؛ عروة الوثقی، محمد کاظم یزدی، ج ۲، ص ۴۳۱. شرح لمعه، ج ۱، ص ۱۶۲؛ دروس، ج ۱، صص ۳۱۰ و ۳۱۱؛ المسالک، ج ۲، ص ۴۳۴.

۲. همان.

۳. جواهر الکلام، ج ۱۷، ص ۳۵۲.

۴. همان.

۵. همان.

۶. مستند الشیعه، احمد بن محمد النراقی، ج ۱۱، ص ۳۵.

باشد که این مسائل در آن رعایت شود و برخی دیگر، آنها را استثنا نمی دانند.

چهارم - در مورد این که آیا کالاهای استثنا، بایستی به طور بالفعل نیاز انسان باشد و یا بالقوه، همه علما بالاتفاق نیاز بالقوه را ولو در آینده برای استثناء کافی می دانند؛ اما در زمانی که محلّ حاجت از بین رفته باشد، میان علما اختلاف است. صاحب عروة الوثقی^۱ می گوید: درباره زنانی که پیر شده اند و زینت برای آنها محلی ندارد، بایستی آن زینت‌ها را برای مخارج حج به فروش برسانند برخی دیگر، بر خلاف آن می گویند. در مورد وسایل دیگر منزل که نیازی به آنها نداشته باشند، همین اختلاف وجود دارد.

پنجم - در مورد نیازهای آینده نیز، بحثی وجود دارد که آیا رجوع به کفایت، شرط حصول استطاعت است یا نه؟ برخی آن را شرط می دانند و بعضی دیگر شرط نمی دانند. آنهایی که معتقد به شرط بودن رجوع به کفایت می باشند، عقیده دارند که از ناحیه وجوب حج، بایستی محل کسب، شغلی که اساس زندگی حال و آینده فرد و عائله اوست، از بین برود؛ زیرا استطاعت مجرد طاقت نیست؛ بلکه قدرتی است که در آن سهولت وجود داشته و مشقت نیز در آن مرتفع باشد. فقهای هم چون مرحوم علامه^۲ می گوید: این مشقت بزرگی است که شخص، بعد از حج کفایت خود را نداشته باشد. برخی دیگر نیز گفته اند: «به چنین شخصی نمی توان گفت که او دارای استطاعت عرفی است».

ششم - در مورد تقدم و تأخر برخی نیازهای دیگر بر حج نیز، محل بحث و نظر است که نتیجه آن، در زمان رسیدن به سطح استطاعت و اندازه آن تأثیر دارد. اینکه آیا حج بر ازدواج مقدم است یا برعکس که در نتیجه خرید وسایل عروسی، پول بیشتری برای تحقق استطاعت نیاز است.

دو - سطح ارضای ملحوظ در استطاعت

پس از توجه به این که چه نیازهایی در استطاعت لحاظ می شوند و پس از اثبات این که چه کالاهایی، از فروش برای مخارج حج مستثنا می باشند، این بحث مطرح می شود که چه سطحی از ارضای نیاز و مصرف، برای تخمین استطاعت مستثنا است؟ آیا سطح مستثناها پایین تر از سطح ارضای ضروری هاست یا بالاتر و یا در حد آن؟ آیا ارضای هر نیاز، باید در پایین ترین حد، بدون لحاظ شئون، با لحاظ پایین ترین شأن و شرف باشد و یا مطابق شأن و شرف هر فرد باشد؟ همچنین زاد و راحله فرد، باید در سطح فراوان و مطابق شأن هر فرد لحاظ شود یا این که لحاظ کمترین شأن، مربوط به پایین ترین اقشار جامعه کافی است؛ مثلاً کسی که می تواند ماشین زیر پای خود را بفروشد و ماشین ارزانتری بخرد و با

۱. عروة الوثقی، محمدکاظم الیزدی، ج ۲، ص ۴۳۱.

۲. التذکر، الحسن بن یوسف بن المطهر. مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ج ۷، ص ۵۷.

بقیه پول آن، به حج برود، این چنین شخصی مستطیع است یا نه؟ یا کسی که به زندگی سطح برتر عادت کرده است و اکنون برای او مرکبی بسیار سطح پایین، برای رفتن به حج مهیا شده است، برای او زاد و راحله، در حد استطاعت مهیاست؟ و پرسش‌های دیگری که پاسخ به آنها می‌تواند بیانگر سطح استطاعت باشد.

برای پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها لازم است به بحث دخالت شأن و شرف در کلمات علما در مورد کالاهای استثنا شده و وسایل سفر رجوع شود. با بررسی در کلمات آنها در می‌یابیم که این بحث نیز، اختلافی بوده و نیاز به اجتهاد، دقت و بررسی مجدد دارد.

اول - دخالت شأن و شرافت در وسایل زندگی که از فروش برای سفر حج استثنا می‌باشند

نیاز به وسایل حمل و نقل، لباس و بعضی خدمات ضروری و همین‌گونه اثاثیه منزل، از نیازهای ضروری و استثناهاست؛ ولی برخی از انواع این نوع وسایل و اشیا، همچون لباس تجمل، خادم و اسب، در ارتباط با نیازهای شرف بیان شده‌اند؛ برخی علما، آنها را در ارتباط با آن سطح معین از زندگی دانسته‌اند که در استطاعت، تضمینش لازم است برخی علمای دیگر، آن را مربوط به آن سطح معین ندیده‌اند.

شهید ثانی، در کتاب^۱ الروضة البهیه می‌فرماید:

خانه، لباس، خادم، اسب و کتاب‌های علمی که شخص لایق آنست هم به لحاظ کمیت، هم به لحاظ کیفیت، هم به لحاظ قیمت و هم به لحاظ جنس کالا، برای مخارج حج استثنا می‌باشند.

ایشان در کتاب مسالک نیز می‌گویند^۲:

البته اگر آن شخص، از کسانی باشد که معمولاً خدمت او را می‌کنند و خادم، برای این چنین افرادی صالح باشد، خادم او فروخته نمی‌شود».

سپس می‌فرماید:

«اگر خصوصیات آن اشیاء، بیش از آن چیزی است که او به آن عادت دارد، واجب است که شخص آن اشیا را به پایین‌تر از آنها تبدیل کند. البته اگر استطاعت، برای او به وسیله آن تبدیل حاصل شود و همه این مطالب، در مورد منزل و محل زندگی نیز صحیح است». سپس، ایشان اضافه می‌کند: «اسب سواری نیز برای فرد استثنا می‌باشد؛ البته اگر از کسانی باشد که معمولاً بر اسب سوار می‌شود». نجفی در کتاب جواهر^۳، با بیان اینکه اشیا با قیمت پایین نیز در شأن شخص‌اند، در رد این نظر

۱. الروضة البهیه، زین الدین علی العاملی، ج ۲، ص ۶۲.

۲. زین الدین علی العاملی، (شهید ثانی)، المسالک، ص ۲.

۳. جواهر الکلام، محمد حسن النجفی، ج ۱۷، ص ۲۵۲.

می‌گوید: «اگر قیمت این کالاها گران باشد و امکان خرید چیزی در شأن شخص با قیمت پایین‌تر باشد، باید آنها را بفروشد؛ زیرا ملاک کلی در استثنا این نوع کالاها این است که فروش آنها موجب حرج (فشار و سختی) است و حرجی در فروش این نوع کالاها نیست. آن‌گاه ایشان می‌فرمایند: «نظر محقق کرکی، اینکه می‌گوید: «تبدیل این اثاثیه مورد احتیاج و گران که در شأن فرد می‌باشند لازم نیست»، دارای اشکال است؛ زیرا فرض ما در جایی است که قیمت پایین‌تر نیز، در شأن شخص است. طباطبایی، در عروة الوثقی نیز، از استثناء تعبیر به ضروری‌های زندگی کرده و نیازهای مرتبط با شرف را داخل آنها دیده است و می‌فرماید:

«لکن از آن حکم (فروش اشیا به خاطر حج)، چیزهایی استثنا می‌باشند که انسان در ضروری‌های زندگی به آنها محتاج است. پس منزلی که در شأن اوست، خادمی که به آن احتیاج دارد، لباس رسمی او و حتی تجملی که در شأن اوست، استثنا می‌باشد. همچنین اثاثیه منزل، از قبیل فرش، ظرف و...، از چیزهایی است که شخص به آن محتاج است و بلکه زینتی است در شأن زن و او به آن محتاج است. همچنین کتاب‌های علمی برای کسی استثنا می‌باشد که اهلیت آن را دارد و در موردی که تحصیل علم واجب است».

مرحوم نراقی، در کتاب مستند الشیعه^۱، پس از ذکر بعضی از استثناء نظیر خادم، منزل، لباس‌های احتیاج، اسب سواری، کتاب‌های علمی، اثاث منزل و همچنین اسباب کار صنعتی می‌فرمایند: «همه اینها، به اندازه ضرورت و به مقدار احتیاج استثنا می‌باشند. آن‌گاه سه دلیل برای آنها بیان می‌کنند و می‌فرمایند: «اجماع از طریق افراد بسیاری برای بیشتر این وسایل حکایت شده است و نفی تکلیف از فروش همه این اشیا، به جهت عسر و حرجی است که در اسلام نفی شده است.

آقای خوئی، در کتاب معتمد العروة^۲، ملاک استثناءها را در مشقت قرار گرفتن شخص به خاطر فروش اشیا گرفته است و می‌فرماید: «معیار حصول استطاعت، وجود چیزی است که بتوان با آن حج به جا آورد. آری از این حکم، چیزهایی استثنا می‌باشد که شخص در زندگی خود و عیال خود، مانند منزل و...، به آن محتاج است. خصوصیت آن اشیا، باید به گونه‌ای باشد که اگر به خاطر حج به فروش برسند، شخص در مشقت قرار گیرد. پس ملاک و معیار در جمیع وسایل به (مشقت) حرج است و ظاهر از حرج، در کلام ایشان حرج شخصی است.

بنابراین دلایلی که وسایل و اشیا ارضا کننده نیازهای مرتبط با آن سطح معین از زندگی، برای حصول استطاعت استثنا دانسته است، سه چیز است که عبارتند از:

۱. مستند الشیعه، احمد النراقی، ج ۱، ص ۲۹.

۲. عروة الوثقی، ج ۲، ص ۴۳۰.

۱. اجماع علما، که به همه اشیا سرایت نمی‌کند و فقط چند مورد را در بر می‌گیرد و می‌توان احتمال داد که استثنا این اشیا نیز، براساس اجتهاد علما باشد.

۲. دلیل نفی عسر و حرج در اسلام که شمول دامنه آن به کلیه اشیا مرتبط با شرف، منوط به این است که فروش آن اشیا باعث عسر و حرج نوعی و یا شخصی شود.

۳. بعضی روایت‌ها بر این مطلب دلالت دارند که آنچه کمبودش موجب بی‌طاقت شدن فرد می‌گردد، شخص، با آن مستطیع نمی‌شود.^۱

مرحوم نراقی، به برخی از این روایت‌ها تمسک جسته است؛ ولی دلالت این روایت‌ها بر استثنا وسایل مرتبط با شرف نیز، منوط به این است که فروش این اشیا، شخص را بی‌طاقت بسازند و نتیجه اینکه، رعایت نیازهای شأنی و لحاظ آنها در زندگی خاص و معین، مرتبط با استطاعت حج و لازم نبودن فروش آنها به استثنا، مسئله‌ای اختلاقی بوده و لااقل استثنا بودن آنها، وابسته به این است که لحاظ نشدنشان موجب عسر و حرج در زندگی، یا بی‌طاقت شدن افراد می‌شود.

دوم - تأثیرپذیری مخارج سفر، رفت و بازگشت از شرف

فراهم بودن وسایل رفت و آمد به حج، (زاد و راحله) از مخارجی است که زمینه استطاعت شرعی را فراهم می‌کند. در جهان خارج، راه‌های فراوانی برای رفتن به حج وجود دارد. در نتیجه، مخارج متفاوتی نیز به وجود خواهد آمد؛ بنابراین استطاعت نیز می‌تواند متفاوت شود.

در زمان ائمه و پیامبر ﷺ، حجاج، هم با پای پیاده به سفر حج می‌رفتند و هم با اسب، قاطر و الاغ. چنانکه در شرایط کنونی نیز، راه‌های متفاوتی وجود دارد و به‌طور طبیعی مخارجی که با کرایه اسب به‌وجود می‌آید، بیش از مخارج رفتن با الاغ و پای پیاده است. چنانکه مخارجی که برای هواپیما وجود دارد، خیلی بیش از مخارج اتوبوس‌های مسافربری است. بنابراین، راه‌های متفاوت، مخارج و استطاعت‌های متفاوتی را می‌طلبد.

البته ممکن است، بعضی از اشخاص به لحاظ قوت وضعف بدنی، توانایی سفر با بعضی از این وسایل را نداشته باشند و فقط با بعضی دیگر بتوانند به حج بروند. در این صورت، شک و شبهه‌ای نیست که تهیه آن وسایل؛ جزئی از استطاعت آنهاست چون مناسب جسم آنهاست ولی در صورتی که شخص به لحاظ جسمی بتواند با تمامی وسایل متعارف به سفر حج برود؛ ولی بعضی از این وسایل با شرف و طبقه او سازگار نباشد، آیا استطاعت با حصول وسایل مناسب شأن و شرف او حاصل می‌گردد و یا با همه وسایلی که سفر با آنها در جامعه متداول است؟

۱. وسایل الشیعه، محمدبن الحسن الحرالعاملی، ج ۱، ص ۳۰.

میان^۱ علما، در مورد اخیر، نظر واحدی دیده نمی‌شود؛ بعضی از آنها معتقدند که باید زاد و توشه راه، در شأن و شرافت فرد باشد. برخی دیگر عقیده دارند که شأن داشتن مرتبط با شرف، در زاد و توشه راه، دخیل نمی‌باشد. بنابراین، معتقدند که استطاعت شرعی یا عرفی، بدون آن نیز برای شخص حاصل می‌شود.

شهید ثانی^۲ از کسانی است که مراعات شرافت را در وسایل سفر حج لازم نمی‌داند. ایشان، در کتاب الروضة البهیه می‌فرماید:

شرط وجوب حج، علاوه بر بلوغ، عقل، حریت، وسیله حمل و نقل و توشه راه است. وسیله راه نیز، باید به گونه‌ای باشد که قوت و ضعف شخص، در آن مراعات شود؛ ولی اگر پیاده راه رفتن برای او آسان باشد، لازم نیست که وسیله سفر، مناسب حال او از لحاظ شرف و عدم آن باشد. محمد بن الحسن الاصفهانی^۳ در کشف اللثام نیز، معتقد به این نظریه است. در طرف مقابل، مرحوم علامه، در کتاب قواعد و تذکره، محقق ثانی، صاحب جواهر، صاحب عروة الوثقی و امام خمینی، نظر دیگری داده‌اند و فرموده‌اند: «شرف افراد، در وسایل راه باید مراعات شود». مرحوم علامه^۴ در قواعد فرموده‌اند: «زاد و راحله باید مناسب مثل فرد باشد».

در کتاب تذکره^۵، مراد خود را از رعایت مثل فرد این گونه بیان کرده‌اند.

روش زندگی افراد با یکدیگر، به لحاظ خشونت و لطافت متفاوت است. انسانی که در طبقات برتری از زندگی است نیازهایش بیش از انسانی است که در طبقات پایین است.

صاحب جواهر^۶ می‌فرماید: «مراد از راحله، (وسیله سفر) وسیله‌ای است که مناسب مثل او باشد؛ در کتاب قواعد نیز همین گونه آمده است و ظاهر کلام محقق، در شرایع و علامه در قواعد نیز این است که وسیله سفر، هم باید با قوت و ضعف بدنی فرد سازگار باشد و هم با شرافت و پایینی سطح زندگی او. صاحب عروة الوثقی^۷ می‌فرماید:

از ادله به دست می‌آید حج وقتی بر فرد واجب می‌شود که وسایل سفر به لحاظ کیفیت مناسب شأن او مهیا شود. پس زمانی که شأن او سوار شدن بر کجاوه‌ها و کنیسه‌هاست، به گونه‌ای که

۱. معتمد العروة، ابولقاسم الخوئی، ج ۱، ص ۸۸.

۲. الروضة البهیه، العاملی زین الدین علی، ج ۱، ص ۱۶۲.

۳. کشف اللثام، محمد بن الحسن الاصفهانی، ج ۵، ص ۹۶.

۴. نقل از محقق کرکی جامع المقاصد فی شرح القواعد، ج ۳.

۵. تذکره الفقهاء، ج ۷.

۶. جواهر الکلام، محمد حسن النجفی، ج ۱۷، ص ۵۶.

۷. العروة الوثقی، سید محمد کاظم الطباطبایی، ج ۴، ص ۳۶۵.

پایین تر از آن، برای او نقصان شخصیت ایجاد می‌کند، برای او وجوب حج مشروط به دستیابی به آن وسایل است و کمتر از آن کافی نیست.

حضرت امام خمینی^۱ نیز می‌فرماید:

مراد از زاد و راحله، وسایلی هستند که شخص در سفر به آنها، بنا به حالش، به لحاظ قوت و ضعف بدنی، شرافت و بی‌شرافتی آن محتاج است و کمتر از آنها کافی نیست و همه آنها به عرف واگذار می‌شود. اگر کسی با نداشتن آنها مجبور به رفتن به حج شود، حجة الاسلام از گردن او ساقط نمی‌گردد.

البته گروه اول (کسانی که شأن را در زاد و راحله یعنی توشه و وسیله راه، شرط نمی‌دانند) دو دلیل بر مدعای خود ذکر می‌کنند.

دلیل اول، عموم آیه شریفه: «لَنْ يَكُنَّ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مِنْ اسْتِطَاعِ إِلَيْهِ سَبِيلًا»^۲؛ «حج بر کسانی واجب است که توانایی رفتن به حج را دارند».

همچنین عموم برخی اخبار^۳ است که دلالت بر وجوب حج^۴ دارند. آیه ذکر شده، هم شامل انسان‌های با شرف می‌باشد و هم شامل افرادی که پایین تر از آنها می‌باشند؛ زیرا هر دو دسته، توانایی رفتن به حج را دارند. بنابراین، اصل عموم (اصالة العموم) و اصل ظهور (اصالة الظهور) حکم می‌کند که حج بر همه واجب می‌باشد و همین‌گونه از روایات استنباط می‌شود.

دلیل دوم، ظهور بعضی از روایات هاست که در نفی شأن و شرف در وسایل سفر وارد شده است. اگرچه این روایت‌ها به حد تواتر نیستند، ولی فراوان می‌باشند و دلالت دارند بر این که کسی که حجی برای او مهیا و یا تعارف شود و اسباب آن سفر در شأن او نباشد و بنابراین حیای او، موجب امتناع از سوار شدن او شود، این چنین شخصی مستطیع است و اگر از سفر امتناع کند، در حال استطاعت به سفر حج نرفته است. بعضی از این روایات نیز سندشان صحیح است.

البته عده‌ای از علما، همچون صاحب جواهر^۵ و خوئی^۶ بر این دو دلیل، اشکال وارد می‌کنند و می‌گویند: «در شرایطی که آن‌گونه سفر، نقصانی در شخصیت فرد ایجاد کند، ادله وجوب حج، محکوم ادله نفی عسر و حرج است، بنابراین، حج بر عهده فرد واجب نمی‌شود».

۱. تحریرالوسیله، روح الله الخميني، ج ۱.

۲. آل عمران: ۹۷.

۳. وسایل الشیعة، محمد بن حسن الحر العاملي، ج ۱۱، ص ۳۴.

۴. جواهرالکلام، محمد حسن النجفی، ج ۱۷، ص ۲۵۶.

۵. جواهرکلام، محمد حسن النجفی، ج ۱۷، ص ۲۵۰.

۶. معتمد العروة الوثقی، ابوالقاسم الخوئی، ج ۱، ص ۸۸.

ج) عوامل اثرگذار بر استطاعت

با توجه به اینکه در استطاعت، از نظر علما، نیازهای ضروری و سطح ارضای آنها باید به گونه‌ای در نظر گرفته شود که عسر و حرجی از ناحیه حکم و جویی برای فرد ایجاد نشود و با توجه به اینکه در نزد آنها، مراد از عسر حرج، شخصی است که عرف بپذیرد، بنابراین در استطاعت، بسیاری از شرایط (خانوادگی، جغرافیایی و عادات شخصی و اجتماعی) لحاظ است که موجب می‌شود استطاعت از فردی به فرد دیگر، از شهری به شهر دیگر و از کشوری به کشور دیگر، با توجه به تفاوت نیازها، فرق کند که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود.

اول - تأثیرپذیری اندازه و زمان استطاعت از بُعد خانوار

خانوار، در استطاعت افراد تأثیرگذار است. با افزایش بعد خانوار، مخارج ضروری خانوار با شیئی کاهنده، افزایش می‌یابد. بنابراین همان گونه که کفایات و حد فقر با افزایش بعد خانوار، افزایش می‌یابد، استطاعت نیز افزایش پیدا می‌کند.

دوم - تأثیرپذیری اندازه و زمان استطاعت از محل زندگی، عادات نوعی و اخلاق اجتماعی

از چیزهایی که رعایت نکردن آنها موجب عسر و حرج می‌شود، توجه نداشتن به عادات اجتماعی است. بنابراین آیه حرج «مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ»^۱، دلیلی قوی، برای لحاظ عادات در استطاعت است. به عبارت دیگر، بخشی از استطاعت، کفایت و مطابق نظر برخی، رجوع به کفایت است و در جای خود نیز بحث شده است که در پرداخت کفایت، لااقل باید به عادات اجتماعی افراد در جامعه توجه کرد تا نگرانی‌ها از جامعه برطرف شود. ممکن است فلسفه توجه به عادات‌های شهر، در پرداخت زکات فطره به فقرا نیز همین باشد.^۱

همچنین، منطقه‌ای که می‌تواند دارای زهد و قناعت کمتر و یا بیشتری نسبت به منطقه دیگر باشد، می‌تواند استطاعت برتر یا کم‌تری داشته باشد؛ زیرا ملاک‌های گوناگون اخلاقی در اجتماع، چنانچه تبدیل به عرف شوند، بر جنبه نسبی فقر، کفایت و در نتیجه استطاعت تأثیر گذارند؛ زیرا استطاعت با کفایت و کفایت نیز با رفع فقر از جامعه در ارتباط است. زهد و قناعت تبدیل به عرف شده نیز، در رفع فقر مؤثر می‌باشد.

سوم - تأثیرپذیری اندازه و زمان استطاعت از ناحیه توزیع درآمد

ممکن است استدلال شود که توزیع درآمد و مصرف در جامعه بر استطاعت اثرگذار است؛ زیرا

۱. وسائل الشیعه، محمد بن الحسن الحر العاملی، ج ۹، ص ۳۴۳.

یکی از شئون افراد، به جایگاه او در میان خویشاوندان مرتبط اوست. چنانچه جامعه به لحاظ مصرف و درآمد نابرابر باشد، احساس فقر طبقات گوناگون نیز، متفاوت می‌شود. پس توقع‌های گوناگون خود او و دیگران در مخارج حج و هدیه آن متفاوت می‌شود و بنابراین از این طریق، توزیع درآمد بر استطاعت اثر گذار است.

برای مثال، در روایت‌هایی بیان شده است که آوردن سوغات از مخارج حج محسوب می‌شود. در این صورت می‌توان گفت که وقتی جامعه نابرابر باشد، توقع اقوام سطح برتر نیز بیشتر می‌شود و در نتیجه عرف جامعه استطاعت افراد را میان طبقه‌های برتر بیشتر می‌کند. البته در حکومت اسلامی تأثیر توزیع درآمد بر استطاعت مبتنی بر وجود فاصله طبقاتی شدید در جامعه اسلامی و لحاظ نشدن نقش آن در تأثیر شرف و شأن بر استطاعت است که از عوامل اختلافی شمرده می‌شود.

چهارم - تأثیر پذیری زمان استطاعت از ریسک افراد

گاهی در فصول سال مخارج زندگی افراد بیشتر از حداقل معیشت و گاهی کم‌تر از حداقل معیشت قرار می‌گیرد. با توجه به این که هر کس کفایت و رجوع به کفایت خود را با بازگشت از حج باید در نظر گیرد و سپس استطاعت خود را تخمین بزند، بنابراین هر شخص بایستی درآمد اتفاقی، دائمی، احتمالی و یا متوسط انتظاری را به دست آورد و سپس کفایت مرتبط با نیازهای خود را نیز در نظر گیرد.

پس از آن به سنجش استطاعت پردازد که آیا مستطیع است یا نه؟ بنابراین، در اینجا است که ریسک‌گریزی و عدم آن در تخمین افراد و همچنین زمان استطاعت آنها تأثیر گذار بوده است که از لحاظ اقتصادی نیز می‌تواند بررسی شود.

پنجم - تأثیر پذیری اندازه و زمان استطاعت از ناحیه ویژگی‌های صنفی و شخصی (همانند شرف و مانند آن)

برخی از ویژگی‌های شخصی و صنفی، همچون جایگاه خانوادگی فرد، شغل و شرایط تحصیلی فرد که عرف، آنها را نیازهای ضروری لحاظ می‌کند نیز، در استطاعت نقش دارند. به نظر نمی‌رسد که اثبات آنها، نیاز به بحث نداشته باشد؛ ولی برخی از ویژگی‌های صنفی و شخصی که ممکن است با جامعه‌ای طبقاتی سازگار باشد و نه اسلامی، نیاز به بحث دارد که پیش‌تر به آن اشاره شد.

ششم - تأثیر پذیری استطاعت از حد فقر و نفقه

با توجه به اینکه اسلام، رداخت نفقه مرد به زن را واجب کرده است و همچنین فقر از ناحیه سفر حج را برای مردم نمی‌پسندد، بنابراین از عوامل مؤثر بر استطاعت، حد فقر و حد نفقه است. همه عواملی که

در آن دو، نقش دارند در استطاعت نیز دخیل اند که در اینجا به برخی از آنها اشاره شد. حتی برخی از علما، در آن دو، به رعایت نیازهای مرتبط با شرف نیز تأکید کرده‌اند.^۱

د) اندازه‌گیری استطاعت و فروض آن

از روایت‌ها و فقه اسلامی به دست می‌آید که روش‌های اندازه‌گیری استطاعت در اسلام، بر فروضی تکیه دارد که راه‌های مناسب، اندازه‌گیری مناسب خود را می‌طلبد. در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود.

فرض اول. امکان تشخیص رفاه و مراتب آن

امکان تشخیص رفاه و مراتب آن، از جانب افراد نسبت به خودشان و دیگران وجود دارد. بنابراین، از احکام اسلام و حتی بقیه ادیان الهی در می‌یابیم که هر شخص می‌تواند مقدار رفاه، کفایت و استطاعت خود و دیگری را تشخیص دهد و با هم مقایسه کند و می‌توان شواهد فراوانی از آیات و روایات نیز بر آن ذکر کرد.

فرض دوم. هر کس در معیشت و وظیفه رعایت حد وسط را دارد

هر کسی موظف است که بر خانواده خود کم نگیرد. از حد نیز تجاوز نکند و مصرف خود و خانواده خود را در حد اعتدال حفظ کند. همچنین در صورتی که رفاه آنان را از بقیه مردم کمتر ببیند، بر آنها توسعه دهد تا به بقیه مردم ملحق شوند.

فرض سوم. شناخت استطاعت و زمان آن از طریق تخمین و قراین

هر شخص می‌تواند و حتی موظف است که زمان استطاعت خود را برای حج تشخیص دهد یا تخمین بزند که مبتنی برداشتن حد کفایت زندگی به همراه مخارج رفت و برگشت است. بنابراین همان‌گونه که می‌توان فقر خود و افراد دیگر را از طریق قراین تشخیص داد، همین‌گونه می‌توان استطاعت خود و افراد دیگر را نیز از طریق قراینی تشخیص داد. پس، فقر خصوصیتی در این زمینه ندارد.^۲

بنابراین، با این سه فرض که با ادله نیز اثبات شد، می‌گوییم که افراد می‌توانند نیازها و مقدار اعتدال، کفایت خود و خانواده خود را تشخیص دهند و با بقیه جامعه نیز مقایسه کنند. در صورت کمبود و یا کم‌تر بودن آنها از سطح جامعه، آنان را به جامعه ملحق کنند. از این طریق، استطاعت آنها تشخیص داده می‌شود. حج، تکلیفی فردی شمرده می‌شود و چنانچه شخص نمی‌توانست رفاه خود را اندازه

۱. وسائل الشیعه، محمد بن الحسن الحر العاملی، ج ۹، ص ۲۳۲.

۲. وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۲۳۲.

بگیرد و یا حدّ کفایت و استطاعت خود و خانواده خود را تشخیص دهد، بدین گونه تکلیف حج بر گردن او نهاده نمی‌شود.

ه) معیارهایی که باید در اندازه‌گیری استطاعت لحاظ شود

با توجه به اینکه استطاعت، رابطه‌ای تنگاتنگ با کفایت دارد، بنابراین ویژگی‌هایی که در کفایت دخیل است، بایستی در استطاعت نیز رعایت شود که برخی از آنها عبارتند از:

یک - استطاعت، بایستی امری عینی و غیر خیالی باشد. بنابراین هرگونه احساس استطاعت ذهنی صرف که ملازم با قراین عرفی نیست، مشروعیت ندارد.

دو- در استطاعت، هم بایستی به نیازهای مطلق توجه شود و هم نیازهای نسبی. بنابراین استطاعتی که در آن به عادات و به جنبه‌های نسبی توجهی نشده است، استطاعت شرعی نمی‌باشد.

سه- با توجه به عوامل دخیل در استطاعت، ما می‌توانیم متوسط استطاعت را در سطح جهان، ملت‌ها، استان‌ها و حتی محل‌های متفاوت داشته باشیم که هر کدام اندازه‌ای مجزا و متفاوت از دیگری باشند. در عین حال استطاعت شخصی، از ناحیه ویژگی‌های شخصی افراد متأثر است.

چهار- براساس برخی قراین، می‌توان بر استطاعت دیگران قضاوت کرد. چنانکه امام صادق علیه السلام از ملاک سهم غذا، برای اندازه‌گیری کلّ مخارج فقیر استفاده کرده‌اند.

پنج- براساس قاعده اصله الصحه، قول کسی را که ادعای استطاعت و برعکس آن را دارد، می‌توان پذیرفت. بنابراین می‌توان گفت، استفاده از پرسش‌نامه برای ادعای استطاعت و شناخت اندازه آن، راهی مناسب برای اندازه‌گیری استطاعت و بی‌استطاعتی است؛ ولی بایستی زمان تهیه پرسش‌نامه‌ها، قراین صدق و کذب سخن افراد نیز درست بررسی شود.

شش- با توجه به اینکه در پرسش‌نامه‌ها، افرادی که در آمدشان بیشتر است، استطاعت ذهنی برتری را برای خود بیان می‌کنند، بنابراین، دامنه استطاعت افراد می‌تواند بیانگر فاصله طبقاتی و توزیع درآمد در جامعه باشد. در جامعه‌ای که توزیع درآمد نامناسب است، دامنه استطاعت بیان شده افراد؛ بیشتر از جامعه‌ای است که توزیع درآمد در آن مناسب است. با توجه به اینکه توزیع درآمد در جامعه اسلامی بایستی مناسب باشد، دامنه فراوان استطاعت ذهنی در جامعه اسلامی، نشانه‌ای از اجرا نشدن احکام اسلام در آن می‌باشد. بنابراین، از همین جا می‌توان گفت که خط استطاعت، در زمان وجود حکومت اسلامی عادل و برعکس آن فرق دارد. (این مسئله در اندازه‌گیری‌های ذهنی فقر تجربه شده است.^۱ برای آشنایی

۱. که در آن از شهروندی نمونه سؤال می‌شود ((پرسش‌ها MIQ (Minimum Income Question) که چه اندازه‌ای را کمترین مقدار پول برای رفع نیازهای هر هفته یا هر ماه خانواده ۴ نفره (شوهر، همسر و دو بچه) در جامعه‌ای خاص می‌دانند.

بیشتر به نتایج تحقیق گوستافسون، شی و ساتو^۱ در مورد چین ۲۰۰۴ رجوع کنید).^۲
 هفت - در استطاعت‌ها، بایستی به شئون توجه شود؛ ولی رعایت شأن مرتبط با شرف اختلافی است.
 هشت - معمولاً افراد، از تشخیص نیازهای غیر متعارف افراد دیگر ناتوانند؛ مگر اینکه با آن فرد ارتباط تنگاتنگی داشته باشند. بنابراین، استطاعتی که از طریق خود افراد بیان می‌شود، که نیازهای متعارف و نیازهای غیر متعارف خود را در نظر دارد ممکن است با استطاعتی که دیگران برای انسان اندازه می‌گیرند، متفاوت باشد.

۲. بررسی کاربردی تأثیر شأن بر استطاعت

الف) انتخاب روش اندازه‌گیری استطاعت

یک - انسان بتواند بر استطاعت خود و دیگران قضاوت کند؛ بنابراین از راه‌های اندازه‌گیری استطاعت، استفاده از روش‌های اندازه‌گیری ذهنی همانند SPL^۳ در فقر می‌باشد؛ که در آن روش‌ها از خود افراد در مورد فقر و مانند آن (همانند استطاعت) پرسیده می‌شود. سپس، با استفاده از پاسخ آنها، در مورد استطاعت و عوامل مؤثر بر آن نظر داده می‌شود.^۴
 برای اندازه‌گیری استطاعت، از طریق پاسخ‌ها نیز می‌توان دو روشی را دنبال کرد که برای اندازه‌گیری فقر ذهنی دنبال می‌شود. برخی همچون کیل پاتریک، از متوسط حد فقرهای بیان شده در پاسخ‌ها استفاده کرده‌اند و خط فقر را اندازه‌گیری می‌کنند. برخی نیز روش جود هارت را دنبال می‌کنند که به پاسخ کسی اهمیت بیشتری داده که در آمدش به اندازه کفایتش است و با فرمولی که در ادامه می‌آید، آن را اندازه می‌گیرند.^۵

۱. Can A Subjective Poverty Line Be Applied To China? . Bjo RN Li Shi and Hiroshi Sato. Gustafsson . ۱

۲۰۰۴). J. Int. Dev. ۱۶. Journal of International Development. Assessing Poverty ۱۱۰۷-۱۰۸۹

۲. در آن تحقیق بیان شده است که دامنه خطوط فقر ذهنی، در کشورهای اروپایی و امریکا بیش از چین می‌باشد و علت آن نیز فاصله طبقاتی بیشتر در کشورهای سرمایه‌داری ذکر شده است.

۳. Subjective poverty line.

۴. ر.ک: مقاله‌های دادگر، یدالله، حسین عباسی نژاد، سهیلا پروین، مجتبی باقری تودشکی، تبیین و محاسبه خط فقر شریعت، مطالعه تطبیقی حد فقر شریعت فقر، فصل‌نامه پژوهش‌های اقتصادی ایران، دانشگاه علامه طباطبایی شماره ۴۹، زمستان ۱۳۹۰. در این مقاله خط فقر شریعت از این طریق اندازه‌گیری شده است.

۵. برخی دیگر همچون جود هارت و دیگران نقطه‌ای از معادله برآورد شده کفایت خانوار بر روی متغیرهای بعد و درآمد خانوار برازش شده را که در آن کفایت خانوار برابر با درآمد خانوار شده باشد را نقطه استطاعت تلقی می‌کنند. در روش جود هارت، فرض گرفته می‌شود که افراد غنی و فقیر، درجه خطایشان بیشتر از افرادی است که دارای شأن به اندازه کفایت زندگی‌شان می‌باشد. در روش کیل پاتریک، اگر چه احتمال خطا در مورد، همه افراد می‌رود ولی چنین فرض اضافه‌ای وجود ندارد.

دو- با توجه به اینکه استطاعت شرعی خطی عینی و تصادفی است و همچنین از شئون‌ها و قابلیت‌های افراد تأثیرپذیر است، بنابراین شئوناتی مانند: تحصیلات، شغل، بعد خانوار، منطقه جغرافیایی، زندگی شهری و روستایی، محیط اجتماعی، زهد افراد جامعه، مصرف دوره سابق و مصرف دائمی متأثر از درآمد دائمی افراد، می‌توانند بر استطاعت اثرگذار باشند. با توجه به اینکه خود افراد می‌توانند راهی برای تشخیص این تأثیرها باشند. بنابراین روش SPL^۱ می‌تواند راهی برای نشان دادن این تأثیرها باشد.

(ب) تصریح تابع استطاعت و متغیرهای مستقل آن

با توجه به اینکه می‌توان برای استطاعت نیز، تابعی تصریح کرد و همانند روش‌های اندازه‌گیری خط فقر ذهنی، به اندازه‌گیری آن پرداخت و همچنین با توجه به اینکه در این روش‌ها علاوه بر اندازه‌گیری استطاعت، می‌توان به تحلیل عوامل اثرگذار بر آن نیز پرداخت، بنابراین در اینجا دو روش دنبال می‌شود. در روش اول، از برخی مدل‌های ساده برای اندازه‌گیری استطاعت استفاده می‌شود. در روش دوم، از برخی مدل‌های پیچیده‌تر برای تحلیل میزان عوامل اثرگذار بر استطاعت استفاده می‌شود. در نهایت تحقیق حاضر، سه مدل را هم برای اندازه‌گیری استطاعت و هم برای تحلیل عوامل مؤثر بر آن در نظر می‌گیرد. متغیرهای بکار برده شده، داده‌های آن موجود و در جدول زیر ذکر شده است.

جدول ۳ - ۲. علامت متغیرهای به‌کار برده شده در آزمون‌های کفایت شریعت در مدل‌های

گوناگون

نام متغیر	متغیرهای مستقل	حروف مختصر ذکر شده به جای متغیرها	متغیرهای مستقل
LY=LOG(Y)	لگاریتم درآمد خانوار	Y	درآمد خانوار
LYN=LOG(YN)	لگاریتم درآمد سرانه خانوار	YN=Y/N	درآمد سرانه خانوار

۱. برخی از تحقیقات که اندازه‌گیری خط فقر را از طریق ذهنی رفته‌اند عبارتند از: روبرت دلبیو کیل باتریک (۱۹۷۳) در ایالات متحده، استرنگمن - خان (۱۹۷۵) و تیل ارسلآ تنچرت و متیوس تیل در مورد ۱۴ کشور اروپایی، جودهارت، هالبراستات، کاپتین و وان پراگ (۱۹۷۷) در مورد بلژیک، وان پراگ، اسپایت، وان دی استات (۱۹۸۲) در مورد آمریکا، هاجنار و وان پراگ (۱۹۸۲) در مورد ۸ کشور اروپایی، و کلاسانتو، کاپتین، و اندرگاک (۱۹۸۴) در مورد جامعه اروپا، آدا فرر، کار بونل و وان پراگ (۲۰۰۱) در مورد روسیه فدرال، راولیون و لوکشین (۲۰۰۱) و (۲۰۰۰) در مورد روسیه، والتر، دالنبورگ (۲۰۰۲) در مورد آفریقای جنوبی، کلارک، سیسون (۲۰۰۳) در مورد فیلیپین، پالومار لیور (۲۰۰۳) در مورد مکزیک، گوستافسون، شی و ساتو در مورد چین (۲۰۰۴)، پالومار لیور، لانزاگورتا پینول و هرناندز یورالد (۲۰۰۴) در مورد شهر مکزیکو، لوکشین، اماپاتی، پاترنوسترو (۲۰۰۶) در مورد ماداگاسکار می‌باشد.

بُعد خانوار	N	لگاریتم بُعد خانوار	LN=LOG(N)
سطح سواد سرپرست خانوار	EDU	لگاریتم سطح سواد سرپرست خانوار	LEDU=LOG(EDU)
سن سرپرست خانوار	AGE	لگاریتم سن سرپرست خانوار	LAGE=LOG(AGE)
سطح سلامت سرپرست خانوار	HEA	لگاریتم سطح سلامت سرپرست خانوار	LHEA=LOG(HEA)
متاهل بودن	MAR	داشتن شغل فرهنگی	JOBALTURE
داشتن خانه	HOU	داشتن شغل کشاورزی	JOBAGRI
داشتن شغل آزاد	JOBPRI	داشتن شغل حمل و نقل	JOBTRA
داشتن شغل دولتی	JOBGOV	داشتن شغل خرید و فروش و تجارت	JOBTRAD
داشتن خودرو(اتومبیل)	CAR	داشتن شغل نظامی و دفاع	JOBMILI
مقدار پول لازم برای استطاعت حج	phag	لگاریتم پول لازم برای حج	lPhag

و مدل‌هایی به جهت اندازه‌گیری و تحلیل عوامل اثرگذار، در این تحقیق استفاده می‌شوند که بیشترین R^2 را و همچنین بهترین تصریح باشد که توابع لگاریتمی و شبه لگاریتمی، این شرایط را داشته‌اند. همچنین جهت اندازه‌گیری و تحلیل استطاعت نیز، از پنج مدل ریاضی استفاده شده است که شرح آنها، پس از بیان مدل‌ها در جداولی آورده می‌شود که برای این امر تنظیم می‌شود.

مدل‌های آزمون شده

$$\log(lphag) = c(1) + c(2) \times \log(y) + c(3) \times \log(n) \quad 1$$

$$\log(phag) = c(1) + c(2) \times \log(y) + c(3) \times \log(n) + c(4) \times \log(edu) + c(5) \times car + c(6) \times hou + c(7) \times \log(age) + c(8) \times \log(hea) + c(9) \times mar + c(10) \times jobpri + c(11) \times jobgov \quad 2$$

$$\log(phag) = c(1) + c(2) \times \log(y) + c(3) \times \log(n) + c(4) \times \log(edu) + c(5) \times \log(age) + c(6) \times hou + c(9) \times car + c(10) \times \log(hea) + c(11) \times mar + c(12) \times jobcalture + c(12) \times jobagri + c(13) \times jobtra + c(14) \times jobtraad + c(15) \times jobmili \quad 3$$

در مدل شماره ۱، (مدل ساده) متغیر تابع لگاریتم، کفایت خانوار ($\log(phag)$) می‌باشد و متغیرهای مستقل، لگاریتم درآمد خانوار $\log(y)$ و لگاریتم بُعد خانوار $\log(n)$ و برای اندازه‌گیری استطاعت استفاده شده است.

مدل شماره ۲، متغیر مستقل لگاریتم سن $\log(age)$ ، لگاریتم سواد سطح سرپرست خانوار $\log(edu)$

(سطح سواد سرپرست خانوار، از یک تا هفت، درجه بندی شده است. یک، بی سواد بودن و هفت، فوق لیسانس به بالا بودن را نشان می‌دهد.)، متغیر کمی لگاریتمی سطح سلامت سرپرست خانوار $\log(\text{hea})$ را نشان می‌دهد که شرایط سلامت روحی و روانی سرپرست خانوار را از یک تا پنج (خیلی بد، بد، نرمال، خوب و خیلی خوب) درجه بندی کرده است. چند متغیر کیفی، همانند متغیر متأهل بودن سرپرست خانوار amar، داشتن ماشین car، داشتن منزل ملکی hou، داشتن نوعی از شغل job (دارای شغل‌های دولتی jobgov، بخش خصوصی jobpri) استفاده می‌کند. مدل شماره ۳ به جای دو متغیر شغل خصوصی و عمومی، متغیرهای مستقل شغلی دیگر همانند داشتن شغل فرهنگی (معلم راهنمایی، ابتدایی، دبیر دبیرستان؛ استاد دانشگاه بودن و روحانی بودن) jobculture، شغل تجارت، خرید و فروش jobtrad، کشاورز بودن jobagri، شغل رانندگی و حمل و نقل داشتن jobtra و شغل نیروهای مسلح و نظامی و انتظامی داشتن، اعم از سپاه و غیر آن را jobmili ایجاد شده است که بیشتر برای تحلیل عوامل اثرگذار بر آن استفاده می‌شود.

داده‌ها

در این تحقیق، در ماه شهریور نمونه ۸۰۸ خانواری از شهر قم، در مناطق گوناگون تهیه شده است.^۱ برخی از پرسش‌نامه‌ها به دلیل نقصان در برخی پرسش‌ها حذف شدند و در نتیجه حدود ۴۲۹ عدد آن، به طور نهایی استفاده شده است. در این پرسش‌نامه‌ها، از مردم پرسش‌هایی شده است. مثلاً MIQ اینکده حد فقر و میزان کفایت آنها با توجه به شرایطشان چه مقدار می‌باشد؛ همچنین برخی سؤال‌های دیگر، نظیر خصوصیت‌ها و ویژگی‌های آنها، نوع شغل، بعد خانوار، درآمد و مخارج خانوار، داشتن دارایی‌هایی، نظیر منزل و ماشین و داشتن شغل در بخش خصوصی یا بخش عمومی و داشتن هر دو نوع شغل؛ همچنین از انواع شغل، کشاورز بودن، در بخش دفاع بودن (پاسدار بودن، در ارتش بودن، نیروی انتظامی و در بقیه خدمات دفاعی شرکت داشتن) فرهنگی بودن، راننده بودن و داد و ستد و تجارت کردن. از این نمونه در تحقیق، با نمونه اول یاد می‌شود.

فراوانی نسبی و مطلق بعد خانوار در دو نوع نمونه، در جدول زیر ذکر شده است.

۱. این نمونه، از خیابان‌های آذر، چهار مردان، باجک، اطراف حرم، در خود حرم حضرت معصومه، نیروگاه، بنیاد و برخی مناطق دیگر به دست آمده است و برای پاسخ‌گویی به پرسشنامه‌ها، خودکاری به افراد بخشیده شده است که بر روی آن نوشته شده بود: محاسبه خط فقر ذهنی، پژوهشی در دانشگاه مفید، تا از این طریق، برخی ذهنیت‌ها زوده شود.

جدول شماره ۳ - ۱ فراوانی مطلق و نسبی بعد خانوار در دو نمونه بررسی شده است.

ده نفره به بالا	نه نفره	هشت نفره	هفت نفره	شش نفره	پنج نفره	چهار نفره	سه نفره	دو نفره	یک نفره	بعد خانوار
۲	۱	۳	۱۲	۲۰	۵۶	۱۰۰	۹۰	۷۷	۷۰	فراوانی مطلق بعد خانوار در نمونه
۰.۰۰۰۴	۰.۰۰۲۳	۰.۰۰۰۷	۰.۰۰۲۸	۰.۰۰۴۵	۰.۱۳۰۵	۰.۲۳۳	۰.۲۰۹۸	۰.۱۷۹۵	۰.۱۶۳	فراوانی نسبی بعد خانوار در نمونه

مأخذ: نمونه بررسی شده به وسیله نویسنده مقاله.

د) برآورد مدل و اندازه گیری استطاعت

یک - اندازه گیری استطاعت متوسط

در این تحقیق، یک بار متوسط استطاعت خانوار از گفته‌های افراد به دست می‌آید و بار دیگر، استطاعت خانوار از روش SPL (جودهارت) در جدول زیر ذکر شده‌اند. البته، برای مقایسه کفایت‌های متوسط و به دست آمده از همان روش نیز، ذکر شده است.

جدول شماره ۳ - ۳. اندازه گیری خط فقر متوسط خانوار و سرانه در شهر، روستا و استان قم، با

استفاده از دو نوع داده با بعد متوسط خانوار در سال ۱۳۸۷

واحد: تومان	متغیرهای مرتبط با استطاعت در یک نمونه ۴۲۹ تایی از شهر قم
۶۸۲۲۵۱	متوسط کفایت خانوار در نمونه (برای یک ماه)
۲۹۵۰۷۷۲	متوسط استطاعت سرپرست خانوار در نمونه
۲۴۲۲۰۶۴	استطاعت سرپرست خانوار از روش جودهارت
۵۰۰۰۰۰	میانگین کفایت خانوار (برای یک ماه)
۳.۳۲	متوسط بعد خانوار
۳	میانگین بعد خانوار

مأخذ: نمونه بررسی شده از طریق نویسنده

دو- اندازه گیری استطاعت از روش جودهارت با استفاده از مدل برآورد شده ش ۱

روش جودهارت، با پیش فرض اضافه‌ای همراه است که با افزایش درآمد واقعی افراد، استطاعت افزایش می‌یابد که افراد در پرسش‌ها برای خود بیان می‌کنند معنای آن چنین است که مردم ثروتمندتر، نسبت به استطاعتشان، تقاضای بیشتری پول و بلکه رفاه دارند. مردم فقیرتر، پول و رفاه کمتری نسبت به

استطاعتشان تقاضا می‌کنند. بنابراین، دریافت و درک خط استطاعت، به وسیله پاسخ‌گو با آن واقعیت کمی متزلزل می‌شود که درآمد واقعی فرد، در حد استطاعت از درآمد نمی‌باشد. معنای آن چنین است که از سه دسته افراد پاسخ دهنده به پرسش‌ها، دو دسته آنها که درآمدهایشان در سطح ایجاد استطاعت نیست، خطایشان بیشتر از دسته‌ای است که درآمدهایش به اندازه کفایتش بیان شده است. بنابراین، دریافت دسته سوم یعنی افرادی که درآمدهایشان مساوی کفایت بیان شده است، مانند یک معیار استفاده می‌شود.

ابتدا در این روش، مدل ریاضی نوشته می‌شود که متغیر وابسته آن، لگاریتم کفایت خانوار و متغیرهای مستقل آن، لگاریتم بُعد خانوار و لگاریتم درآمد خانوار می‌باشند، همان‌گونه که مرسوم است به صورت زیر، آمده است:^۱

$$۳-۳ \log(lphag) = c(1) + c(2) \times \log(y) + c(3) \times \log(n)$$

سپس، به جای لگاریتم درآمد خانوار، لگاریتم کفایت خانوار قرار داده می‌شود:

$$۴-۳ \log(lphag) = c(1) + c(2) \times \log(lphag) + c(3) \times \log(n)$$

آن‌گاه، معادله نسبت به کفایت سرانه حل می‌شود:

$$۵-۳ \log(lphag) - c(2) \times \log(lphag) = c(1) + c(3) \times \log(n)$$

$$۶-۳ \log(lphag)(1 - c(2)) = c(1) + c(3) \times \log(n)$$

$$۷-۳ \log(lphag) = \frac{c(1) + c(3) \times \log(n)}{1 - c(2)}$$

$$۸-۳ lphag = \exp\left(\frac{c(1) + c(3) \times \log(n)}{1 - c(2)}\right)$$

چنانچه معادله ۳-۳ از روش حداقل مربع‌ها با استفاده از داده‌های ۲۰۷ تایی روستایی در استان قم تخمین زده شود، تابع کفایت خانوار به صورت زیر به دست می‌آید:^۲

$$۱۷-۳ \log(lphag) = 14.42512 + 0.018088 \times \log(y) + 0.222171 \times \log(n)$$

$$۱۸-۳ \log(lphag) = 14.42512 + 0.018088 \times \log(lphag) + 0.222171 \times \log(n)$$

$$۱۹-۳ \log(lphag) - 0.018088 \times \log(lphag) = 0.222171 \times \log(n) + 14.42512$$

$$۲۰-۳ \log(lphag) \times (1 - 0.018088) = 0.222171 \times \log(n) + 14.42512$$

۱. ر.ک: تحقیق کیلی پاتریک، صص ۳۳۳-۳۲۷؛ جوده‌هارت و دیگران، صص ۵۰۳-۵۲۰؛ فررآی کاربونل و وان پراگ، صص ۱۴۷-۱۱۷۲.

۲. Tهای معادله، معنادار می‌باشند که در جداول بعدی ذکر شده‌اند.

$$0.981912 \times \log(lphag) = 0.222171 \times \log(n) + 14.42512 \quad ۲۱-۳$$

$$lphag = \frac{0.222171 \times \log(n) + 14.42512}{0.981912} \quad ۲۲-۳$$

این در حالی است که ضرایب به دست آمده آنها نیز، دارای اعتبار آماری می‌باشند:
جدول شماره ۳-۴. رابطه نهایی، برای اندازه‌گیری خط فقر از روش جوده‌ها با نمونه‌های

متفاوت در سال ۱۳۸۷ است:

منطقه	رابطه نهایی خط فقر به دست آمده از نمونه‌ها	تعداد نمونه
شهر قم	$lphag = \frac{0.222171 \times \log(n) + 14.42512}{0.981912}$	داده مخصوص شهر قم از نمونه اول (۴۲۹)

منبع: محاسبات از نمونه به دست آمده توسط نویسنده

جدول ۳-۵. میزان استطاعت برآورد شده خانوارهای یک نفره تا هشت نفره را براساس روش جوده‌ها در نمونه به دست آورده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، استطاعت‌های سرپرست خانوار، نسبت به افزایش بُعد خانوار، روندی افزایشی با شیبی کاهنده داشته‌اند.

جدول زیر نیز، استطاعت برآورد شده در نمونه شهر قم را نسبت به بعد متوسط خانوار نمونه، از

دو روش بیان کرده است.

با بعد خانوار	استطاعت خانواری در شهر قم از روش جوده‌ها با تعداد نمونه ۴۲۹ (بر حسب تومان)	استطاعت متوسط خانوار در شهر قم با تعداد نمونه ۴۲۹ (بر حسب تومان)
۳.۳	۳۱۷۳۸۰۸	۲۹۵۰۷۷۲

منبع: محاسبه‌هایی در نمونه دوم

بعد خانوار	استطاعت سرپرست خانوار با بعدهای متفاوت	کفایت خانوار شهر قم براساس بعدهای متفاوت از روش جوده‌ها با داده‌های ۴۲۹ تایی
۱	۲۴۲۲۰۶۴	۵۰۵۲۸۷
۲	۲۸۳۳۴۷۳	۵۷۱۹۷۱
۳	۳۱۰۶۰۵۵	۶۱۴۹۸۷
۴	۳۳۱۵۰۹۶	۶۴۷۴۵۶
۵	۳۴۸۶۸۱۱	۶۷۳۸۱۶
۶	۳۶۳۳۳۸۱	۶۹۶۱۴۶
۷	۳۷۶۲۸۹۰	۷۱۵۶۰۸
۸	۳۸۷۸۳۸۸	۷۳۲۹۰۳
۹	۳۹۸۳۲۰۴	
۱۰	۴۰۷۹۳۶۳	

به این طریق می‌توان معیار را کسانی بگیریم که دو، سه، چهار یا پنج حقوق ماهانه‌اش به اندازه حجبی باشد و بر مبنای آن، اندازه استطاعت حج را به دست آوریم.

سه - برآورد مدل جهت بررسی تأثیر شئون بر استطاعت

با استفاده از دو مدل زیر که متغیر تابع در آن قیمت استطاعتی است و متغیرهای مستقل آن، در جدول ذکر شده‌اند به بررسی تأثیر آنها بر استطاعت پرداخته و نتایج آن در جدول بعدی ذکر شده است.

- ۲

$$\log(phag) = c(1) + c(2) \times \log(y) + c(3) \times \log(h) + c(4) \times \log(edu) + c(5) \times car + c(6) \times hou + c(7) \times \log(ag) + c(8) \times \log(hea) + c(9) \times mar + c(10) \times jobpri + c(11) \times jobgov$$

- ۳

$$\log(phag) = c(1) + c(2) \times \log(y) + c(3) \times \log(h) + c(4) \times \log(edu) + c(5) \times \log(ag) + c(6) \times hou + c(9) \times car + c(10) \times \log(hea) + c(11) \times mar + c(12) \times jobcalt + c(13) \times jobagri + c(14) \times jobtraat + c(15) \times jobmili$$

	اعتبار آماری مدل (۱)	ضرایب مدل (۱)	اعتبار آماری مدل (۲)	ضرایب مدل (۲)	اعتبار آماری مدل (۳)	ضرایب مدل (۳)
C			۷.۹۵۹۱۱۷	۲۲.۰۱۹۵۹	۸.۱۱۹۶۶۱	۲۲.۴۵۱۲۸
LAGE	۸.۳۵۰۶۷۴	۱۴.۴۲۵۱۲	- ۱.۴۰۹۳۷۰	- ۰.۵۲۵۵۴۹	- ۱.۴۹۵۶۵۶	- ۰.۵۵۷۰۶۸
WOM			- ۰.۱۱۰۵۳۸	- ۰.۰۳۸۲۲۵	- ۰.۱۲۷۹۳۰	- ۰.۰۴۴۳۹۹
LEDU _۱			- ۱.۹۱۴۱۹۴	- ۰.۴۰۷۵۰۰	- ۱.۹۴۹۶۸۳	- ۰.۴۱۴۹۵۸
HOU			۰.۱۰۲۳۸۰	۰.۰۱۵۶۵۱	۰.۰۱۴۶۲۸	۰.۰۰۲۲۲۵
MAR			۱.۲۱۲۰۴۴	۰.۳۳۳۵۹۵	۱.۳۸۱۱۱۹	۰.۳۸۴۵۹۲
CAR			۰.۷۴۳۱۰۹	۰.۱۴۷۴۲۶	۰.۶۵۰۵۷۶	۰.۱۲۸۷۹۲
LHEA			- ۰.۵۹۲۵۳۲	- ۰.۱۵۷۶۷۰	- ۰.۳۶۹۰۸۴	- ۰.۰۹۸۱۷۶
LN	۱.۴۵۸۱۴۷	-۰.۲۲۲۱۷۱	۱.۴۸۰۷۱۱	۰.۲۲۸۷۹۱	۱.۲۲۴۵۱۸	۰.۱۸۹۰۰۷
JOBGOV			۰.۳۴۷۸۰۹	۰.۱۳۲۸۳۵		
JOBPRI			۱.۰۷۵۰۲۱	۰.۳۸۸۳۴۲		

JOBTRAD					۰.۰۴۰۵۷۵	۰.۰۱۱۸۸۶
JOBTRA					۰.۷۳۸۴۹۷	۰.۳۲۶۴۰۷
JOBCALTURE					-	-
JOBAGRI					۱.۱۲۶۱۰۱	۰.۲۶۶۳۵۸
JOBMILI					۱.۹۲۱۰۳۶	۱.۴۴۳۲۰۷
					-	-
					۰.۹۴۵۳۹۰	۰.۵۳۶۹۴۷
lg			-	-	-	-
ly	۰.۱۳۳۹۱۲	۰.۰۱۸۰۸۸	۲.۴۹۱۲۲۳	۰.۳۷۸۵۸۸	۲.۳۷۹۰۵۴	۰.۳۶۱۰۵۶
			۱.۸۹۳۱۸۷	۰.۳۲۰۴۷۹	۱.۷۸۹۲۲۴	۰.۳۰۷۰۷۲
	R ² =		R ² =		R ² =	
	Du=		Du=		Du=	
	F=		F=		F=	

ه) اعتبار ضرایب برآورد شده

۱. همان گونه که مشاهده می شود، استطاعت اندازه گیری شده خانواری با بعد متوسط ۳.۳ نفره در شهر قم، با استفاده از دو روش، ما بین ۳۱۷۳۸۰۸ تا ۲۹۵۰۷۷۲ تومان در سال ۱۳۸۷ می باشد. فاصله اندازه گیری میان خانوارها با بعدهای متفاوت نیز، در روش جودهارت تأثیر چندانی بر استطاعت سرپرست خانوار ندارد.

۲. به دلیل اینکه منشأ ایجاد استطاعت، دلایل دیگری نیز داشته است، بنابراین ۲۲ بسیاری به دست نیامده است. و همین گونه آمار دوربین مناسب است.

۳. از میان متغیرها، فقط متغیر مخارج، درآمد، سن سرپرست خانوار و سطح آموزش، دارای اعتبار آماری بوده و بقیه اعتبار آماری نداشته اند.

۴. از میان شغل ها، فقط ضریب شغل کشاورزی دارای اعتباری بوده و بقیه، اعتبار آماری نداشته اند.

و) تفسیر ضرایب

در دو جدول زیر، نتایج برآورد رگرسیون های دو مدل ذکر شده است و نتایج زیر از مدل های گوناگون به دست آمده است:

۱. در دو مدل، عرض از مبدأ دارای اعتبار آماری و مثبت بوده است و محدوده آن میان ۷.۹ تا ۸.۷ می باشد.

۲. ضریب درآمد و مخارج خانوار، نسبت به سطح استطاعت سرپرست خانوار، در تابع آن در نمونه، به ترتیب برابر با ۱.۷ و ۲.۳ - و ۸.۱ و ۲.۴ در دو مدل بوده است. بنابراین، ضریب مخارج، منفی و ضریب درآمد، مثبت بوده است. یعنی مخارج، تأثیر منفی بر استطاعت و درآمد تأثیر مثبت بر استطاعت داشته است.

۳. ضریب سن و سطح آموزش سرپرست خانوار، هر دو تأثیر منفی بر اندازه استطاعت داشته و به ترتیب منفی ۱.۶ تا منفی ۱.۴ و منفی ۱.۴ تا منفی ۱.۹ در دو مدل بوده است. بنابراین، افزایش سن و سطح آموزش از سطح استطاعت کاسته‌اند.

۴. ضریب شغل کشاورزی، مثبت بوده است. بنابراین، به دست می‌آید که شغل کشاورزی، باعث شیفت کردن سطح استطاعت به بالا بوده است.^۱

در مورد این که چرا درآمد و شغل کشاورزی تأثیر مثبت بر استطاعت داشته است و مخارج، سطح سواد و سن افراد، تأثیر منفی بر استطاعت داشته، ممکن است گفته شود که رفتن به حج، مخارجی دارد که برخی، از غذای شب و روز حاجی و خانواده‌اش در سفر، محروم می‌باشند. برخی نیز مخارج سوغاتی و مهمانی حج و همین‌گونه ریخت و پاش‌ها و اسراف‌های ناشی از آنها می‌باشد که درباره دوم بیشتر اتفاق می‌افتد. افزایش درآمد، موجب افزایش استطاعت متأثر از عادت‌ها و شأن‌ها در هر دو مورد می‌شود و مطابق قاعده است. همچنین، افزایش سطح سواد و سن، موجب حصول تجربه و علم و موجب کاهش برخی ریخت و پاش‌ها و اسراف‌های ناشی از آنها می‌شود و به‌طور طبیعی، مخارج مهمانی و سوغاتی را کاهش می‌دهد. بنابراین، تأثیر درآمد بر استطاعت مثبت و تأثیر سن و سواد بر آن، بایستی منفی باشد. همچنین ممکن است گفته شود که طبیعت شغل کشاورزی، سخاوت بیشتری به همراه دارد و با افزایش مخارج مهمانی و سوغاتی، استطاعت را بیشتر کند؛ ولی این که افزایش مخارج، موجب کاهش استطاعت شود، محل تأمل بیشتری است.

افزایش مخارج، از جهتی موجب افزایش عادات و در نتیجه افزایش استطاعت می‌شود؛ ولی افزایش مخارج، با وجود درآمد ثابت ممکن است از ناحیه برخی شأن‌های دیگر باشد که تحقیق، به آنها نپرداخته است. در نتیجه، افزایش هزینه از ناحیه افزایش مخارج، موجب افزایش تجربه فرد در هزینه کردن و صرفه‌جویی شده و باعث کاهش استطاعت است. امکان دارد که برآورد دو اثر، در نمونه چربیدن، تأثیر منفی بر مثبت باشد.

نتیجه‌گیری

این مقاله به دنبال کمی کردن موضوعی شرعی و عوامل مؤثر بر آن است که می‌تواند حساسیت مردم را به احکام شرع نشان دهد. با توجه به اینکه نمونه بررسی شده مربوط به سه سال پیش است و امکان دارد نسبت به سال پیش فایده‌ای بر آن مترتب نباشد؛ ولی با تعدیل و ارتباط دادن آن با سال‌های آینده، نتایج این تحقیق نیز می‌تواند بهره‌بردار باشد.

۱. شرایط سلامت روحی و روانی سرپرست خانوار را از ۱ تا ۵ (خیلی بد، بد، نرمال، خوب و خیلی خوب) درجه بندی کرده.

همان گونه که مشاهده شد، در این نمونه، ارتباطی میان بسیاری از متغیرها و استطاعت در سال مذکور، نشان داده نشد؛ فقط تأثیر برخی از عوامل، نظیر مخارج، درآمد، سن سرپرست خانوار، سطح آموزش و شغل کشاورزی در نمونه ظاهر شده است. بنابراین، بیانگر این مطلب است که افزایش تجربه و آموزش مردم، همچنین روحیه سخاوت‌مندی شخصی می‌تواند، سطح استطاعت را افزایش و در دیگری می‌تواند کاهش دهد. پس، از این طریق می‌توان بر سطح حج و تعداد آن نیز تأثیرگذار بود؛ البته شناخت عوامل مؤثر بر آن، نیاز به تحقیقات بیشتری دارد که این تحقیق، آغازی بر آنست. در این مقاله، فقط سعی شده است تا روشی برای کاربردی کردن استطاعت و آزمون رابطه آن، با دیگر متغیرها بیان شود. دیگر این که می‌توان با پر کردن پرسش‌نامه از حجاج و مردم دیگر، هر سال تخمینی از استطاعت حج و همین گونه رابطه آن با متغیرهای دیگر به دست آورد. همچنین پیرامون رابطه آن با تقاضای حج به تحلیل پرداخت.

← منابع

۱. قرآن مجید.
۲. کشف اللثام عن قواعد الاحکام، محمد بن الحسن الاصفهانی المعروف ب(الفاضل الهندی) قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين [بی تا].
۳. التذکرة، الحسن بن یوسف ابن المطهر، قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیة التراث، ۱۴۱۴ هـ.ق.
۴. التحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الامامیة، الحسن بن یوسف ابن المطهر، (العلامة الحلی)، مشهد: مؤسسه آل بیت، سال ۱۳۱۴ هـ.ش.
۵. خطوط فقر متفاوت با شئون متفاوت، مجتبی باقری تودشکی، سمینار دوسالانه اقتصاد اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۴ هـ.ش
۶. الحدائق، یوسف البحرانی، نجف، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵ هـ.ق.
۷. وسایل الشیعة، محمد بن حسن الحرالعاملی، مؤسسه آل البيت ۱۴۱۶ هـ.ق.
۸. المنتهی المطلب فی تحقیق المذهب، الحسن بن یوسف بن المطهر (العلامة الحلی)، تهران، چاپ اسلامی، ۱۳۳۳ هـ.ش.
۹. تحریر الوسیله، روح الله الخمینی، قم، چاپ اسماعیلیان، بی تا.
۱۰. توضیح المسائل (فارسی)، سید ابوالقاسم الخوئی، چاپ مهر قم، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۱۱. معتمد العروة الوثقی، ابوالقاسم الخوئی، ج ۱.
۱۲. مطالعه تطبیقی حد فقر شریعت فقر، یدالله دادگر و مجتبی باقری تودشکی، مجله اقتصاد اسلامی، بهار، ۷(۲۵)، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۱۳. تبیین و محاسبه خط فقر شریعت، یدالله دادگر و حسین عباسی نژاد، سهیلا پروین، مجتبی باقری تودشکی، مطالعه تطبیقی حد فقر شریعت فقر، فصلنامه پژوهشهای اقتصادی ایران، دانشگاه علامه طباطبایی شماره ۴۹، زمستان، ۱۳۹۰ هـ.ش.

۱۴. سطح مصرف در اسلام، بدالله دادگر و مجتبی باقری تودشکی، نامه مفید نشریه نامه مفید، سال هفتم، پائیز، ۱۳۸۰ ه.ش.
۱۵. مقایسه فقر، مارتین راوالیون، ترجمه رضا اشرف زاده، وزارت جهاد سازندگی، تهران، ۱۳۸۱ ه.ش.
۱۶. العروة الوثقی، محمد کاظم الطباطبایی، موسسه الاعلمی، بیروت، ۱۴۰۹ ه.ق.
۱۷. النهایة، محمدبن حسن الطوسی، قم، چاپ دارالندلس بیروت، منشورات قدس، [بی تا].
۱۸. المسبوط، محمدبن حسن الطوسی، چاپ المكتبة المرتضویه، ۱۳۸۷ - ۱۳۹۳ ه.ش.
۱۹. کتاب الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، زین الدین علی العاملی، قم، مكتبة الاعلام، ۱۳۶۵ ه.ش.
۲۰. مسالك الافهام، زین الدین علی العاملی، انتشارات موسسه معارف اسلامي، ۱۴۱۴ ه.ق.
۲۱. الدروس الشرعیة فی فقه الامامیه، محمد بن محمد المکی العاملی (الشهید الاول)، قم، موسسه النشر الاسلامیه.
۲۲. المختصر النافع، المحقق الحلّی، تهران، نشر مؤسسه بعثت، قاهره، چاپ دارالتقريب، ۱۴۱۰ ه.ق.
۲۳. مستدرک الوسائل، الميرزا النوری، چاپ دوّم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ ه.ق.
۲۴. جواهر الکلام، محمد حسن النجفی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، سال ۱۳۶۷ و ۱۳۹۲ ه.ش.
۲۵. مستند الشیعه، احمد بن محمد النراقی، مشهد، مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۵ ه.ق.
۱. Colasanto، Diane؛ Arie Kapteyn؛ Jacques van der Gaag، Two Subjective Definitions of Poverty: Results from the Wisconsin Basic Needs Study، The Journal of Human Resources، (Vol. ۱۹ No. ۱، Winter ۱۹۸۴)، pp. ۱۳۸ - ۱۲۷
۲. Ferrer - I - Carbonell، and Ada Bernard M.S. Van Praag، Poverty in the Russian Federation، the - Financial Satisfaction Poverty Line، the Leyden Poverty Line، and the Subjective Well - Being Poverty Line، Faculty of Economics and Econometrics University of Amsterdam، Roetersstraat، ۱۱ ۱۰۱۸WB Amsterdam the Netherlands
۳. Gustafsson، Bjo، RN Li Shi and Hiroshi Sato، Can A Subjective Poverty Line Be Applied To China? Assessing Poverty، Journal of International Development، J. Int. Dev. ۱۶، ۱۰۸۹ - ۱۱۰۷ (۲۰۰۴)، Published online in Wiley InterScience (www.interscience.wiley.com). DOI: ۱۰.۱۰۰۲/jid.۱۱۲۷
۴. Goedhart، Theo؛ Victor Halberstadt؛ Arie Kapteyn؛ Bernard Van Praag، The poverty Line: Concept and Measurement، The Journal of Human Resources، vol. ۱۲ No. ۴، (Autumn ۱۹۷۷)، pp. ۵۲۰ - ۵۰۳
۵. Hagenaars، J. M. Aldi And Bernard M. S. van Praag، A Synthesis Of

- Poverty Line ,Leyden University ,center for research in public economics
۶. Hagenaaars ,Aldi and klaas de vos ,the definition and measurement of poverty ,The Journal of Human Resources ۱۹۸۸ ، Vol. ،۲۳ No
۷. Joaquina Palomar Lever ،Nuria Lanzagorta Piñol ،Jorge Hernández Uralde ، Poverty and Subjective Well - Being in Mexico ۴۰۸ - ۳۷۵ ، ۲۰۰۵ ،
۸. Kilpatrick ،R. W. ،The Income Elasticity of the Poverty Line ،The Review of Economics and Statistics ،Vol ۱۹۷۳ ،، ۵۵ pp. ۳۳۲ - ۳۲۷
۹. Lokshin ،Michael ،Nithin Umapathi ،& Stefano Paternostro ،Robustness of Subjective Welfare ،Analysis in a Poor Developing Country:Madagascar ۲۰۰۱ ،The World Bank ،Washington ،DC ،USA ،Journal of Development Studies ،Vol. ۴۲ ،No. ۴ ،۵۵۹ - ۵۹۱ ،May ۲۰۰۶
۱۰. Nothan Wolf ،Edward ،Economics of poverty ،inequality and discrimination ،South - Western College publishing ۳۴۲international ،Thomson publishing cincinat ،ohio ،۱۹۹۷
۱۱. Palomar Lever ،Joaquina ،Poverty And Subjective Well – Being in Mexico ،Applied Research in Quality of Life ،Springer Netherlands ،Volume ۲ ،Number ۳ / September ،۲۰۰۷ page ۱۶۵ - ۱۸۸۱
۱۲. Ravallion Martin ،Michael Lokshin ،Self – rated economic welfare in Russia ،European Economic Review ۴۶ (۲۰۰۲) ۱۴۵۳ — ۱۴۷۳ www.elsevier.com/locate/econbase ،Development Research Group ،The World Bank ،۱۸۱۸ H Street N.W. ،Washington ،DC ۲۰۴۳۳ ،USA ،Received ۱ August ۱۹۹۹؛ accepted ۱ March ۲
۱۳. Van Praag ،Bernard M S ،Spit ،Jan S ،van de Stadt ،Huib ،A Comparison between the Food Ratio Poverty Line and the Leyden Poverty Line ،Review of Economics & Statistics. ،Volume (Year): ۶۴ (۱۹۸۲) ،(November) ،Pages: ۶۹۱ - ۹۴
۱۴. Wolf Nathan ،Edward ،،Economics of Poverty،Inequality and Discrimination ،south - western College Publishing ،Cin cinnati ،Ohio ۱۹۹۷

گزارش خروجی Eviews

Dependent Variable: LPHAG

Method: Least Squares

Date: 12/21/11 Time: 11:56

Sample: 1 396

Included observations: 349

Prob.	t - Statistic	Std. Error	Coefficient	Variable
0.0000	8.119661	2.765052	22.45128	C
0.1357	- 1.495656	0.372457	-0.557068	LAGE
0.8983	- 0.127930	0.347058	-0.044399	WOM
0.0521	- 1.949683	0.212834	-0.414958	LEDU1
0.9883	- 0.014628	0.152100	-0.002225	HOU
0.1682	1.381119	0.278464	0.384592	MAR
0.5158	0.650576	0.197967	0.128792	CAR
0.7123	- 0.369084	0.265999	-0.098176	LHEA
0.2216	1.224518	0.154352	0.189007	LN
0.9677	0.040575	0.292931	0.011886	JOBTRAD
0.4607	0.738497	0.441988	0.326407	JOBTRA
0.2609	- 1.126101	0.236531	-0.266358	JOBCALTURE
0.0556	1.921036	0.751265	1.443207	JOBAGRI
0.3451	- 0.945390	0.567963	-0.536947	JOBMILI
0.0179	- 2.379054	0.151764	-0.361056	LG
0.0745	1.789224	0.171623	0.307072	LY
14.89540	Mean dependent var		0.075352	R - squared
1.670837	S.D. dependent var		0.033701	Adjusted R - squared
3.875006	Akaike info criterion		1.642442	S.E. of regression
4.051743	Schwarz criterion		898.3055	Sum squared resid
1.809137	F - statistic		- 660.1885	Log likelihood
0.032244	Prob(F - statistic)		1.863589	Durbin - Watson stat

Dependent Variable: PHAG

Method: Least Squares

Date: 12/28/11 Time: 15:26

Sample: 1 396

Included observations: 349

Prob.	t - Statistic	Std. Error	Coefficient	Variable
0.0356	2.109601	1.89E+08	3.98E+08	C

0.2348	- 1.190252	25418465	- 30254373	LAGE
0.8410	- 0.200771	23571842	- 4732540.	WOM
0.0947	- 1.675948	14511178	- 24319975	LEDU1
0.3572	- 0.921932	10420838	- 9607305.	HOU
0.0854	1.725475	18761254	32372083	MAR
0.1049	1.626140	13523333	21990838	CAR
0.1891	- 1.315915	18138381	- 23868570	LHEA
0.2651	1.116382	10532458	11758241	LN
0.8775	0.154302	26033479	4017007.	JOBGOV
0.5445	0.606567	24626522	14937637	JOBPRI
0.1539	- 1.429129	10358924	- 14804235	LG
0.1770	1.352759	11538983	15609469	LY

16176441	Mean dependent var	0.043117	R - squared
1.13E+08	S.D. dependent var	0.008943	Adjusted R - squared
39.94553	Akaike info criterion	1.12E+08	S.E. of regression
40.08913	Schwarz criterion	4.23E+18	Sum squared resid
1.261684	F - statistic	- 6957.495	Log likelihood
0.239918	Prob(F - statistic)	2.247332	Durbin - Watson stat

Dependent Variable: LPHAG
Method: Least Squares
Date: 01/04/12 Time: 10:46
Sample: 1 396
Included observations: 352

Prob.	t - Statistic	Std. Error	Coefficient	Variable
0.0000	8.350674	1.727420	14.42512	C
0.8935	0.133912	0.135071	0.018088	LY
0.1457	1.458147	0.152365	0.222171	LN

14.88817	Mean dependent var	0.006097	R - squared
1.672116	S.D. dependent var	0.000401	Adjusted R - squared
3.874142	Akaike info criterion	1.671781	S.E. of regression
3.907071	Schwarz criterion	975.4029	Sum squared resid
1.070399	F - statistic	- 678.8490	Log likelihood
0.343995	Prob(F - statistic)	1.751298	Durbin - Watson stat

سوغاتی در حج و ضرورت تغییر فرهنگ موجود

^۱ محمدنقی نظرپور

^۲ حسین کفشگر جلوادار

چکیده

وجوب و استحباب حج و عمره برای مسلمانان و برکات معنوی و مادی حاصل از حضور در این اماکن مقدس و انجام مناسک عبادی، همانند پاک شدن گناهان و تولد دوباره، آرامش بخشی دل‌ها، وسعت روزی، از بین بردن فقر و گشایش امور و... جلوه‌های شیرینی را برای حج‌گزاران و معتمران به نمایش می‌گذارد. از میان خیل عظیم مشتاقان عده‌ای توفیق تشریف یافته و موفق به انجام مناسک حج تمتع و عمره مفرده می‌شوند و عده بی‌شماری نیز چشم انتظار تشریفند. در کنار این جلوه‌های زیبا، امور دیگری نیز با توجه به فرهنگ دینی و یا عرفی اهمیت و تقدس نسبی یافته است. از آن جمله می‌توان به خرید سوغاتی اشاره نمود. فرهنگ خرید سوغاتی در کنار استحباب کلی آن از دیدگاه معصومین علیهم‌السلام، از نظر کمیت و کیفیت، گسترش چشمگیری یافته و به امری ضروری تبدیل شده است. از سوی دیگر با گسترش چنین فرهنگی در جامعه، سالانه شاهد خروج میلیون‌ها دلار ارز از کشور هستیم و دریافت کنندگان نهایی این وجوه عمدتاً کشورهای غیر اسلامی، نظیر چین و تایوان هستند که از این فرآیند سود کلانی را به جیب می‌زنند. این درحالی است که هزینه‌های خرید سوغاتی برای زائرین، با توجه به وقت محدودشان بسیار بالا بوده و این چیزی جز تحت شعاع قرار گرفتن اصل حضور زائران در سرزمین وحی نیست. آیا این روند، روندی مطلوب است؟

۱. استادیار دانشگاه مفید.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد.

مقاله حاضر با روش توصیفی و تحلیل محتوی با استفاده از منابع معتبر موجود، سعی در اثبات این فرضیه دارد که «گسترده‌گی خرید سوغات از نظر کمی و کیفی، مطلوب شارع مقدس نیست» لذا در این مقاله ابتدا به تبیین فرهنگ موجود خرید سوغاتی پرداخته و دلایل گسترش آن را با توجه به مفاهیم دینی مورد توجه قرار داده و در ادامه مشکلات این فرهنگ خرید در جوامع اسلامی را بررسی نموده و سپس راه‌کارها برای جلوگیری از این مشکل بیان می‌گردد. به نظر می‌رسد در بین تمامی راهکارهای بیان شده برای برون رفت از این معضل، تنها راه مؤثر و مفید در دراز مدت، تغییر فرهنگ موجود خرید است که این وظیفه توسط توصیه‌های روحانی کاروانها، سازمان حج و زیارت، صدا و سیما و خواست خود مردم قابل تحقق باشد.

کلید واژه‌ها: حج، عمره مفرده، هدیه، سوغاتی، ضرورت تغییر فرهنگ سوغاتی.

مقدمه

حج بزرگ‌ترین میراث دینی ماست که در بستر فرهنگی این مرز و بوم اعتلای ویژه‌ای یافته و به سرمایه‌ای بی‌نظیر و سرشار از جلوه‌های مردمی و ارزشی مبدل شده است. حج یکی از مهم‌ترین مناسک عبادی در اسلام است و انجام آن یک فرصت بی‌نظیر در صحنه سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و معنوی برای جوامع اسلامی فراهم می‌سازد و کنگره عظیم حج، بدون شک یکی از بزرگترین رخدادهای جهان اسلام است. براساس آموزه‌های قرآنی، حج تأثیرات شگرفی در آموزش و بخشش گناهان انسان (بقره، آیه ۲۰۳)، رضایت و خشنودی خداوند (مائده، آیه ۲)، ره توشه آخرت (بقره، آیه ۱۹۷؛ حج، آیات ۲۷ تا ۳۰)، تقویت دین اسلام (مائده، آیه ۹۷)، لغو هرگونه امتیازات برگرفته از قدرت و ثروت (بقره، آیه ۱۲۵)، افزایش تعاملات اقتصادی و بهره‌وری از طریق دستگیری تنگدستان (حج، آیه ۲۸)، کسب منافع بسیار برای همگان (حج آیات ۲۷ و ۲۸)، افزایش رشد اقتصادی و تجارت و بازرگانی و نیز رونق کسب و کار (بقره، آیات ۱۹۷ و ۱۹۸)، و افزایش تجارت میان جوامع انسانی (همان؛ و نیز مائده، آیه ۲)، تقویت پایه فرهنگ جامعه پذیری و قوام جوامع و همبستگی اجتماعی آنها (مائده، آیه ۹۷)، برخورداری جوامع انسانی و اسلامی از برکات و منافع کوتاه و بلندمدت (حج، آیات ۲۷ و ۲۸)، رهایی جامعه اسلامی از تحریم‌های دشمنان با افزایش تبادل اطلاعات علمی و اقتصادی و تولید علم (توبه، آیه ۲۸)، برنامه‌ریزی و تبادل اطلاعات در زمینه تنظیم امور اساسی جامعه بلکه حتی در حوزه فردی و شخصی (قصص، آیه ۲۷) بسترسازی مناسب و تأثیرگذار برای همکاری‌های مختلف در حوزه‌های متعدد زندگی (مائده، آیه ۴؛ و نیز توبه، آیه ۳) و فراهم آمدن موقعیت برای افکار سازی و رسانه‌ای کردن مواضع سیاسی، اقتصادی، فرهنگی

و نظامی و اعلان برائت از مشرکان و کافران و نیز مشخص کردن مرزهای خودی از غیرخودی و شفاف سازی در این مسایل و همچنین آثار و برکات دیگر در زندگی فردی و اجتماعی بشر از خود به جا می‌گذارد. اینها تنها گوشه‌ای از آثار و برکات حج است که در آموزه‌های قرآنی به آن اشاره شده است. بنابراین، می‌توان با دلایل و شواهد بسیار بر این نکته تأکید کرد که این کنگره بزرگ جهانی یک فرصت تاریخی و استثنایی برای امت اسلام است تا جامعه ایمانی و توحیدی را براساس آموزه‌های وحیانی قرآن و اسلام شکل دهد و به فلسفه آفرینش و تحقق آن کمک نماید.

در این میان، سنت حسنه بدرقه و بازدید از زائران خانه خدا در فرهنگ ایرانی و اسلامی نهادینه شده است؛ فرهنگی نیکو که متأسفانه این سنت پسندیده همانند بسیاری از سنت‌های ناب ایرانی - اسلامی دستخوش تغییرات شد و برای برخی از حجاج خرید سوغات گران‌قیمت و کرایه سالن غذاخوری مجلل برای پذیرایی میهمانان، از پرداختن به آداب و مناسک معنوی خود حج و عمره مهمتر است. این تغییرات مشهود در سنت مناسک حج موجب شده تا هزینه حجاج برای سفر به حج دو برابر شود و حاجی و معتمر به جای پرداختن به آداب و مناسک حج و ادای مستحبات، دغدغه خرید سوغاتی و سالن غذاخوری برای ولیمه را داشته باشد.

فرهنگ غلط بازارگردی و خرید سوغات توسط زائران ایرانی به حدی رسیده است که اغلب فروشنده‌ها در مغازه‌های اطراف حریمین، به خوبی فارسی یاد گرفته‌اند و چمدان‌های بزرگ کاروان‌های ایرانی و ایرانیان با کیسه‌های مملو از کالا، انگشت‌نما و گاهی سوژه تمسخر و مضحکه ساکنان مکه و مدینه و معتمرین و حجاج دیگر کشورها می‌شود.

مقاله حاضر با روش توصیفی و تحلیل محتوی با استفاده از منابع معتبر موجود، سعی در اثبات این فرضیه دارد که «گسترده‌گی خرید سوغات از نظر کمی و کیفی مطلوب شارع مقدس نیست و لازم است فرهنگ موجود تغییر یابد» بنابراین لازم است با ارائه راهکارهای منطقی و تبلیغ آن در رسانه‌های همگانی و عزم و همت امور روحانیون بعثه مقام معظم رهبری و با هم‌فکری و هم‌کاری روحانیون کاروان‌ها، فرهنگ مناسب و مطلوب جایگزین گردد. این مقاله در صدد است روایات هدیه و سوغاتی به طور کلی و به صورت جزئی در مورد حج را بررسی نموده و سپس به تبیین وضعیت موجود جامعه ایران پرداخته و دلایل و ریشه‌های فرهنگی خرید سوغاتی و مشکلات آن را طرح و سرانجام با ارائه راهکارها و مجموعه تدابیری در این زمینه، مقاله پایان می‌یابد.

تبیین وضعیت موجود خرید سوغاتی

حج در بردارنده مجموعه‌ای به هم پیوسته از اعتقادات، ارزش‌ها، آداب و رسوم و سنت‌های متعالی است. در سال‌های نه چندان دور، وقتی حجاج به حج مشرف می‌شدند، شور و شوق و نشاطی که از

ماه‌ها قبل شروع شده بود سراسر جامعه را فرا می‌گرفت، از زمانی که قصد زیارت تحقق می‌یافت تا هنگام حرکت، در طول سفر و نیز بعد از بازگشت اعمالی را انجام و اعتبار و تقدس این امر را نشان می‌دادند. این مجموعه اعمال، مناسکی بودند که «حج» را به یک عنصر فرهنگی پویا و زنده مبدل می‌ساختند، پاره‌ای از این اعمال مثل: «حلالیت طلبی»، «مشایعت با نغمه» یا «چاووشی»، «استقبال»، «ولیمه و مراسم مهمانی» و... اما امروزه آن همه زمزم جوشان که هر ساله امت مسلمان را از زلال اندیشه و ایمان مشروب می‌ساخت، تنها برخی برجای مانده و برخی سنت‌های نادرست نیز گسترش یافته که چهره حقیقی حج را با تمام ابعاد و زیبایی‌هایش دستخوش تغییرات اساسی کرده است. توجه گسترده به مادیات و تجمل‌گرایی در مهم‌ترین و بزرگترین حادثه معنوی، بزرگترین و جدی‌ترین آسیب محسوب می‌شود. یکی از این فرهنگ و سنت‌های غلط، خرید سوغاتی و بازارگردی آن هم به شکل انبوه است که عملاً هویت غنی حج را در جامعه و جهان به فراموشی می‌سپارد و قداست این سفر معنوی، به دغدغه حجاج و معتمرین در دادن ولیمه در سالن‌های پذیرایی مجلل و سوغاتی‌های زیاد خلاصه می‌شود.

گرچه مقام معظم رهبری بارها حجاج را به پرهیز از رفتارهای سبک توصیه و رفتن به سراغ زرق و برق‌های بی‌ارزش و بوج بازارها و مغازه‌ها را از جمله غفلت‌های احتمالی در حج دانسته و ضمن تاکید بر این نکته که خرید سوغات باید در حد ضرورت باشد، و این انگیزه‌های مادی را تا آنجایی که ممکن است، باید از دل‌ها خارج کرد؛ و انگیزه‌ی بازارگردی و سوغات‌خوری را باید کم کرد؛ (بیانات مقام معظم رهبری، سال ۱۳۸۵، ص: ۲۳۲) و بیان نمودند که بهتر و مفیدتر و مهم‌تر این است که انسان به نماز، به عبادت، به ذکر، به توجه و به حضور در جماعات بپردازد؛ این‌ها دستاورد واقعی حج است؛ سوغات، این‌هاست. سوغات، معنوی است که شما در خودتان ذخیره می‌کنید و می‌آورید؛ اخلاق و روحیاتی است که با خودتان می‌آورید. (بیانات مقام معظم رهبری، سال ۱۳۸۳، در جمع دست‌اندرکاران حج، ص: ۲۲۶) اما یک بررسی ساده در عمره سال ۱۳۸۸ (مهدوی، نگاهی به خرید سوغاتی در حج) درباره محتوای سوغات زائران ایرانی نشان می‌دهد که حج‌ایران تا چه حد به خرید کالاهایی که ارزش معنوی خاصی ندارند (مانند پارچه، پوشاک، اسباب بازی، ساعت مچی و دوربین) و اغلب در بازار تهران ارزان‌تر هم هستند، اهمیت می‌دهند.

از طرف دیگر سازمان حج و زیارت با همکاری گمرک کشور دست به اقداماتی زد. ایجاد بازارهایی در پایانه خروجی کشور و همچنین محدودیت خرید با استفاده از ساکهای متحدالشکل برای زائرین مهم‌ترین اقدامات مثبت در سال‌های اخیر بوده است؛ اما از آنجایی که زائران حج از لایه‌های مختلف اجتماعی با افکار متفاوت هستند و بسیاری هم بر این باورند که سوغاتی یعنی خرید

کالا از همان مکان مسافرت و این موضوع برای آنها از درجه بالای معنوی نیز برخوردار است، به همین دلیل رنج بار زیاد و ساک‌های پر از کالاهای بی کیفیت و بنجل را به جان می‌خرند. بنابراین ما هنوز شاهد خریدهای بسیار زیاد زائرین و معمرین و حجاج هستیم که یک چهره نامتناسب در اذهان عمومی به جا می‌گذارد.

دلایل گسترش فرهنگ سوغاتی

دلایل متعددی برای ایجاد چنین فرهنگی وجود دارد که به نظر مهم‌ترین آنها موارد زیر است:

الف) اصل هدیه دادن در روایات

با توجه به روایات متعدده از ائمه معصومین درمی‌یابیم که اصل هدیه دادن نه تنها خوب است بلکه باعث ایجاد محبت و دوستی و الفت بیشتر و در بعضی موارد باعث از بین رفتن کینه‌ها و... می‌شود. به‌عنوان مثال در روایت داریم: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: نِعْمَ الشَّيْءُ الْهُدِيَةُ أَمَامَ الْحَاجِّ وَ قَالَ تَهَادَوْا تَحَابُّوا فَإِنَّ الْهُدِيَةَ تَذْهَبُ بِالضَّغَائِنِ. چه چیز خوبی است هدیه دادن به یکدیگر، هدیه دهید تا دل‌هایتان نسبت به هم با محبت شود. پس همانا هدیه کینه‌ها را از سینه‌ها از بین می‌برد. (شیخ صدوق عَلَيْهِ السَّلَامُ الخصال ج ۱، ص ۲۷؛ علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۴۵؛ ابن بابویه، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۴) و یا در روایت دیگری وارد شده است: الْهُدِيَةُ تُورِثُ الْمُوَدَّةَ وَ تَجِدُرُ الْأُخُوَّةَ، وَ تُذْهِبُ الضَّغِينَةَ تَهَادَوْا تَحَابُّوا؛ هدیه دادن محبت می‌آورد و برادری را نگه می‌دارد و کینه و دشمنی را می‌برد. برای یکدیگر هدیه ببرید تا دوستدار هم شوید. (ابن ابی‌الجمهور، عوالی اللائی، ج ۴، ص ۳۷۴؛ علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۱۶۶)

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَقُولُ تَهَادَوْا فَإِنَّ الْهُدِيَةَ تَسْلُ السَّخَائِمَ وَ تُخَلِّي ضَغَائِنَ الْعَدَاوَةِ وَ الْأَخْفَادِ «رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرمود: به یکدیگر هدیه دهید؛ زیرا هدیه کینه‌ها را به آرامی ریشه‌کن و بغض و دشمنی و حسد را بیرون می‌کند.» (مشكاة الأنوار فی غرر الأخبار، النص، ص: ۲۲۰) با توجه به روایات فوق از ائمه معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَامُ استحباب هدیه دادن و قبول آن به طور کلی قابل استخراج است. گرچه هدیه اختصاصی به هدیه‌های مادی ندارد و در روایات از هدایای معنوی به‌عنوان «افضل العطیه» نام برده شده که نشان از توجه ویژه معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَامُ به این نوع از هدایا و ثواب و اجر بیشتر آنها دارد. قال رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ أَفْضَلَ الْهُدِيَةِ أَوْ أَفْضَلَ الْعَطِيَّةِ الْكَلِمَةُ مِنْ كَلَامِ الْحَكِيمَةِ يَسْمَعُهَا الْعَبْدُ ثُمَّ يَتَعَلَّمُهَا، ثُمَّ يَعْلَمُهَا؛ «بهترین هدیه سخن حکیمانه‌ای است که بنده آن را بشنود و سپس ابتدا خود آن را بیاموزد و آن‌گاه آن را به دیگران بیاموزد» (ابن بابویه، عیون أخبار الرضا عَلَيْهِ السَّلَامُ، ج ۲، ص: ۲۴) اما از آنجایی که بحث اصلی ما در مورد خرید سوغاتی در حج است و بسیاری از حجاج خرید در حج را به‌عنوان یک امر لازم، گاهی

جز حج و یا جزء هزینه‌های پذیرش شده حج می‌دانند و استناد آنها به احادیث در باب سوغاتی در حج است، لذا احادیث در این باب را بیشتر مورد توجه قرار داده و روایت‌های موجود را از لحاظ سندی و دلالت‌های معنایی بررسی نموده و نتایج را بازگو می‌نمائیم.

روایت اول: **عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ رَفَعَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: الْهُدْيَةُ مِنْ نَفَقَةِ الْحُجِّ** «هدیه و سوغاتی که حاجی می‌آورد از جمله نفقه حج است» (الکافی، ج ۴، ۲۸۰).

روایت دوم: **عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ يُحْيَى بْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَةَ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: هَدِيَّةُ الْحُجِّ مِنَ الْحُجِّ**. هدیه و سوغاتی حج، جزء حج است. (الکافی، ج ۴، ۲۸۰)

بررسی رجالی حدیث اول و دوم: در حدیث اول منظور شیخ کلینی از «عده من اصحابنا: أبو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان الرازی، المعروف بعلان الکلینی؛ أبو الحسن محمد بن ابی عبد الله جعفر بن محمد بن عون الأسدی الکوفی، ساکن الری؛ محمد بن الحسن بن فروخ الصفار القمّی، المتوفى سنة ۲۹۰ هـ، مولى عيسى بن موسى بن جعفر الأعرج و محمد بن عقيل الکلینی است» (الکافی؛ المقدمة، ص: ۴۸) که همه این افراد ثقه بوده و مورد وثاقت هستند. اما در مورد سهل بن زیاد اختلاف بین علمای رجالی وجود دارد. بعضی از علما در مورد ایشان سهل و آسان گرفته و روایت را از ایشان پذیرفته‌اند؛ اما واقعیت این است که اکثر علمای رجالی مانند نجاشی و کشی و شیخ طوسی و... روایتش را ضعیف دانسته و لذا بیان داشته‌اند که وثاقت این شخص، خیلی سخت به دست می‌آید (رک: خویی، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، ج ۹، ص ۳۵۶) برخی از علما به همین دلیل این حدیث را ضعیف دانسته‌اند (رک: محمد باقر مجلسی، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، ج ۱۷، ص: ۱۷۱).

در بررسی رجالی حدیث دوم شخص اول به نام «علی بن ابراهیم»، استاد شیخ کلینی بوده و در موردش وثاقت بین علما وجود دارد. در مورد پدرش توثیق صریحی وجود ندارد اما از آنجایی که امامی مذهب بوده و موقعیت بسیار عالی داشته و شخصیت مشهوری بین علما بوده لذا تمامی علما ایشان را از وجوه اصحاب دانسته و روایتش را ثقه دانستند. (خویی، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، ج ۱۲، ص ۲۱۲) «یحیی بن مبارک» از لحاظ طبقات رجالی می‌تواند از ابراهیم بن هاشم (پدر علی بن ابراهیم) روایت نقل کند، برخی از علما وی را از اصحاب امام رضا عليه السلام دانسته‌اند، اما هیچ توصیف و توثیق صریحی از ایشان نرسیده است و همین علت، سند حدیث را با مشکل مواجه می‌کند. (خویی، همان، ج ۲۱، ص ۹۱) «عبدالله بن جبلة» از خانواده معروف و نوه جابر بن حنان و فردی راستگو و ثقه بین علما می‌باشد. در عین حال عبدالله بن جبلة شخصی واقفی مذهب بوده ولی چون توثیق صریح از علما دارد، لذا روایتش مورد پذیرش همه علما نمی‌باشد. (خویی، همان، ج ۱۱، ص ۱۳۹) «اسحاق بن عمار» هم شخصی فطحی مذهب و از اصحاب امام جعفر صادق عليه السلام و امام کاظم عليه السلام است و اغلب

بزرگان ایشان را توثیق کردند. (خویی، همان، ج ۳، ص ۲۱۳) لذا در دلالت حدیث از آنجایی که خود «یحیی بن مبارک» هیچ توثیقی از بزرگان در مورد ایشان وجود ندارد به همین دلیل سند را با مشکل مواجه می‌کند. در عین حال می‌توان گفت که استحباب و یا ثواب این عمل از باب تسامح در ادله سنن پذیرفته می‌شود. همچنین در صورتی که فقهاء به مضمون این روایات فتوی داده باشند، از باب شهرت فتوایی می‌توان به مضمون این دو روایت براساس جابریت ضعف سند عمل نمود. ولی با تتبع در کلمات فقها چیزی که مبنی بر استحباب خرید سوغاتی در حج باشد، یافت نشد، جز این که در حالت کلی بخواهیم استحباب خرید سوغاتی و هدیه را از باب تسامح در ادله سنن و با توجه به روایات پیش گفته استفاده نماییم. از شیوه دیگر نیز می‌توانیم محتوای روایات را بپذیریم. زیرا این روایات با مضامین دینی و دستورات اخلاقی سازگاری دارد مانند این که هدیه موجب الفت و محبت شده، کینه‌ها را بر طرف می‌کند. مضمون این احادیث می‌تواند دلیل بر صدور آنان نیز باشد و بنابراین حکم استحباب را تثبیت نماییم.

بحث دوم معنای هدیه از حج است؛ در دو روایت مربوط به سوغاتی در حج دو تعبیر بیان شد: تعبیر اول اینکه: *الْهَدِيَةُ مِنْ نَفَقَةِ الْحَجِّ* و تعبیر دوم اینکه: *هَدِيَةُ الْحَجِّ مِنَ الْحَجِّ*. در تعبیر اول سه احتمال در معنای آن وجود دارد: اول این که کسی که برای خانواده خود و یا برای دوستان و نزدیکان خود هدیه و یا سوغاتی از حج می‌آورد، ثوابی به اندازه نفقه و هزینه‌های حج دارد. ممکن است به این معنی باشد که در هنگام برآورد هزینه‌های حج، خرید سوغاتی را جزء آن به شمار آورند و آن را محاسبه نمایند و به عبارت دیگر بر حجاج سزاوار است که هدیه و سوغاتی از حج را جزء نفقه حج حساب نمایند و از قبل پولی را برای خرید کالاها و سوغاتی کنار بگذارند و دوم اینکه: این هزینه‌ها همانند دیگر هزینه‌های حج (مانند هزینه سفر، تامین آذوقه و...) بر مستطیع واجب است آن را قبل از سفر تهیه نماید. و معنای سوم اینکه: بیش از آن میزانی که از نفقه نزد اوست هدیه خریداری نکند. (مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول؛ ج ۱۷، ص ۱۷۰)

در تعبیر دوم گرچه کلمه *نَفَقَةُ* ذکر نشد اما از باب این که در خود هدیه معنای هزینه و خرج کردن موضوعیت دارد، می‌توان تعبیر دوم را به گونه‌ای همان تعبیر اول دانست و بنابراین، احتمالات سه گانه در معنای تعبیر اول در تعبیر دوم نیز جریان داشته باشد. مرحوم علامه محمد باقر مجلسی رحمته الله معنی اول را در کتاب *مرآة العقول* اظهر و متناسب‌تر دانسته است. بنابر معنای اول و دوم از روایت، استحباب خرید سوغاتی بخوبی استخراج می‌شود اما اگر معنای سوم مقصود باشد روایت به معنای التزامی خود دلالت بر آن دارد که در صورتی پس از انجام سایر هزینه‌های ضروری در حج، مبلغی در نزد حاجی باقی نماند حتی مستحب نیست از دیگران مثلاً قرض گرفته و سوغاتی تهیه نماید. بلکه اگر مازادی برای او ماند سوغاتی خریداری نماید. گرچه اصل احتمال معنای سوم بعید به نظر می‌رسد.

بر اساس معنای اول و دوم یک نکته مهم و درخور توجه پیرامون سوغاتی در حج این است که بر مکلف واجب است هزینه‌های سفر و تدارکات سفر حج باید از پولی باشد که مخلوط به حرام نباشد و به نوعی پاک باشد، یعنی پولی که خمس آن را داده باشد و... در مورد خرید سوغاتی نیز باید همین را مد نظر قرار داد و با توجه به حدیث «الْهُدْيَةُ مِنْ نَفَقَةِ الْحُجِّ» بهای خرید سوغاتی باید از آلودگی‌ها و مخلوط بودن به حرام عاری باشد و در این صورت است که ثوابی معادل سایر هزینه‌های حج دارد. نکته دیگری که باید بدان توجه نمود این است که از روایات ذکر شده تنها و حداکثر می‌توان استحباب خرید سوغاتی را استنباط نمود اما با توجه به فتاوی‌ای فقها، قطعاً خرید سوغات و هدایایی که حاجی‌ها برای نزدیکان خویش تهیه می‌کنند جزء استطاعت شمرده نمی‌شود و ناتوانی از خرید آنها مجوز ترک حج نمی‌شود (مناسک حج (محشی)؛ ص: ۴۵؛ استفتاءات حج (هزار مسأله)؛ ص: ۹) با توجه به فتاوی فوق خرید سوغاتی در صورت تمکن مالی، مستحب می‌باشد و ثواب هدیه و خرید سوغاتی برای دوستان و خانواده همانند ثواب سایر هزینه‌های حج می‌باشد. کما این که خود ائمه اطهار علیهم‌السلام نیز، به مسئله سوغاتی نگاه مثبت داشتند و از خرید سوغاتی منع نمی‌کردند و بلکه آن را باعث مودت و الفت می‌دانستند.

ب) متبرک بودن

یکی از عمده دلایلی که مردم در سفرهای زیارتی مشغول خرید می‌شوند متبرک بودن آن است. بسیاری از مردم خرید کردن از اماکن مقدس را نوعی تبرک دانسته و برای آنها مطلوبیت معنوی قائل هستند. لذا خیلی از زائرین و حجاج محترم به کیفیت کالاها خیلی توجه نداشته و همین مقدار که این کالا را از مکه مکرمه یا مدینه منوره خریداری می‌نمایند، راضی‌اند. به عبارت دیگر آنها بر این باورند سوغاتی یعنی خرید کالا از همان مکان مسافرت و این موضوع، برای آنها از درجه بالای معنوی برخوردار است. به همین دلیل رنج بار زیاد و چمدان‌های پر از کالاهای بعضاً بی کیفیت و بنجل را به جان می‌خرند. برخی هم با اعتقاد و باور به این حدیث که «هدیه و سوغات حج بخشی از حج است» دست به خرید انبوه می‌زنند، و برخی از زائران ایرانی نیز شاید بر این باورند که اگر خرید را از مناسک حج جدا کنیم، اعمال حج ناقص می‌شود. لذا حجاج وقت زیادی از مدت زمان حضور خود در مکه و مدینه را صرف خرید کالا می‌کنند.

حال جای این سؤال باقی می‌ماند که آیا واقعاً خرید سوغاتی در حج و عمره آن هم به شکل انبوه در قالب بازارگردی‌های فراوان حجاج، توجیه اقتصادی و معنوی دارد؟ آیا متبرک بودن دلیلی می‌شود تا در روزهای نخستین حج، بازارهای مدینه و مکه مملو از ایرانی‌هایی باشد که ساعت‌ها برای خرید کالاهای نوعاً بی‌ارزش چینی به‌عنوان سوغات و تحفه‌ای برای دوستان و آشنایان خود وقت

می‌گذارند، به طوری که این سرگردانی حتی در زمان برپایی نمازهای جماعت که فروشنده‌گان برای خواندن نماز، درب‌های فروشگاه‌ها را می‌بندند، پشت درب‌های بسته ادامه داشته باشد؟ آیا واقعا نمی‌توان با خرید سوغاتی‌هایی مانند تسبیح و سجاده و... که هم متبرک و هم ارزش معنوی دارد به این خریدهای انبوه زائران خانه خدا خاتمه داد؟ آیا اساسا کالاهایی که از عربستان به ایران می‌آید متبرک هستند؟ با تتبع در منابع دینی و فقهی اسلامی، معلوم می‌گردد که خریدهای سوغاتی آن هم اجناس بی کیفیت خارجی، هیچ گونه ملازمه‌ای با متبرک بودن ندارد و هیچ یک از علما در کلامشان بر متبرک بودن خرید این سوغاتی‌ها تاکید ندارند. تنها نکته قابل توجه در سیره پیامبر ﷺ این است که از زائران حج طلب خرما و آب زمزم می‌کرد زیرا سوغاتی واقعی سرزمین مقدس حرمین شریفین بود و این امر ارتباط و تطابق چندانی با متبرک بودن کالاها جهت اعطای سوغاتی به شکل امروزی، همراه با بازارگردی‌های کم حاصل و یا بی حاصل نداشت و ندارد. در ادامه شایسته است پاسخ این سؤال را در کلام مقام معظم رهبری (مدظله) دنبال کنیم که در جمع دست‌اندرکاران حج چنین بیان نمودند: «... بعضی‌ها به عنوان چیز متبرک، از آنجا سوغاتی می‌آورند؛ تبرکی ندارد. این جانمازهایی که در سندج و کردستان خودمان می‌بافند، به مراتب از جانمازهایی که از آنجا می‌آورند، بهتر است. برادر خودتان را تقویت کنید، ساخت دست او را که هم زیباتر است، هم بهتر است، بخرید و این را به عنوان سوغاتی بدهید. این را آنجا ببرید و به افرادی که دوست دارید، سوغاتی بدهید. همه اجناس خودمان همین طور است؛ حالا من جانماز را مثال زدم که مقدس‌ترین است. اینها را رعایت کنید.» (www.hajj.ir) مقام معظم رهبری (مدظله) در بخشی از سخنان خود به مسئله تقدس سوغاتی‌ها، که عده‌ای آن را دلیل اصلی خرید سوغاتی می‌دانند، هم اشاره کردند و جانماز که مقدس‌ترین چیز در فرهنگ مسلمانان است را به عنوان مثال ذکر می‌کنند و یادآور می‌شوند اینکه جانماز را از مکه و مدینه تهیه کنید، باعث مقدس تر شدن آن نمی‌شود، بلکه آن‌چه اهمیت دارد، تقویت برادر دینی و هموطن خودتان است که این می‌تواند روشن‌ترین خط فکری در تهیه سوغاتی از اماکن مقدسه باشد.

ج) احساس کسب مطلوبیت از خرید

از آنجایی که در چند دهه قبل، کشور ما چه به لحاظ تولیدات کالا و چه به لحاظ صادرات و واردات در محدودیت بوده و عمدتا کالاهای خارجی و با کیفیت بالا نسبت به تولیدات داخلی در کشورهای عربستان پیدا می‌شد، خرید سوغاتی چه برای خود و چه برای دوستان و نزدیکان برایشان مطلوبیت داشته یعنی کالاها و سوغاتی‌ها چه از لحاظ کمی و چه از لحاظ کیفی، برتری نسبی بر کالاهای داخلی داشته است. لذا در چنین شرائطی خرید سوغاتی در سطح خرد توجه اقتصادی خواهد داشت و این کار به شکل گسترده در زمان‌های گذشته انجام می‌شد. شاید امروزه کسانی که به حج

مشرف می‌شوند، نگاهشان همان ذهنیت قبلی باشد و این طور احساس کنند که کالاها و سوغاتی حج چنین برتری دارد. برای همین در سبد خرید زائران ایرانی از لوازم یدکی اتومبیل گرفته تا لوازم صوتی و تصویری و تنقلات و هزار و یک رقم جنس کوچک و بزرگ دیده می‌شود. (مهدوی، نگاهی به خرید سوغاتی در حج) شاید در بعضی از جاها به این نکته برسند که کالاهای داخلی بهتر است ولی نمی‌خواهند آن مطلوبیتی که در ذهنشان است و کالاهای خارجی را در مطلوبیت بالاتری نسبت به کالاهای داخلی قرار داده‌اند، از بین ببرند. یعنی مطلوبیت و لذتی که از خرید کالاهای خارجی کسب می‌کنند از کالاهای داخلی عایدشان نمی‌شود.

اگرچه نمی‌توان انکار نمود زمانی کالایی را که زائرین عزیز از عربستان خریداری می‌نمودند از نظر کیفیت از اجناس ایرانی بهتر بود و آن هم به این علت که هنوز چین و هنگ‌کنگ و تایوان وارد عرصه صادرات نشدند و عمدتاً کالاهای مرغوب ژاپنی، آمریکایی و یا اروپایی بازار عربستان را تسخیر کرده بود، ولی اکنون موضوع تغییر یافته است. زیرا از یک سو حاکمیت مطلق در بازار مکه و مدینه با کالاهایی کم‌کیفیت و یا بی‌کیفیت چین و... است و از سوی دیگر کشور به مرحله مطلوبی از نظر کیفیت و کمیت تولید رسیده است که در بسیاری موارد کالای ایرانی قابل رقابت با کالاهای کشورهای مذکور است.

د) پایین بودن قیمت کالاها در مکه و مدینه

شاید یکی از مهم‌ترین علت‌ها پایین بودن قیمت کالاها در مکه و مدینه است که حجاج ایرانی را راغب به خرید می‌کند. همان‌طور که در بسیاری از مصاحبه‌هایی که با حجاج انجام گرفته همین نکته را بیان داشتند. خانواده‌هایی که به سفر معنوی می‌روند برای اینکه بتوانند برای تمام دوستان و خانواده‌های خود سوغاتی تهیه کنند و از طرفی هم با پولهای موجود به تمام خواسته‌های خود برسند، دست به خرید کالاها و اجناس بی‌کیفیت چینی و... آن هم به شکل انبوه می‌زنند. یعنی با توجه به حجم خرید بالای زائران ایرانی به علت بستگان و اقوام زیاد و انتظارات فراوان، اگر زائر ارجمند بخواهد برای همه‌شان سوغاتی بخرد و آن هم از کیفیت بالا (مثل اجناس ایرانی) قطعاً چند برابر این هزینه فعلی پول نیاز دارد لذا با توجه به قید و محدودیت بودجه خودش، تصمیم می‌گیرد که از کیفیت بالا دست برداشته نظرش را به قیمت معطوف کند و کالاهای با قیمت پایین تهیه نماید.

علت اساسی پایین بودن قیمت کالاها در عربستان نسبت به ایران، نرخ پایین مبادله پول داخلی (ریال ایران) با خارجی (ریال عربستان) است. بدین معنی که ریال ایران به صورت دستوری نسبت به قیمت واقعی آن گران‌تر است و از آنجایی که هر ۱۰۰ دلار آمریکا از سالیان متمادی با ۳۷۳ تا ۳۷۵ ریال عربستان مبادله می‌شود و به عبارتی رابطه دلار و ریال عربستان ثابت نگه داشته شده است، واقعی نبودن

رابطه دلار و ریال ایران سبب ارزان شدن کالاها در عربستان برای زائران ایرانی شود. در صورتی که این نرخ تعدیل شود نظیر آن چه به صورت ناخواسته در بهمن ماه سال ۹۰ در کشور اتفاق افتاد (کاهش ارزش پول و برابری یک دلار با ۱۸۰۰ تومان) باید انتظار داشته باشیم قیمت کالاها در عربستان افزایش یافته و خرید زائران ایرانی به نسبت کاهش یابد.

ه) چشم و هم چشمی

یکی دیگر از معضلات و ناهنجاریهای خرید سوغاتی زائران پدیده چشم و هم چشمی است که در میان مردم و به خصوص زنان به شکل گسترده وجود دارد و بیشتر افراد دست کم در موردی و یا زمانی گرفتار این ناهنجاری اجتماعی شده‌اند. این فرهنگ غلط به مرور زمان به عنوان یکی از مؤلفه‌های ثابت رفتار در برخی افراد در آمده است. از نظر روانشناختی زمانی که معیارهای ارزشی در وجود فرد نهادینه نشده باشد، برای او فقط دیدگاه دیگران مهم است؛ اما زمانی که معیارهای ارزشی، درون ذهن فرد جای گرفت، آن‌گاه از وابستگی به نظر دیگران رها می‌شود و می‌تواند معیارهای اخلاقی و رفتاری خود را که در اثر تکامل عاطفه و اندیشه او به وجود آمده است به کار ببرد، یعنی در حالت اول شخص مرتباً خود را از چشم دیگران ارزیابی می‌کند و به همین علت، ظاهر برای او مهم است. روانشناسان در ادامه می‌گویند: یکی از دلایل دیگری که موجب می‌شود چشم و هم چشمی در جامعه و در بین افراد شیوع پیدا کند، تسلط روحیه رقابت ناسالم در جامعه است، یعنی افرادی که از حیث امکانات مادی و معنوی دچار کمبود هستند (www.tebyan.net), بدون در نظر گرفتن اوضاع اقتصادی و خانوادگی خود به دنبال نیازهای غیرواقعی می‌روند و با اعتقاد بر این که اگر فلان مقام یا موقعیت را داشته باشم در جامعه مقبولیت بیشتری خواهم داشت، لذا مؤلفه‌های اساسی چشم و هم چشمی را می‌بایست در تظاهر، رقابت، احساس خود کم بینی و ارضای آن به اشکال مادی و ظاهری و مانند آن دانست. یکی از معضلات اخیر، چشم و هم چشمی در خرید سوغاتی از اماکن متبرکه به خصوص حج است. این شیوه غلط به طوری در جامعه رشد پیدا کرده که اگر کسی از حج برگردد و برای آشنایان و دوستان نزدیک خود سوغاتی نیاورد، به نوعی او را بی فرهنگ خطاب می‌کنند. چشم و هم چشمی بیماری و آفتی برای جامعه است که باید به صورت منطقی به درمان آن پرداخت. البته این به خرید سوغاتی در حج اختصاص ندارد و در بسیاری از موارد پدیده‌ای فراگیر است.

با توجه به این که در روایات معصومین علیهم‌السلام هیچ گونه نکوهش و سرزنشی نسبت به خرید سوغاتی نداریم آیا در شرائط کنونی باز هم انجام آن برای حجاج ضرورتی دارد؟ اگر ضرورتی ندارد، به چه علت این قدر از وقتمان را صرف خرید سوغاتی می‌کنیم و اگر مطلوبیت این کالاها کمتر از کالاهای داخلی است، چرا باز هم به این سمت می‌رویم؟ راهکارها و سیاست‌های لازم برای تغییر فرهنگ

موجود چیست؟ برای پاسخ دادن به این سوالات ابتدا مشکلات و فرهنگ خرید سوغاتی را چه به لحاظ اقتصادی و چه به لحاظ رفتاری و هزینه فرصت از دست رفته در شرایط کنونی مورد ارزشیابی قرار داده سپس راهکارهای جلوگیری از این فرهنگ ناصحیح پیشنهاد می‌گردد.

مشکلات خرید سوغاتی

نکته‌ای که ابتدا مناسب است مطرح نمایم این است که اگر از باب تسامح در ادله سنن، خرید سوغاتی را مستحب دانستیم، ترک آن در شرایط عادی و در حال اختیار هیچ ایرادی ندارد تا چه رسد به این که انجام این فعل مستحبی مشکلاتی را در سطح خرد و کلان جامعه ایجاد نماید. می‌توان حکم استجابی خرید سوغاتی آن هم در چنین شرایطی را با استفاده از قاعده فقهی «لاضرر و لااضرار» تخصیص زد. قاعده «لاضرر و لااضرار» یکی از قواعد مشهور فقهی و حقوقی بین فقهای امامیه بلکه فقهای اسلام است. حرمت ضرر و زیان از مسلمات نص قرآن کریم است که فقها به آن استدلال کرده‌اند (موسوی خلخالی، قاعده لاضرر و لاضرار، تقریرات شیخ ضیاء الدین العراقی، ص ۳۹) قهرا این قاعده فقهی بر ادله اولیه حکومت داشته و اطلاعات و عموماً آن به مقتضای همین قاعده تقیید و تخصیص پیدا می‌کند. (موسوی بجنوردی، قواعد فقهیه، ص ۱۹۰ و ۱۹۸) تفسیر مشهور این قاعده این است که این قاعده احکام ضرری را از بین می‌برد. (حسینی سیستانی، قاعده لاضرر و لااضرار، ص ۲۷) یکی از موارد ضرر در جامعه اسلامی، خرید سوغاتی آن هم به شکلی که توضیح داده شد می‌باشد که علاوه بر کاهش جایگاه اجتماعی حجاج ایرانی، ضررهای مالی فراوانی به کشور در شرایط تحریم اقتصادی وارد می‌کند. این ضرر نه تنها حکم استجابی خرید سوغاتی را تخصیص می‌زند، بلکه انجام چنین عملی می‌تواند حرام باشد. همانگونه که امام راحل علیه السلام در اواخر سال ۱۳۵۸ خروج ارز از کشور را به علت ضررهای مالی فراوان در شرایط بحران «حرام» دانسته‌اند. (www.emamroohollah.ir)

از طرف دیگر با در نظر گرفتن مصالح جامعه قطعاً خرید سوغاتی آن هم به شکل انبوه به نفع جامعه نخواهد بود. مصلحت به عنوان یک عنصر دینی که در قرآن و روایات و سیره عملی معصومین علیهم السلام به آن توجه شده (حیب نژاد، تشخیص مصلحت در آئینه فقه و حقوق، ص ۵۲) می‌تواند مبنای صدور حکم ولو مغایر با احکام اولیه و ثانویه باشد. لازم هم نیست مصلحت به گونه‌ای باشد که اگر به آن توجه نشود، مشکلاتی برای نظام به وجود آید بلکه وجود مطلق مصلحت برای مسلمانان و حکومت اسلامی می‌تواند مبنای صدور حکم مصلحتی باشد (همان، ۵۸) نکته‌ای که بیانگر مبنای نظری شکل‌گیری مجمع تشخیص مصلحت نظام در جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. با توجه به نکاتی که بیان شد و مشکلاتی که در ادامه بدان می‌پردازیم، قطعاً مصلحت کشور اسلامی (چه از نظر منفعت مادی و چه منفعت اخروی و بالا رفتن جایگاه اجتماعی) ایجاب می‌کند که در شرایط حساس کشور از فرهنگ‌های نابه‌جا و سنت‌های ناصحیح

دست برداشته و به منافع عمومی و بلندمدت توجه بیشتری نماییم.

اگر به هر دلیل محدودیت و ممنوعیت خرید سوغاتی را به دلایل مذکور نتوانیم تثبیت نماییم، از قاعده تراحم استفاده می‌کنیم. تراحم عبارت است از تعارض دو حکم شرعی جعل شده از سوی شارع مقدس با تحقق ملاک هر دو حکم در مقام امتثال و عمل. به این بیان که غالباً هیچ مانعی از فعلیت یافتن هر دو حکم (استحباب خرید سوغاتی و ضرورت حفظ جایگاه اقتصادی و اجتماعی کشور) وجود ندارد مگر عجز مکلف از امتثال هر دو حکم در زمان واحد. مرجحات باب تراحم حکم می‌کند آن حکمی که اهمیتش بیش‌تر است بر حکم دیگر مقدم است. بدین معنا که در مورد بحث باید از حکم استحباب خرید و اعطای سوغاتی به صورت گسترده، در شرایطی که نه تنها به نفع کشور نیست بلکه در شرایط حاکمیت تحریم‌ها به زیان کشور است، صرف نظر نمود و حفظ منافع کشور را مقدم داشت.

در این قسمت در صددیم برخی از مشکلاتی که خرید سوغاتی ممکن است ایجاد نماید که ترجیح دارد در سفر معنوی حج و عمره به طور گسترده بدان پرداخته نشود را به شرح زیر مطرح نماییم:

الف) محدودیت زمانی حج واقعی و عدم درک آن

با توجه به وقت و زمان اندک برای اعمال حج و درک آن، عدم توازن در برنامه‌ریزی در جنبه اقتصادی حج و تمرکز بر خریده‌ها، نهایتاً تمرکز و فرصت حجاج را برای عبادت از میان می‌برد. باید وقت را غنیمت شمرد و کارهایی جهت پاکیزه شدن روح انجام داد و به آن به‌عنوان فرصتی برای تولد دوباره نگاه کرد که هر لحظه از آن مغتنم است. به‌طور پیوسته از ائمه معصومین علیهم‌السلام و قرآن بیان شده که چه قبل از سفر و چه در ایام سفر تمام فکر و ذهنتان و حواستان این باشد که پاکیزه گردید، چرا که در روایات بسیاری آموزش گناهان و طلب کردن ثواب بسیار و شروع کردن زندگی آینده از نو به‌عنوان فلسفه حج معرفی شده است. (محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۳، فلسفه حج، ح ۳۲۶۴) شناختن معنویات مسجد الحرام، درک حضور مسجد رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و روضه منوره، آشنایی و انس با اماکن و قبور متبرکه که بقیع و آشنایی با اماکن مذهبی و تاریخی اسلامی که یادآور دوران پرافتخار صدر اسلام است و آشنایی با امت اسلام که از سایر کشورهای اسلامی برای انجام مراسم حج تمتع و عمره مفرده به این سرزمین مقدس آمدند، نیازمند تمرکز و زمان بسیار زیادی است که با حجم انبوه خرید و پرسه در بازارها سازگاری ندارد گرچه تحقق همه اینها نیازمند بسترهای مناسب می‌باشد.

ب) تحت شعاع قرار دادن اصل حضور زائران در سرزمین وحی

بدین صورت که زائرین اکثر اوقات و وقت‌های نابی که شاید دیگر چنین فرصتی در طول زندگی برایشان پیش نیاید را از دست می‌دهند و به جای راز و نیاز و استفاده معنوی از سرزمین وحی، به خرید

سوغاتی می‌پردازند و حتی ساعت‌ها در پشت درب‌های بسته مغازه‌ها منتظر می‌مانند تا سوغاتی بخرند و از اصل حضور معنوی‌شان در سرزمین وحی باز می‌مانند. مقام معظم رهبری (مدظله) در سخنان اخیر خود در جمع دست‌اندرکاران حج با تأکید بر این که خرید سوغات باید در حد ضرورت باشد، می‌فرماید: عطش بازارگردی که بخش اعظمی از وقت حجاج ایرانی در سرزمین وحی را شامل می‌شود علاوه بر این که ارزش کشور را برای خرید کالاهای بی‌کیفیت به هدر می‌دهد، فرصت ارزشمند عبادت و بهره‌مندی معنوی را نیز از بین می‌برد. برخی افراد در اقدامی پسندیده سوغات خود را قبل از سفر حج، از بازار داخل و کالاهای خوب و با کیفیت ایرانی تهیه می‌کنند تا بتوانند در ایام حج بیشترین بهره‌مندی معنوی را از این فرصت کم نظیر داشته باشند.

ج) تأخیرهای طولانی در پروازهای بازگشت (در اکثر مواقع)

خریدهای انبوه ایرانی‌ها از بازارهای عربستان و توصیه‌ها و تأکیدهای مسئولان، هر سال در موسم حج مبنی بر عدم تلف زمان خود برای خریدهای زیاد به‌ویژه هنگام برپایی نمازها و مراسم عبادی در بازارهای این کشور به معضلی بدون راهکار اجرایی تبدیل شده است. معضلی که هر سال یکی از دلایلی است که در فرودگاه ایران و عربستان پروازها را با تأخیر مواجه می‌کند، این معضلات طوری بوده که در برخی سال‌ها اکثر پروازهای ایرانیان را با تأخیرهایی ۷ ساعته و گاهی تاخیر ۲۰ ساعته مواجه کرده است و زائران در جده و در جاهای دیگر در انتظار طولانی برای ورود به سالن پرواز و فرودگاه بودند. اختصاص داشتن تنها یک سالن خروجی برای یکصد هزار حاجی ایرانی حج تمتع، و خصوصاً حجم بار اضافی برخی حجاج سبب شده پروازها در زمان‌های مقرر و براساس برنامه‌ریزی قبلی انجام نشود. (hamshahrionline.ir) در سال‌های اخیر در بسیاری از موارد ملاحظه می‌شود به علت حجم زیاد بار زائرین، بار همراه پرواز زائر نمی‌آید و زائرین خصوصاً آنانی که با فرودگاه‌ها فاصله دارند مجبورند زحمات و هزینه‌های زیادی را برای تحویل بار خود متحمل شوند.

د) خروج ارز از کشور

یکی از مهم‌ترین مشکلات و معضلات خرید سوغاتی در حال حاضر و در شرایط فعلی کشور با توجه به تحریم بانک مرکزی توسط دولت‌های زورگوی آمریکا و اروپا و به تبع آن محدودیت ورود ارز به کشور، خروج ارز از کشور است. با یک حساب ساده می‌توان میزان خروج ارز از کشور را به صورت سالیانه محاسبه نمود. سالانه حدود یک میلیون و یکصد هزار نفر زائر به حج اعزام شوند (اعم از تمتع و عمره) و اگر فرض بر این باشد که در طی این سفر هر نفر حدود هزار دلار خرج سوغاتی نمایند، چیزی حدود یک میلیارد و صد میلیون دلار می‌شود که به قیمت هر دلار مبلغ ۱۸۰۰ تومان،

سالانه شاهد خروج حدود دو هزار میلیارد تومان ارز از کشور هستیم. البته بنا به گفته مقامات عربستانی درآمد عربستان از طریق حجاج ایرانی چیزی بالغ بر ۵ میلیارد دلار است (www.khabarfarsi.com) که با احتساب هر دلار ۱۸۰۰ تومان چیزی حدود ده هزار میلیارد تومان می‌گردد. آیا رقم بزرگی نیست؟ آیا نباید برای آن فکری کرد؟ آیا با برنامه‌ریزی بهتر نمی‌توان از آن به‌صورت بهینه استفاده نمود و از خروج آن جلوگیری کرد؟

البته همانگونه که اشاره شد با تعدیل خواسته و یا ناخواسته قیمت ارز در کشور ایران، قیمت انواع کالاهای خارجی تقریباً به دو برابر می‌رسد و کالاهای بی‌کیفیتی که قبلاً با قیمت ۱۰۰۰ تومان (مثلاً یک دلار) توسط زائرین ایرانی خریداری می‌شد الان تقریباً به دو برابر قیمت قبلی می‌رسد که با این تفاوت قیمت قطعاً در خرید کالاهای توسط حجاج ایرانی تعدیل می‌شود و مطلوبیت حاصله از آن تغییر می‌یابد. اما چشم و هم‌چشمی و همچنین تبرک بردن کثیری از حجاج و معتمرین از خرید سوغاتی همچنان خروج ارز از کشور را با مشکل جدی مواجه می‌کند. این معضلات با توجه اقتصادی جوابگوی اکثر حجاج نخواهد بود زیرا به اعتقاد جامعه شناسان، خرید سوغاتی ریشه در فرهنگ و رسوم جوامع دارد و لذا راه مقابله با این مشکل، تغییر فرهنگ موجود و تصحیح آن می‌باشد.

راهکارها و پیشنهادها

۱. فرهنگ‌سازی در زمینه خرید سوغاتی

بزرگترین معضل جامعه اسلامی ایران در طول سفر معنوی حج، داشتن فرهنگی نادرست و تفسیری ناصحیح از احادیث خرید سوغاتی است، طوری که اکثر کشورهای فعال در عربستان به خصوص چین در مدت حضور ایرانیان در مکه و مدینه برنامه‌ریزی خاص و دقیق جهت فروش کالاهای خود دارند (مشرق نیوز، ۱۳۹۰/۸/۲۱) لذا تمهیداتی باید ایجاد شود تا اولاً انتظارات دوستان و آشنایان حجاج از هدایا و سوغاتی‌های مادی به معنوی تغییر کند؛ ثانیاً خود حجاج هم تمام همشان استفاده معنوی از ایام محدود حج باشد و در حد ضرورت سوغاتی تهیه نمایند. این کار نیاز به تمهیداتی دارد: اول این‌که قبل از سفر چند جلسه آموزشی در مورد تهیه نمودن سوغات و هدیه برای حجاج و مهم‌ترین برگزار شود و مشکلات اخلاقی و فرهنگی و اقتصادی این عمل را برای کلیه حجاج توجیه نمایند و آنها را به توصیه‌های اکید معصومین علیهم‌السلام مبنی بر بهترین فرصت برای پاک شدن روح و روان گوشزد نمایند. ثانیاً در هنگام سفر و در طول سفر، روحانی کاروان نیز می‌تواند نقش بسزایی داشته باشد. روحانی کاروان علاوه بر این‌که نقش تبیین و آموزش احکام، همراهی با زائر در انجام مناسک و افزایش بصیرت زائر را بر عهده دارد؛ می‌تواند به‌عنوان یک عنصر موثر، حجاج را از بازارگردی‌های بی‌مورد و عادت‌های

خرید سوغاتی و هدایای بی کیفیت آن هم به شکل انبوه، باز دارد و آنها را به استفاده از برکات معنوی حج به عنوان یکی از مهم ترین سوغاتی هایی که حجاج می توانند برای خانواده و آشنایان از این سفر به ارمغان آورند، رهنمون سازد. سازمان صدا و سیما هم می تواند به عنوان یک نهاد موثر در این زمینه عمل کند و با شناخت دقیق این جایگاه، تلاش کند تا با ارائه نوآوری در تولیدات برنامه های حج و زیارت، تأثیر گذاری این سفر معنوی را در جامعه نهادینه کند.

از آنجا که خانواده های بسیاری در طول سال با حج و موضوعات مربوط با آن ارتباط دارند، فرصت مناسبی برای صدا و سیما است تا با آموزش و فرهنگ سازی حج به خصوص در زمینه هدایا و سوغات، مخاطبان خود را جهت دهی کند و فرهنگ ناصحیح خرید سوغاتی آن هم به شکل بازارگردی و خرید انبوه انواع کالاهای چینی را کم رنگ کرده و ناهنجاری های خرید سوغات را با ارائه برنامه های مطلوب و مناسب اصلاح نماید.

۲. ایجاد فروشگاه های بزرگ در ایران برای زائرین

دولت جمهوری اسلامی ایران از گذشته های دور اقداماتی در این زمینه انجام داده است اما به نظر می رسد که این اقدامات بسیار اندک بوده و ما هنوز هم شاهد خروج میلیاردها دلار ارز از کشور هستیم. یکی از اقدامات انجام شده توسط دولت ایجاد فروشگاه بزرگ (شاهد) در داخل کشور به منظور جلوگیری خروج ارز از کشور بود. این عمل با این نیت که بتوان فرهنگ خرید را به سمتی هدایت کرد که مردم بدون خروج ارز از کشور سوغاتی خود را فراهم کنند، انجام شد. اما این کار موفقیتی نداشت چرا که اولاً این فروشگاه به گونه ای نبود که تمام اقلام مورد نیاز را در خود داشته باشد و مشتری بتواند با خیال راحت به کالایی که مورد نیازش است، دسترسی پیدا کند. ثانیاً، کالاهایی هم که ارائه می شد قیمت هایی بالایی داشت یعنی هر چند کیفیت کالاها خوب بود ولی قیمت کالاها برای زائران ارضی کننده نبود. لذا این برنامه ریزی بدین شکل قطعاً موفقیت آمیز نخواهد بود. ثالثاً، همان طور که می دانیم علت خرید حاجیان از حج به خاطر دلایل مختلفی از جمله متبرک بودن و... مطرح بوده است و اگر هم ما در این زمینه موفق بشویم موفقیتمان نسبی خواهد بود یعنی نمی توان همه مشتری ها را با ایجاد چنین بازاری به سمت خود جلب کرد. اما می توان با اتخاذ تدابیری توسط دولت جمهوری اسلامی در هر سه مورد به موفقیت هایی دست یافت:

اول این که خود دولت یا بخش خصوصی با حمایت دولت فروشگاه های بزرگی را دایر نماید که تمام اقلام متنوع مورد نیاز حجاج در آن به وفور یافت شود. ثانیاً کالاهای مورد نیاز به قیمت پایین تر از قیمت واقعی با حمایت دولت عرضه گردد. و اگر کالاهای با کیفیت با قیمت پایین تر از قیمت بازار به مقدار قابل ملاحظه ای عرضه گردد، علائق کثیری از مردم تغییر کرده و تنها خرید خود را از بازارهای

مدینه و مکه در خرید تسبیح و سجاده و غیره با عنوان تبرک خلاصه می‌گردد. بدین ترتیب مشکل سوم هم برطرف می‌شود.

علاوه بر این برای حجاج هم می‌شود کارتهای اعتباری صادر کرد که بتوانند با ترغیب شدن به این بازارها خریدهای حج و عمره شان را با قیمت بسیار مناسب و یا تخفیف‌های ویژه انجام دهند. دولت نیز در قبال هزینه‌های انجام شده می‌تواند از خروج ارز آن هم مبالغ بسیار سنگین تا حد بسیار زیادی جلوگیری نماید و منابع آزاد شده را در عمران و توسعه اقتصادی کشور به کار گیرد. که این هم به نوبه خود رونق اقتصادی را به دنبال خواهد داشت.

۳. ایجاد فروشگاه‌های بزرگ در خود عربستان

در صورتی که ممکن باشد و قوانین عربستان اجازه دهد بخش خصوصی ایران با حمایت دولت، فروشگاه‌های بزرگی را در شهرهای مکه و مدینه دایر نماید و کالاهای ایرانی را با قیمت پایین‌تر و با کیفیت‌تر عرضه نماید و یا کارتهای خرید با تخفیف مناسب به حجاج ایرانی داده شود و آنها را با اطلاع رسانی مناسب چه از طریق صدا و سیما و چه از طرق سازمان حج و زیارت به خرید از این مراکز بزرگ دعوت نماید ضمن متبرک بودن سوغاتی، فعالیت اقتصادی فعالان اقتصادی فراهم شود. البته از آنجایی که کار فرهنگی و تغییر فرهنگ موجود خرید سوغاتی، مدتی طول خواهد کشید این برنامه راهبردی در کوتاه مدت می‌تواند از خروج ارز به شکل وسیعی جلوگیری نماید اما باز همان مشکلات ذکر شده تحت همین عنوان باقی می‌ماند که بهترین عمل همان انجام کارهای فرهنگی در بین زائرین خانه خدا می‌باشد.

۴. محدودیت خرید توسط سازمان حج و زیارت

یکی دیگر از راهکارهایی که می‌تواند در این زمینه مورد استفاده قرار گیرد، جدی گرفتن محدودیت خرید توسط سازمان حج و زیارت است. این محدودیت در دو زمینه قابل پیگیری است. ابتدا محدود نمودن ارز تخصیصی به زائرین محترم است. التهابات بازار ارز و افزایش بی‌رویه قیمت آن در ماههای اخیر، با توجه به تحریم‌های گسترده کشور عزیزمان توسط کشورهای غربی، ممنوعیت خروج ارز نیز می‌تواند در دستور کار مسئولین قرار گیرد. البته افزایش بی‌رویه قیمت ارز فقط مربوط به این روزها نیست که تاکنون چندین بار در کشور روی داده است. به‌عنوان نمونه، در ابتدای انقلاب و جنگ تحمیلی هم کار به جایی رسید که حتی امام راحل خروج ارز از کشور را "حرام" دانستند. موضوع خروج ارز در اواخر سال ۱۳۵۸ آنقدر بالا گرفت که حتی روز ۱۱ اسفند ماه همین سال اعلام شد که جمهوری اسلامی ایران برای جلوگیری از خروج ارز از کشور، در حج عمره شرکت نمی‌کند.

(www.emamroohollah.ir) از طرف دیگر براساس آمارهای جهانی بیش از یک ششم درآمد عربستان سعودی از حج، از طریق خریدهای ایرانی به دست می آید (www.khabarfarsi.com) که نشان از خروج ارز بسیار زیاد توسط حجاج ایرانی آن هم در شرایط تحریم اقتصادی است. بنابراین مسئولان جهت جلوگیری از این حجم بالا ابتدا باید محدودیت ارز تخصیصی به زائر را در دستور کار قرار داده و ثاباً محدودیت میزان بار قابل حمل، توسط زائر را بسیار جدی گرفته و حجاجی را که قصد خرید انبوه کالاها دارند را با همکاری سازمان حج و زیارت و اداره گمرکی کشور و سازمان هواپیمایی کشور، با هزینه‌ها و جریمه‌هایی مواجه کنند تا در کنار کارهای فرهنگی بسیار گسترده و سازنده، این عامل نیز بازدارنده خوبی در پیشبرد سیاستهای راهبردی در جهت جلوگیری از خروج ارز در چنین موقع حساس کشور باشیم.

۵. استفاده از مالیات بر کالاهای وارداتی زائرین

کشورهایی که به دلایل اقتصادی، اجتماعی و یا حتی سیاسی و فرهنگی تمایلی به ورود گسترده کالای خاص و یا از مبداء معینی را ندارند به اخذ مالیات اقدام می‌نمایند تا ورود کالاهای مورد نظر به کشور محدود گردد. گرچه این شیوه در سال‌های گذشته خصوصاً زمانی که اقلام درشت نظیر تلویزیون، یخچال و سایر کالاهایی از این دست بالنسبه ارزان بود اعمال می‌شد و یا در فرودگاه عربستان بر اضافه بار، گمرک تعلق می‌گرفت اما این سیاست گسترده و همیشگی نبود. بنابراین با قانونی کردن و اجرای مستمر آن می‌توان فرهنگ جدیدی را در جامعه نهادینه نمود.

◀ منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، مصحح: مجتبی عراقی، ۴ جلدی، دار سید الشهداء للنشر، قم، ۱۴۰۵ ق، چاپ: اول.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ۲ جلدی، مصحح: مهدی لاجوردی، نشر جهان، تهران، ۱۳۷۸ ق، چاپ: اول.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، ۲ جلدی، مصحح: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش، چاپ اول.
۵. حبیب نژاد، احمد، تشخیص مصلحت در آئینه فقه و حقوق، قم، مرکز پژوهشهای صدا و سیما، ۱۳۸۳، چاپ اول.
۶. حسینی سیستانی، سید علی، قاعده لاضرر و لاضرار، ترجمه اکبر نائب زاده، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۳۸۹، چاپ اول.
۷. دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه‌ای، حدیث ولایت، مجموعه رهنمودهای مقام معظم

- رهبری، مرکز کامپیوتری تحقیقات اسلامی، (نرم افزار نور).
۸. طبرسی، علی بن حسن، مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، المكتبة الحیدریة: نجف، ۱۳۸۵ ق، چاپ: دوم.
۹. کابلی، محمد اسحاق فیاض، مناسک حج (فیاض)، در یک جلد، دفتر حضرت آیه الله، قم - ایران، اول، ۱۴۲۶ هـ ق.
۱۰. کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامية)، ۸ جلد، دار الکتب الإسلامية، تهران - ایران، چهارم، ۱۴۰۷ هـ ق.
۱۱. گلپایگانی، لطف الله صافی، استفتاءات حج (هزار مسأله)، در یک جلد، انتشارات حضرت معصومه علیها السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۲۲ هـ ق.
۱۲. مجلسی، محمد باقر، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، ۲۶ جلد، دار الکتب الإسلامية، تهران - ایران، دوم، ۱۴۰۴ هـ ق.
۱۳. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ترجمه: حمیدرضا شیخی، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۲ هـ ق.
۱۴. محمودی، محمد رضا، مناسک حج (محشی)، در یک جلد، نشر مشعر، تهران - ایران، ویرایش جدید، ۱۴۲۹ هـ ق.
۱۵. موسوی بجنوردی، سید محمد، قواعد فقهیه، تهران، مجمع علمی و فرهنگی مجد، ۱۳۸۷، چاپ دوم، جلد اول.
۱۶. موسوی خلخالی، سید مرتضی، قاعده لاضرر و لاضرار تقریرات شیخ ضیاء الدین العراقی، قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶، طبعه الاولى.
۱۷. موسوی خویی، سید ابو القاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، ۲۴ جلد، قم.
۱۸. مهدوی، طهورا، نگاهی به خرید سوغاتی در حج، پایگاه اطلاع رسانی مرکز بزرگ اسلامی غرب کشور، آوای امین.

۱. www.hamshahrionline.ir
۲. www.mashreghnews.ir
۳. www.hajj.ir
۴. www.tebyan.net
۵. www.khabarfarsi.Com
۶. www.emamroohollah.ir

تخمین تابع تقاضای ایرانیان برای سفر حج

دکتر علیرضا شکیبایی
امیر حبیب دوست^۱

چکیده

گردشگری مذهبی یکی از انواع گردشگری است که کمتر مورد توجه سیاست گذاران و اقتصاددانان قرار گرفته است. این تحقیق بزرگترین رویداد گردشگری مذهبی، یعنی سفر حج را مورد مطالعه قرار داده است. در این تحقیق تابع تقاضای ایرانیان برای سفر حج در دوره زمانی ۲۰۰۶ - ۱۹۹۰ با استفاده از متغیرهای درآمد سرانه، نرخ ارز نسبی، شاخص قیمت نسبی، هزینه‌های حمل و نقل، شاخص توسعه انسانی، سفرهای دوره قبل به‌عنوان متغیر توضیحی و متغیر سرانه، سفرهای عمره مفرده به‌عنوان متغیر وابسته، تخمین زده شده است. در این پژوهش از مدل اقتصادسنجی برای برآورد استفاده شده است. نتایج حاکی از آن است که تقاضای سفر حج ارتباطی با شاخص توسعه انسانی ندارد و سفر عمره مفرده یک کالای لوکس برای ایرانیان محسوب می‌گردد یا به عبارت دیگر ایرانیان با افزایش درآمد بیشتر به سفر حج می‌روند. از طرف دیگر تاثیر سفر دوره قبل منفی است اگرچه کشش آن کم است. متغیرهای نرخ ارز نسبی، شاخص قیمت نسبی و هزینه‌های حمل و نقل، تاثیری در جهت منفی بر تقاضای سفر حج دارند.

کلمات کلیدی: توریسم مذهبی - شاخص توسعه انسانی - تابع تقاضای سفر حج - ایران.

۱. به ترتیب دانشیار و دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه شهید باهنر.

۱. مقدمه

بر اساس گزارش سازمان جهانی گردشگری (WTO)^۱ تعداد گردشگران بین‌المللی^۲ (شامل ورود گردشگران خارجی^۳ و گردشگرانی که از کشور خارج می‌شوند^۴) از سال ۱۹۹۵ تا سال ۲۰۰۸ قریب به ۱/۷۲ برابر شده است و به عدد ۹۲۰ میلیون نفر رسیده است. حتی با وجود تاثیر رکود اقتصادی بر تورسم در سال ۲۰۰۹ این تعداد بالغ بر ۸۸۰ میلیون نفر بود که درآمدی در حدود ۸۵۲ بیلیون دلار ایجاد کرده است. از طرفی WTO پیش‌بینی می‌کند که تعداد توریست‌ها در سال ۲۰۲۰ به عدد ۱/۵۴۶ میلیارد نفر برسد که سهم کشورهای جنوب آسیا و خاورمیانه از تنها ۸۷/۳ میلیون نفر خواهد بود. امروزه صنعت گردشگری جزء صنایع بسیار مهم در سطح جهان تلقی می‌شود و به شدت مورد توجه اقتصاددانان و سیاست‌گزاران است؛ زیرا می‌تواند بخش اعظمی از تولید ناخالص داخلی یک کشور را تشکیل دهد، بگونه‌ای که «این صنعت پس از صنایع نفت و خودروسازی سومین صنعت مهم جهان محسوب می‌شود». (یاوری و همکاران، ۱۳۸۹). گردشگری علاوه بر جنبه‌های بسیار مؤثر آن در رشد اقتصادی، حامل بارهای فرهنگی و اجتماعی نیز می‌باشد. به عبارت دقیق‌تر، گردشگران به‌عنوان انتقال‌دهندگان شاخصه‌های فرهنگی به یک کشور یا از کشور می‌باشند و عملاً سبب ساز آشنایی فرهنگ‌های متفاوت با یکدیگر می‌باشند. یکی از انواع رایج تورسم در دنیا، تورسم مذهبی است. تورسم مذهبی، مسافرت به قصد بازدید از اماکن مذهبی و ادای مناسک مذهبی است و در بسیاری از نقاط دنیا سفرهای مذهبی بسیاری چه به‌صورت گردشگران داخلی^۵ و ورود گردشگران خارجی و چه به‌صورت گردشگرانی که از کشور خارج می‌شوند، صورت می‌گیرد (در کشورهایی مانند عربستان، ایران، هند، سوریه، اسپانیا و ایتالیا و...). به جرأت می‌توان گفت که عربستان بزرگ‌ترین مقصد تورسم مذهبی در دنیاست. براساس آمار مرکز اطلاعات و تحقیقات گردشگری^۶ عربستان تنها در سال ۲۰۰۹، ۲۹/۱ میلیون ریال عربستان، توسط مسافرین هزینه شده است. در همان سال قریب ۵/۱ میلیون سفر به عربستان انجام شده است که ۴۷/۱ درصد از آنها را سفر مذهبی تشکیل داده است. تاکنون در مقالات گوناگونی جنبه‌های مختلف حج به‌صورت علمی بررسی شده است اما متأسفانه این بررسی‌ها جنبه اقتصادی نداشته‌اند و به عبارت بهتر از دیدگاه اقتصادی و تئوری‌های آن به این مسئله پرداخته نشده است. این در حالی است که آمارها نشان

۱. World Tourism Organization.

۲. International Tourists.

۳. Inbound Tourist.

۴. Outbound Tourist.

۵. Domestic Tourist.

۶. Tourism Information and Research Center.

دهنده حجم بالای گردش مالی این سفر در کشور عربستان است.

هدف این مقاله بررسی تقاضای ایرانیان برای سفر عمره مفرده در کشور عربستان با تکیه بر رابطه توسعه یافتگی در ایران و تقاضای سفر حج می‌باشد. علاوه بر این، مقاله حاضر در جستجوی پاسخ به این سؤال است که آیا سفر حج برای ایرانیان کالایی لوکس محسوب می‌شود یا یک کالای عادی یا نرمال است؟ همچنین این مقاله پیرامون تاثیر سفرهای گذشته حجاج ایرانی بر سفرهای آتی آنها اظهار نظر می‌کند.

بدیهی است سوالات فوق و پاسخ به آنها می‌تواند اهمیت بررسی این مسئله را نشان دهد. علاوه بر این با توجه به این که سفر حج در مقایسه با سفرهای دیگر، جنبه معنوی بسیار برجسته‌ای دارد از این جهت قابل مقایسه با سفرهای گردشگری دیگر در نقاط مختلف دنیا نمی‌باشد. از این رو این تحقیق می‌تواند زوایای جدیدی از یک نوع گردشگری یعنی گردشگری دینی را روشن کند. ساختار مقاله بدین گونه است که در ادامه به بررسی وضعیت توریسم مذهبی در عربستان پرداخته خواهد شد. در بخش سوم پیشینه‌ای از تحقیق حاضر ارائه می‌شود. بخش چهارم نیز به مبانی نظری و متغیرها می‌پردازد در حالی که در بخش پنجم مدل مورد استفاده بررسی خواهد شد و در نهایت در بخش ششم نتیجه‌گیری پیرامون موضوع تحقیق ارائه می‌شود.

۲. بررسی تقاضای حج و رفتار اقتصادی حجاج در عربستان

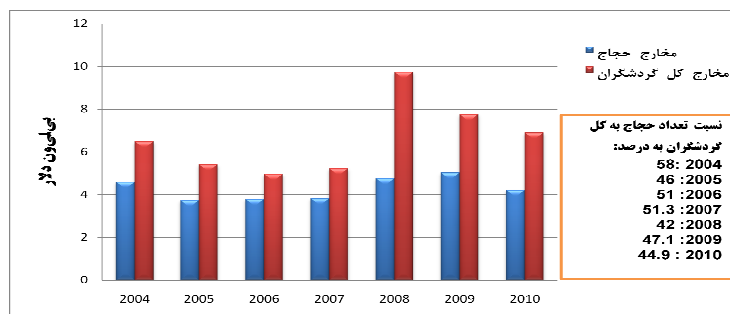
این بخش به‌طور خلاصه وضعیت سفر به خانه خدا و رفتار اقتصادی حجاج را با تاکید بر آمار و ارقام موجود، مورد بررسی کلی قرار می‌دهد.

۲-۱ - تقاضای سفر حج و مخارج حجاج

بر اساس آمار مرکز تحقیقات و اطلاعات توریسم عربستان در سال ۲۰۱۰، سیزده میلیون نفر به عربستان سفر کرده‌اند که ۴۴/۹ درصد آنان به دلیل مذهبی وارد این کشور شده‌اند. این تعداد مبلغی بالغ بر ۶/۹ بیلیون دلار در عربستان خرج کرده‌اند که ۴/۲ میلیارد دلار آن (یعنی ۶۱ درصد) به مخارج حجاج اختصاص دارد. نمودار (۱) وضعیت مخارج کل گردشگران و مخارج حجاج را نشان می‌دهد. ضمناً نسبت تعداد حجاج به کل گردشگران به درصد در سمت راست نمودار آورده شده است. همان‌طور که از نمودار مشاهده می‌شود بخش اعظم مخارج توریستی در عربستان، توسط حجاج صورت می‌گیرد. در واقع در کمترین نسبت ۴۹ درصد مخارج (سال ۲۰۰۸) و در بیشترین نسبت ۷۶/۴ درصد مخارج (سال ۲۰۰۶) کل گردشگران وارد شده به عربستان توسط زائرین انجام می‌شود. آنچه حائز اهمیت است این نکته است که در سال ۲۰۰۸ نسبت تعداد حجاج به کل گردشگران

۴۲ درصد و در سال ۲۰۰۶ این نسبت برابر ۵۱ درصد بوده است. بنابراین به وضوح قابل درک است که حجج بخش اعظم درآمد توریستی عربستان را تشکیل می‌دهند.
 نمودار ۱ - مخارج کل گردشگران و مخارج حجج (به همراه نسبت تعداد حجج به کل گردشگران به درصد)

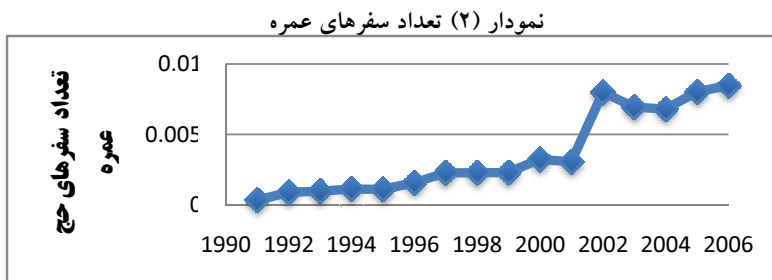

ماخذ: مرکز تحقیقات و اطلاعات توریسم عربستان

لازم به ذکر است بخش اقامت، حمل و نقل داخلی و خرید، بخش‌هایی هستند که حجج در آنها نسبت به دیگر گردشگران بیشتر خرج کرده‌اند. برای مثال در سال ۲۰۰۹ در بخش اقامت، حجج بیش از ۷۴/۶ درصد از مخارج کلی که در بخش اقامت وجود داشته است را به خود اختصاص داده‌اند. در همین سال حجج ۷۰/۶ درصد از مخارج کل بخش حمل و نقل داخلی و ۵۴/۴ درصد از کل مخارج خرید را تشکیل داده‌اند.

۲-۲- روند سفر حج عمره در ایران

نمودار (۲) تعداد سفرهای عمره را از سال ۱۹۹۰ تا سال ۲۰۰۶ نشان می‌دهد. همان‌طور که نمودار نشان می‌دهد سفرهای عمره روندی رو به رشد داشته است اگرچه در بعضی سال‌ها فراز و فرودهایی داشته است.

ماخذ: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. دفتر ایرانگردی و جهانگردی

۳. ادبیات موضوع

همانطور که پیش‌تر گفته شد به دلیل نقش پر اهمیت گردشگری در اقتصاد و توانایی آن در کمک به بالندگی یک اقتصاد، این مقوله مورد توجه اقتصاددانان قرار گرفته است. تخمین تابع عرضه و تقاضای توریسم، توریسم مذهبی و بررسی رابطه توریسم و رشد اقتصادی از جمله موضوعاتی هستند که در حوزه اقتصاد، پیرامون آنها تحقیقات بسیاری صورت گرفته یا می‌گیرد. «سونگ» و «لی» (۲۰۰۸) مروری جامع و مفصل بر تحقیقات انجام شده بر روی تقاضای توریسم و همچنین مدل‌های پیش‌بینی تقاضای توریسم، انجام داده‌اند. تمرکز آنها بر روی مدل‌هایی که با استفاده از روش‌های جدید اقتصادسنجی مدل‌سازی شده‌اند و از دقت بالاتری برخوردار هستند متمرکز شده است. «مونوز» (۲۰۰۷) در مقاله‌ای تحت عنوان تقاضای توریست‌های آلمانی برای سفر به اسپانیا، اقدام به تخمین یک تابع تقاضا در این مورد کرده است. وی برای انجام این کار از داده‌های ۱۷ مقصد مختلف در اسپانیا در بازه زمانی ۲۰۰۳ - ۱۹۹۱ و متغیرهای هزینه‌های حمل و نقل، قیمت مؤثر و درآمد به‌عنوان متغیر توضیحی و متغیر تعداد توریست به‌عنوان متغیر وابسته استفاده کرد. او با استفاده از یک مدل اقتصادسنجی پانل، نتیجه گرفت که سفر به اسپانیا برای آلمانی‌ها یک کالای لوکس محسوب می‌گردد و ضمناً هزینه‌های حمل و نقل و قیمت مؤثر، تأثیر بسزایی در سفر آلمانی‌ها به اسپانیا دارد. علاوه بر این نتایج، وی نشان می‌دهد که مقدار تقاضای یک دوره قبل تأثیر مثبتی بر روی تقاضای حال حاضر توریسم دارد.

«ویت» و «مارتین» (۱۹۸۷) تابع عرضه توریسم آلمان و انگلستان را برآورد کردند. آنها هزینه واقعی سفرهای هوایی و زمینی، نرخ تبدیل ارز مقصد نسبت به مبدأ، متغیر مجازی مربوط به شوک نفتی، درآمد قابل تصرف شخصی و سرانه بازدیدها را در مدل خود وارد کردند. علاوه بر این آنها از متغیر وابسته یعنی بازدید سرانه نیز با یک وقفه به‌عنوان متغیر توضیحی استفاده کردند. آنها نشان دادند که سفر به کشورهای اتریش، فرانسه، یونان، ایتالیا، هلند، اسپانیا و سوئیس برای آلمانی‌ها کالای ضروری و برای انگلیسی‌ها کالایی لوکس است. علاوه بر این، نتایج آنها گویای این مطلب بود که آلمانی‌ها نسبت به عادات گذشته بی‌تفاوتند و روحیه آماده‌تری برای دیدار از مقصدهای جدید دارند. «مورلی»^۱ (۱۹۹۸) با ارائه یک مدل پویا تقاضای بین‌المللی توریسم برای استرالیا نتیجه گرفت که درآمد، نقش کلیدی در توضیح ورود توریست‌های بین‌المللی را به استرالیا دارد. علاوه بر این او دریافت که کشش درآمدی از کشوری به کشور دیگر و ضمناً در یک کشور در طول زمان تغییر می‌کند. محمدزاده و همکاران (۱۳۸۹) با استفاده از مدل TVP تابع تقاضای خارجی کل گردشگری ایران را تخمین زده‌اند. نتایج آنها نشان می‌دهد که کشش‌های درآمدی، قیمتی و عادات رفتاری و انتظاری، دارای تغییرات

۱. Morely.

منظم و ثابت طی زمان بوده و به تدریج تغییرات آنها طی زمان کم می‌شود. ضمناً آنها نتیجه گرفتند که تقاضای گردشگری خارجی در ایران یک کالای نرمال است. یآوری و همکاران (۱۳۸۹) در تحقیقی تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی پرداخته‌اند. آنها با استفاده از مدل پانل پویا و ایستا دریافتند که رابطه‌ای مثبت میان مخارج توریسم و رشد اقتصادی در این کشورها وجود دارد.

اما در زمینه توریسم مذهبی در مقایسه با تحقیقات رایج توریسم، مطالعات چندانی صورت نگرفته است. ووکنیک^۱ (۱۹۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «توریسم مذهبی» ارزش اقتصادی یا یک جعبه خالی را به اهمیت رابطه مذهب و توریسم و عواید اقتصادی توریسم مذهبی پرداخته است. کانا^۲ (۲۰۱۱) به بررسی تأثیر توافق توریستی بین ایران و عراق در بازه زمانی ۱۹۹۸ - ۱۹۹۶ پرداخته است. وی در مقاله خود پیشنهاد می‌کند که برای جذب بهتر توریسم مذهبی، می‌بایست هتل‌هایی منطبق با شرایط اسلامی تأسیس گردد. لیبسون و مورالیدهاران^۳ (۲۰۰۸) نیز به مزایای اقتصادی سفرهای زیارتی در هند پرداخته است آنها نشان دادند که زائرین معبد «ساباریمالا» نقش بسزایی در ارتقاء درآمد، استانداردهای زندگی و اشتغال ساکنین منطقه دارد. بیویان و همکاران^۴ (۲۰۱۱) در تحقیقی پتانسیل‌های توریسم اسلامی در مالزی را بررسی کردند. آنها مدعی شدند که فرصت‌های بسیاری برای توسعه و توریسم در منطقه اقتصادی ساحل شرقی وجود دارد. کالسار^۵ (۲۰۱۰) در تحقیقی به بررسی مزایای توسعه توریسم اسلامی - عربی در خاورمیانه پرداخته است و از اهمیت گسترش این نوع توریسم سخن گفته است. هانیه اخوت (۲۰۱۰) به رابطه توریسم و اسلام و فرصت‌ها و تهدیدهای آن پرداخته است. او در مطالعه خود که بر روی ایران متمرکز شده است، به پتانسیل‌های موجود و همکاری‌های بین‌المللی برای توسعه صنعت توریسم اسلامی پرداخته است. مومنی و همکاران (۱۳۸۷) در مقاله‌ای به این مسئله پرداختند که چگونه می‌توان ضمن برخورداری از منافع حاصل از مذهبی - فرهنگی شهر مشهد از میزان اثرات سوء آن کاست و در راستای پایداری شهر و منطقه از آن بهره‌مند شد. تقوایی، مسعود (۱۳۸۹) به تحلیل در مورد توسعه گردشگری مذهبی پرداخته‌اند. نتایج تحقیق آنها نشان می‌دهد که با توجه به اهمیت صنعت گردشگری در جهان امروز و نقش مکان‌های مذهبی در جذب گردشگران و تأثیر آن بر توسعه مناطق مختلف شهرستان ممسنی می‌تواند محیط مناسبی برای جذب گردشگر مذهبی باشد.

۱. Vukonic.

۲. Kana.

۳. Libison and Muraleedharan.

۴. Bhuiyan et al.

۵. Kalesar.

عرب خلدی (۱۳۸۷) در تحقیقی ضرورت‌های توسعه گردشگری مذهبی در ایران را مورد بررسی قرار داده است. وی با بررسی جایگاه گردشگری در فرهنگ اسلامی و گردشگری حلال به بررسی مشکلات پیش روی این صنعت در ایران پرداخته است. ابراهیم زاده و همکاران (۱۳۹۰) تحقیقی با عنوان برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تاکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر قم) ارائه دادند. آنها پس از تحلیل به ارائه راهکارها و تعیین استراتژی‌های کاربردی برای توسعه گردشگری - با تاکید بر گردشگری مذهبی - شهر قم پرداخته‌اند و پیشنهاد کردند که با بهره‌گیری استراتژی مورد نظر آنها و توسعه علوم اسلامی، افزایش تبلیغات و جذب طلاب و گردشگران مذهبی - فرهنگی، خارجی با معرفی جایگاه واقعی کارکردهای مذهبی - فرهنگی شهر قم به سایر کشورها و همچنین ایجاد اشتغال و درآمد پایدار می‌توان به اهداف تحقیق و توسعه گردشگری نیل کرد. اما آنچه در بررسی پیشینه تحقیق در حوزه توریسم مذهبی جلب توجه می‌کند، عدم بررسی بزرگترین گرهمایی مذهبی در قالب یک بررسی اقتصادی است. در واقع آنچه به آن پرداخته نشده است تابع تقاضای حج کشورهای اسلامی و غیر اسلامی می‌باشد. در زمینه حج تنها می‌توان به مقالاتی اشاره کرد که از جنبه‌های غیر اقتصادی به این مقوله پرداخته‌اند، برای نمونه احمدی (۱۳۸۸) در مقاله خود آثار عاطفی مناسک حج بر انسان را بررسی می‌کند. وی نشان داد که مناسک حج موجب افزایش احساس آرامش، تقویت دلبستگی به خداوند، هموار نمودن قطع تعلقات و بالا بردن احساس حرمت حج‌گزار می‌شود. روانشاد و نظری (۱۳۹۰) در تحقیقی تحت عنوان جایگاه مکه در سفرنامه ناصر خسرو با روش تحلیلی توصیفی، به تبیین و توضیح جایگاه مکه در سفرنامه ناصر خسرو پرداخته است.

۴. متغیرهای مدل

۴-۱- متغیر وابسته

با توجه به اینکه سفر حج برای ایرانیان شکل سهمیه‌بندی به خود گرفته است تعداد سفرها به‌طور مستقیم منعکس کننده تقاضای سفر حج عمره نمی‌باشد. از این رو به نظر می‌رسد متغیر دیگری را باید جایگزین کرد. داده‌های موجود در ایران امکان قرار دادن متغیر دیگری را در اختیار قرار نمی‌دهد. از طرف دیگر با توجه به آمار ثبت نام حج عمره و همچنین روند صعودی عرضه سفرهای عمره (نمودار ۲) و همبستگی بالایی بین سرانه سفرهای انجام شده و تقاضای واقعی وجود دارد.^۱ از این رو در این تحقیق از متغیر سرانه سفر عمره به‌عنوان متغیر جانشین تقاضای واقعی سفر عمره استفاده شده است.

۱. اگرچه داده‌ها ضرایب تورش‌دار خواهند شد اما با توجه به آمار و ارقام موجود می‌بایست از این متغیر جانشین برای تحقیق در مورد تقاضای حج عمره استفاده کرد.

۴-۲- متغیرهای توضیحی

مطالعات انجام شده در زمینه تقاضای توریسم، متغیرهای توضیحی متنوعی را با توجه به ساختار اقتصادی، سیاسی و فرهنگی پیشنهاد می‌دهند، اما شاید بتوان از متغیرهایی نظیر درآمد، سرانه، نرخ تورم، نرخ ارز، قیمت نفت، صادرات و واردات و هزینه‌های حمل و نقل به‌عنوان متغیرهای رایج نام برد. در این تحقیق متغیرهای توضیحی عبارتند از: درآمد سرانه، نرخ تورم نسبی، نرخ ارز نسبی، قیمت نسبی تعدیل شده نسبت به نرخ ارز و شاخص توسعه انسانی.

۴-۲-۱- درآمد سرانه

متغیر درآمد سرانه لحاظ شده در این تحقیق حاصل تقسیم تولید ناخالص داخلی کشورها بر جمعیت آن کشورها است. انتظار بر این است که با افزایش درآمد سرانه، تعداد بیشتری زائر وارد عربستان شوند، زیرا تعداد بیشتری از مردم توانایی مالی سفر به خانه خدا را پیدا خواهند کرد. از این رو علامت انتظاری ضریب این متغیر مثبت خواهد بود.

۴-۲-۲- شاخص قیمت و نرخ ارز

انتخاب یک شاخص مناسب برای توضیح تفاوت قیمت در کشور مبدأ و مقصد در مقالات توریسم مورد مناقشه است. در برخی مقالات برای لحاظ کردن هزینه‌های زندگی در مقصد از نسبت شاخص قیمت مقصد به شاخص قیمت مبدأ استفاده شده است و در کنار آن نسبت نرخ ارز کشور مقصد به نرخ ارز کشور مبدأ نیز وارد مدل شده است. در برخی مقالات (Chadee & Mieczkowski, ۱۹۸۷, Gray, ۱۹۶۶ و Gerakis ۱۹۶۵) اشاره شده است که اکثر گردشگران از وضعیت قیمت‌ها به‌طور کامل از پیش مطلع نیستند و از این رو آنها نرخ ارز نسبی را در تصمیم‌گیری خود مد نظر قرار می‌دهند. از طرف دیگر در مقالاتی (Croes)، (Vanegas & Croes؛ ۲۰۰۰، Lee et al.، ۲۰۰۰، Loeb؛ ۱۹۹۶، ۱۹۸۲؛ متغیر نرخ ارز به لحاظ آماری معنادار نشده است و از این رو آن را در مدل اصلی لحاظ نکرده‌اند. به نظر می‌رسد متغیرهای نرخ ارز نسبی و قیمت‌های نسبی دچار هم‌خطی باشند و مدل را با مشکلاتی مواجه کنند از این رو در برخی مقالات (Munoz) (۲۰۰۷) شاخص دیگری که از ترکیب این دو شاخص بدست می‌آید، استفاده شده است. در این مطالعه نرخ ارز نسبی که حاصل تقسیم نرخ ارز عربستان به نرخ ارز ایران و شاخص قیمت نسبی حاصل تقسیم شاخص قیمت عربستان به ایران است، به‌عنوان دو متغیر توضیحی به‌صورت مجزا وارد مدل شده است. با توجه به اینکه در صورت کاهش سطح قیمت‌ها در عربستان نسبت به ایران می‌تواند سبب ترغیب مردم به سفر حج شود، انتظار می‌رود علامت متغیر شاخص قیمت نسبی منفی باشد. علامت انتظاری نرخ ارز نسبی نیز منفی است زیرا با کاهش ارزش پول

ملی ایران در مقابل پول عربستان (با ثابت بودن سایر شرایط متغیر نرخ ارز نسبی افزایش می‌یابد) و توانایی سفر به حج کاهش می‌یابد در نتیجه با افزایش این متغیر تعداد سفرهای حج عمره کاهش خواهد یافت. اما نکته‌ای که می‌بایست مورد توجه قرار گیرد این نکته است که سفر حج برای کشورهای اسلامی، سفری با اطلاعات شفاف است و عملاً حجاج از وضعیت مقصد به لحاظ اقتصادی مطلع هستند، از این رو لزومی به وارد کردن وقفه متغیرهایی نظیر نرخ ارز و تورم وجود ندارد.

۴ - ۲ - ۳ - سرانه سفرهای قبلی (متغیر وابسته با وقفه):

اگر مردم در یک سال از کشوری بازدید کرده و خاطرات خود از سفر را برای دیگران تعریف کنند، سبب خواهد شد که آنها مجدداً مایل به سفر به آن کشور باشند و علاوه بر این، سبب خواهند شد دیگران نیز به سفر ترغیب شوند. به عبارت دیگر در یک مدل تقاضای بین‌المللی توریسم متغیر وابسته باوقفه می‌بایست به‌عنوان شکل‌گیری عادات یا ترجیحات تفسیر شود. (Witt, ۲۰۰۵, Munoz, ۱۹۸۱ and Martin) از طرفی به نظر می‌رسد حذف این متغیر منجر به تورم‌دار شدن مدل و یا به عبارت بهتر بیش از حد تخمین زدن متغیرهای دیگر شود. اما علاوه بر آن چه که در تحقیقات گذشته آمده باید باز هم بر این نکته تأکید کرد که حج جنبه متفاوتی از توریسم است. و آن جنبه متفاوت معنوی بودن و مقدس بودن آن سفر است. از این رو با توجه به اینکه در شرع اسلام انجام این فریضه تنها در صورت داشتن استطاعت مالی و آن هم تنها یکبار (البته به صورت حج تمتع) واجب است، می‌تواند منجر به نامعلوم شدن وضعیت این متغیر در تئوری شود. اگرچه این تکلیف شرعی در مورد سفر عمره صدق نمی‌کند اما می‌تواند تصمیم افراد را برای سفرهای مجدد تحت تاثیر قرار دهد.

۴ - ۲ - ۴ - هزینه‌های حمل و نقل:

هزینه‌های حمل و نقل یکی از مواردی است که در مقالات گردشگری به‌عنوان متغیر توضیحی مورد استفاده قرار می‌گیرد اما با توجه به اینکه سفرها به صورت زمینی و هوایی صورت می‌گیرد و علاوه بر این اطلاعات دقیق در مورد هزینه‌های سفر وجود ندارد لذا از یک متغیر جانشین که قیمت نفت خام می‌باشد استفاده شده است. به‌طور طبیعی با افزایش هزینه‌های یک سفر می‌بایست تعداد سفرها کاهش پیدا کند، از این رو علامت انتظاری این متغیر منفی است.

۴ - ۲ - ۵ - شاخص توسعه انسانی:

شاخص توسعه انسانی شاخصی است که بیانگر توسعه کشورها از ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی می‌باشد در این شاخص کشورهای توسعه یافته تر تلقی می‌شوند که از سطح سواد و آموزش بالایی برخوردار باشند و همچنین از نظام سلامت، بهداشت و درمان برتری بهره برده باشند و علاوه بر

این از درآمد سرانه بیشتری برخوردار باشند. لذا انتظار داریم که هر چه توسعه انسانی بالاتر باشد انسان‌ها از فعالیت‌های اقتصادی برای تامین معاش فاصله بگیرند و فرصت بیشتری برای پرداختن به امور معنوی، فراغت، تفریح و مطالعه داشته باشند. لازم به ذکر است کلیه داده‌ها در بازه زمانی ۲۰۱۰ - ۲۰۰۵ برای ۱۹ کشور اسلامی (ایران، افغانستان، پاکستان، ترکیه، امارات متحده عربی، کویت، نیجریه، قطر، عراق، عمان، سوریه، اردن، بحرین، مصر، یمن، مالزی، اندونزی، الجزیره و بنگلادش) جمع آوری شده‌اند. این انتخاب با توجه به محدودیت دسترسی به داده‌های سفر حج و دیگر متغیرهای مدل بوده است. داده‌های نرخ ارز، شاخص قیمت، جمعیت و تولید ناخالص داخلی از پایگاه اینترنتی صندوق بین‌المللی پول استخراج شده است. داده‌های مربوط به سفر حج از مرکز اطلاعات و تحقیقات گردشگری عربستان و سری‌های زمانی شاخص توسعه انسانی نیز از پایگاه اینترنتی اداره گزارش توسعه انسانی سازمان ملل متحد گردآوری شده است.

۵. مدل

با توجه به مطالب یاد شده مدل مورد نظر در این تحقیق به شکل کلی زیر خواهد بود:

$${}_{(1)}Umrah_t = f(CPI_t, Exrate_t, Oilp_t, HDI_t, Umrah(-1)_t)$$

که در آن $Umrah$: سرانه سفر حج عمره، $Oilp$: قیمت جهانی نفت خام، $Exrate$: نسبت نرخ ارز عربستان به ایران، CPI : نسبت شاخص قیمت عربستان به ایران، $Umrah(-1)$: تعدا

سفرهای عمره با یک وقفه یک ساله می‌باشند که پس از لگاریتم گرفتن از طرفین خواهیم داشت:

$$\log(Umrah) = c + b_1 \log(CPI) + b_2 \log(Exrate) + b_3 \log(Oilp) + b_4 \log(HDI) + b_5 \log(Umrah(-1)) + e_t \quad (2)$$

که e_t عبارت خطا است و b_i ها کشش متغیرها هستند. با توجه به اینکه مدل مورد مطالعه یک سری زمانی است از این رو لازم است آزمون‌های مربوطه به منظور اطمینان از صحت نتایج صورت پذیرد.

۵ - ۱ - آزمون ریشه واحد تعمیم یافته

از آنجایی که برخی سری‌های زمانی اقتصادی ناپایا (نامانا) هستند و استفاده از آنها در شرایط ناپایایی در مدل منجر به رگرسیون کاذب خواهد شد لذا می‌باید پایایی متغیرها ابتدا بررسی شود. از این رو از آزمون رایج تشخیص ناپایایی یعنی آزمون ریشه واحد دیکی - فولر تعمیم یافته^۱ استفاده می‌شود. نتایج

۱. The Augmented Dickey-Fuller Test (ADF) Unit Root Test.

این آزمون برای متغیرهای مدل در جدول (۱) آورده شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود کلیه متغیرهای مدل در سطح ۹۵ درصد پایا هستند.

جدول ۱ - نتایج آزمون مانایی

سری زمانی	مقدار اماره آزمون	مقدار بحرانی (در سطح ۹۹ درصد)
log(gdpc)	۴۰۸۳۵۸۶۵ -	۳۰۹۵۹۱۴۸ -
log(exr)	۱۰۳۳۷۰۱۴ -	۳۰۹۵۹۱۴۸ -
log(cpi)	۶۰۴۴۸۳۰۵ -	۴۰۵۷۹۱ -
log(hdi)	۳۰۷۰۴۵۲۸ -	۴۰۰۴۴۲۵ -
log(Umrah)	۴۰۵۰۵۲۳ -	۴۰۰۸۹۱۲ -
log(Oilp)	۸۰۶۰۶۱۰۵ -	۴۰۰۴۴۲ -

ماخذ: محاسبات تحقیق

۵ - ۲ - آزمون خود همبستگی

عدم وجود خود همبستگی پارامترهای خطای یکی از فروض کلاسیک مدل‌های اقتصادسنجی است. به‌طور معمول برای تشخیص عدم وجود خود همبستگی در عبارات خطا، از آماره دورین - واتسون^۱ استفاده می‌شود اما این آماره زمانی که متغیر توضیحی با وقفه به‌عنوان متغیر توضیحی در مدل وجود دارد از آزمون خود همبستگی LM^۲ بروش - گادفری^۲ استفاده می‌شود. مبنای این آزمون بر ایده بوش و گادفری استوار است. آنها اثبات کردند که با برآورد مدل زیر و محاسبه R^2 آن می‌توان با استفاده از آماره nR^2 با توزیع خی - دو با درجه آزادی h ، همبستگی سریالی را در مدل اصلی (معادله ۴) آزمون کرد.

$$(۳) \hat{u}_t = Y_t + u_t$$

که در آن

$$Y_t = b_0 + \sum_{i=1}^n X_{t,i} + u_t \quad (۵) \quad \text{و} \quad u_t = \rho_1 u_{t-1} + \rho_2 u_{t-2} + \dots + \rho_h u_{t-p} + e_t$$

۱. Durbin-Watson.

۲. Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test.

در این آزمون فرض H_0 عدم وجود خود همبستگی در مدل است.

$$H_0 : \rho_i = 0 \quad (۶)$$

لازم به توضیح است که n برابر اختلاف T (تعداد مشاهدات در سری زمانی اصلی) و p (تعداد وقفه‌ها) است.

$$n = T - p$$

در این تحقیق مقدار T برابر ۱۶ است و مقدار p برابر ۱ در نظر گرفته شده است. جدول (۲) نتایج آزمون خود همبستگی آورده شده است. با توجه به آماره آزمون (squared - Obs*R) فرضیه صفر مثبتی بر عدم وجود خود همبستگی را نمی‌توان کرد.

جدول ۲ - نتایج آزمون خود همبستگی

Godfrey Serial Correlation LM Test: - Breusch			
squared - Obs*R	۱.۸۹۳۰۷۸	-	Prob. Chi ۰.۱۶۸۹

ماخذ: محاسبات تحقیق

با توجه به عدم خود همبستگی و مانایی داده‌ها، رگرسیون مربوطه (معادله ۱) اجرا می‌شود که نتایج آن در جدول (۳) آورده شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود متغیرهای در سطح، معنادار هستند.

جدول (۳) - نتایج رگرسیون معادله ۱

متغیر	ضریب	آماره t	احتمال
LOG(GDPC)	۲.۱۸۹۲۰۳	۱.۹۲۵۲۳	۰.۰۹۰۴
LOG(CPI)	۰.۸۴۶۶۱ -	۳.۲۶۴۸۵۱ -	۰.۰۱۱۴
LOG(EXR)	۲.۵۸۶۵ -	۲.۱۲۷۶۴۸ -	۰.۰۶۶
LOG(OILP)	۰.۲۹۱۹۷ -	۱.۹۴۳۳۸۲ -	۰.۰۸۷۹
LOG(HDI)	۰.۴۷۳۵۲ -	۰.۸۱۸۴۵۵ -	۰.۴۳۶۸
LOG(UMRAHC) - (۱)	۰.۲۹۶۳ -	۲.۰۲۳۲۹۶ -	۰.۰۷۷۷
C	۳۹.۷۶۷۲ -	۲.۲۹۴۵۸۲ -	۰.۰۵۰۹
squared - R	۰.۹۸۷۵۵۹		

ماخذ: محاسبات تحقیق

همانطور که از جدول مشاهده می‌شود علامت متغیر $\log(\text{HDI})$ منفی است. البته این متغیر در مدل به لحاظ آماری معنی‌دار نشده است یعنی شاخص توسعه انسانی در ایران ارتباط معنی‌داری با تقاضای سفر حج ندارد که این خود می‌تواند به‌عنوان یکی از نتایج تحقیق محسوب گردد. اما به‌منظور ارائه نتایج دقیق‌تر مدل را با حذف این متغیر اصلاح نموده و مجدداً رگرسیون را بدون در نظر گرفتن این متغیر اجرا می‌کنیم. نتایج این رگرسیون در جدول (۴) آورده شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود اغلب متغیرها در سطح بالای ۹۰ درصد به لحاظ آماری معنی‌دار شده‌اند. با توجه به نتایج بدست آمده برای متغیر $\text{LOG}(\text{GDPC})$ یعنی ۲.۱۸۹۲۰۳ این متغیر یعنی درآمد سرانه کشش بزرگتر از یک داشته، بنابراین کالای سفر حج عمره یک کالای لوکس برای ایرانیان محسوب می‌گردد. به عبارت دیگر ایرانیان با افزایش درآمد خود بیشتر به سفر حج می‌روند. علامت‌های متغیر نرخ ارز نسبی و نرخ تورم نسبی مطابق انتظار منفی هستند. در واقع با افزایش تورم در عربستان سرانه سفر عمره کاهش می‌یابد. و علامت متغیر نرخ ارز نسبی نیز منفی است که مطابق انتظار است. علاوه بر این مشاهده می‌شود که افزایش سفر حج در یک دوره، سبب کاهش سفر در دوره بعدی خواهد شد، اگرچه این اثرگذاری با توجه به ضریب متغیر $\text{LOG}(\text{UMRAHC}) - \text{LOG}(\text{UMRAHC})$ (یعنی ۰.۲۸۸۵۶ -) چندان نیست. علامت متغیر قیمت نفت خام نیز که به نمایندگی از هزینه‌های حمل و نقل وارد مدل شده است مطابق انتظار منفی است. این متغیر نیز همانند متغیر سرانه سفرهای دوره قبل $\text{LOG}(\text{UMRAHC}) - \text{LOG}(\text{UMRAHC})$ (۱) اثر کمی بر روی سفر حج دارد.

جدول (۴) - نتایج رگرسیون در مدل اصلاح شده

ماخذ: محاسبات تحقیق

متغیر	ضریب	آماره t	احتمال
LOG(GDPC)	۲.۷۷۴۵۲	۲.۷۴۹۸۸۴	۰.۰۲۲۵
LOG(CPI)	۰.۶۹۸۳۱ -	۳.۸۳۵۳۶ -	۰.۰۰۰۴
LOG(EXR)	۳.۱۶۱۰۴ -	۳.۲۴۴۹۶ -	۰.۰۱۰۱
LOG(OILP)	۰.۲۹۶۸۹ -	۲.۰۱۵۰۱ -	۰.۰۷۴۷
LOG(UMRAHC) - LOG(UMRAHC) (۱)	۰.۲۸۸۵۶ -	۲.۰۱۱۸ -	۰.۰۷۵۱
C	۴۷.۸۴۵۹ -	۳.۴۲۲۰۶ -	۰.۰۰۷۶
squared . R	۰.۹۸۶۵۱۷		

۶. نتیجه گیری

سفر حج یک سفر روحانی است که ابعاد مختلف معنوی را در خود جا داده است اما کمتر به جنبه‌های اقتصادی این سفر توجه شده است درحالی‌که گردش مالی و اقتصادی این سفر بسیار

بالاست. این مقاله به عنوان اولین مقاله از دیدگاه اقتصاد و تئوری‌های آن به این موضوع نگریسته است. براساس نتایج تحقیق سفر حج با شاخص توسعه یافتگی در ایران ارتباط معنی‌داری ندارد. این در حالی است که نرخ ارز نسبی (نسبت نرخ ارز عربستان به نرخ ارز ایران) و شاخص قیمت نسبی (نسبت شاخص قیمت عربستان به شاخص قیمت ایران) مطابق انتظار، اثر منفی بر تعداد مسافرت‌های حج عمره دارد. شاخص توسعه انسانی در ایران ارتباط معنی‌داری با تقاضای سفر حج ندارد. از طرفی متغیر هزینه‌های حمل و نقل نیز، در جهت منفی بر تعداد مسافرتین حج تاثیر خواهد گذاشت. تعداد سفرهای دوره قبل نیز تاثیر کمی بر روی سفر دوره بعد خواهد گذاشت. لازم به ذکر است علامت این متغیر منفی است یعنی این تاثیر در جهت کاهش سفرهای دوره بعد است. اما نکته پایانی این است که سفر حج عمره یک کالای لوکس برای ایرانیان تلقی می‌گردد یا به عبارت بهتر ایرانیان با افزایش درآمد خود بیشتر به این سفر خواهند رفت. لذا پیشنهاد می‌شود با توجه به با کشش بودن نرخ ارز، انتظار می‌رود با افزایش نرخ ارز تقاضا به سمت کالاهای جانشین از جمله گردشگری مذهبی داخلی منتقل گردد. همچنین با توجه به لوکس بودن سفر حج عمره در صورت فراهم بودن زیر ساخت‌های گردشگری مذهبی داخلی، امکان جذب گردشگر مذهبی داخلی و افزایش درآمد داخلی انتظار می‌رود. لازم به توضیح است که این تحقیق می‌تواند به تفکیک استان‌ها انجام نیز انجام شود که در صورت فراهم شدن داده‌های استانی سفرهای حج قابل انجام خواهد بود.

منابع

۱. ابراهیم‌زاده، عیسی، کاظمی‌زاد، شمس‌الله و اسکندری ثانی، محمد. (۱۳۹۰) فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، سال چهارم و سوم، شماره ۷۶. صفحات ۱۱۵ - ۱۴۱.
۲. احمدی، محمد رضا. (۱۳۸۸) درآمدی بر تاثیر مناسک حج بر بعد عاطفی انسان. معرفت، ۱۴۷، ۵۸ - ۳۹.
۳. تقوایی، مسعود، موسوی، سید علی و غلامی بیمرغ، یونس. (۱۳۸۹). تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی). مجله علمی - پژوهشی فضای جغرافیایی، سال دهم، شماره ۳۱. صفحات ۳۹ - ۶۴.
۴. روانشاد، علی اصغر و امین نظری (۱۳۹۰). جایگاه مکه در سفرنامه ناصر خسرو. همایش بین المللی گردشگری دینی و توسعه فرهنگ زیارت.
۵. عرب خدری، ساناز. (۱۳۸۷). ضرورت‌های توسعه گردشگری مذهبی در ایران. شماره ۴۶ - صفحه ۵۳.
۶. محمدزاده، پرویز، داود بهبودی، مجید فشاری، سیاب ممی پور. (۱۳۸۹). تخمین تابع تقاضای خارجی کل گردشگری ایران (رهیافت TVP). فصلنامه علمی - پژوهشی، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، سال اول، شماره اول.

۷. مومنی، مصطفی، صرافی، مظفر و محمد قاسم خوزانی، (۱۳۸۷). ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی - فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلانشهر مشهد. جغرافیا و توسعه - شماره ۱۱ - صفحات ۳۸ - ۱۳.
۸. یاوری، کاظم، مهدیه رضاقلی زاده، مجید آقایی و سید محمد حسن مصطفوی، (۱۳۸۹). تاثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC). مجله تحقیقات اقتصادی ۹۱ صفحات ۲۱۹.
۱. Bhuiyan،Md.،A.،H.،Siwar،C،Ismail،Sh.،M.،and Islam،R. (۲۰۱۱). Australian Journal of Basic and Applied Sciences، ۵(۶): ۱۳۳۳ - ۱۳۴۰.
۲. Chadee،D.،& Mieczkowski،Z. (۱۹۸۷). An empirical analysis of the effects of the exchange rate on Canadian tourism. Journal of Travel Research، ۲۶، ۱۳ - ۱۷.
۳. Croes،R. R. (۲۰۰۰). Anatomy of demand in international tourism: The case of Aruba. Assen،The Netherlands: van Gorcum.
۴. Croes،R. R.،and Vanegas Sr.،M. (۲۰۰۵). An econometric study of tourist arrivals in Aruba and
۵. Garin، Munoz،T. (۲۰۰۷). German demand for tourism in Spain. Tourism Management ۲۸، ۱۲ - ۲۲.
۶. Garin - Munoz،T.،& Montero - Martin،L. F. (۲۰۰۷). Tourism in the Balearic Islands: A dynamic model for international demand using panel data. Tourism Management، ۲۸(۵)، ۱۲۲۴ - ۱۲۳۵.
۷. Gerakis،A. S. (۱۹۶۵). Effects of exchange - rate devaluations and revaluations on receipts from tourism. International Monetary Fund Staff Papers، ۱۲(۳)، ۳۶۵ - ۳۸۴.
۸. Gray،H. P. (۱۹۶۶). The demand for international travel by the United States and Canada. International Economic Review، ۷، ۸۳ - ۹۲.
۹. Kalesar،M. I. (۲۰۱۰). Developing Arab - Islamic tourism in the Middle East: An economic benefit or a cultural seclusion? International Politics، ۳(۵)، ۱۰۵ - ۱۳۶.
۱۰. Kana،A. (۲۰۱۱). Religious Tourism in Iraq، ۱۹۹۶ - ۱۹۹۸: An Assessment. International journal of Business and Social Science، ۲، ۲۴،
۱۱. Lee،Choong - Ki.،Var،T.،& Blaine،T. (۱۹۹۶). Determinants of inbound tourist expenditures. Annals of Tourism Research، ۲۳(۳)، ۵۲۷ - ۵۴۲.
۱۲. Libison،K.B and Muraleedharan،K.P.(۲۰۰۸) Economics benefits of Pilgrimage Tourism: A case study Of Subarimala Pilgrimage with Special Reference to Pandalam Rural Locality in Kerela (India). South Asian Journal

- of Tourism and Heritage. ۱, ۱.
۱۳. Loeb P. D. (۱۹۸۲). International travel to the United States: An econometric evaluation. *Annals of Tourism Research* ۹, ۷ - ۲۰.
 ۱۴. Morley C. (۱۹۹۸). A dynamic international demand model. *Annals of Tourism Research* ,Vol. ۲۵ ,No. ۱ ,pp. ۷۱-۸۴. A
 ۱۵. Okhovat H. (۲۰۱۰). A Study on Religious Tourism Industry Management Case Study: Islamic Republic of Iran. *International Journal of Academic Research*. Vol. ۲. No. ۵.
 ۱۶. Song H and Li G (۲۰۰۸) Tourism Demand Modeling and Forecasting: A Review of Recent Research *Tourism Management* ۲۹ (۲), ۲۰۳ - ۲۲۰.
 ۱۷. Uysal M. & Crompton J. L. (۱۹۸۴). The demand for international tourist flows to Turkey. *Tourism Management* ۵, ۲۸۸ - ۲۹۷.
 ۱۸. Vanegas M. Sr. & Croes R. R. (۲۰۰۳). Growth development and tourism in a small economy: Evidence from Aruba. *International Journal of Tourism Research* ۵, ۳۱۵ - ۳۳۰.
 ۱۹. Witt S. F. & Martin C. A. (۱۹۸۷). Econometric models for forecasting international tourism demand. *Journal of Travel Research* ۲۵(۳), ۲۳ - ۳۰.
 ۲۰. Vukonic B. (۱۹۹۸). *Zagreb International Review of Economics and business*. ۱, ۱, ۸۳ - ۹۴.

برآورد کمی استطاعت مالی حج با رویکرد حداقل معیشت خانوار

محمود کریمی بیرانوند^۱

علی مصطفوی ثانی^۲

چکیده

احراز استطاعت مالی مسئله‌ای است که بسیاری از فقها، آرای خود را درباره آن بیان کرده‌اند. در واقع، باید هر فردی حساب کند که با توجه به درآمد کنونی، و هزینه‌های فعلی و آینده خود و خانواده‌اش، آیا حج تمتع برای او واجب شده است یا خیر. بیشتر مردم تشخیص استطاعت را کاری دشوار می‌دانند و ملاک کمی دقیقی وجود ندارد تا احراز این شرط را تبیین کند. محور بحث این مقاله، کمی کردن معیارهای استطاعت مالی است؛ به طوری که براساس آن، شخص بتواند به محاسبه بپردازد.

روشی که به کار برده شده است، براساس معیار حداقل درآمد یک فرد برای زندگی کردن در جامعه امروزی است؛ بدین صورت که ابتدا حداقل درآمد معیشتی متوسط سالانه یک خانواده ایرانی اندازه‌گیری می‌شود و سپس با سنجیدن معیار وجوب استطاعت مالی که در فقه اسلامی مشخص شده است، روش محاسبه کمی استطاعت بیان می‌شود. محاسبه حداقل معیشت، براساس مقدار هزینه‌های متوسط یک خانواده در طول یک سال مد نظر قرار می‌گیرد. معیارهای وجوب استطاعت مالی در فقه به صورت توانایی بر تأمین هزینه‌های شخصی سفر، داشتن هزینه خانواده تحت تکفل در طول سفر حج، تأمین نیازهای ضروری قبل از سفر و رجوع به کفایت بیان شده است.

۱. محمود کریمی بیرانوند، دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع) و کارشناس دفتر مدلسازی اقتصاد ایران.

۲. علی مصطفوی ثانی، دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع) و کارشناس دفتر مدلسازی اقتصاد ایران.

بنابراین با برآورد متوسط این هزینه‌ها و سنجش آنها با دارایی فعلی، شخص می‌تواند به استطاعت مالی خود پی ببرد.
واژگان کلیدی: حج، استطاعت مالی، حداقل معیشت خانوار، نیازهای ضروری.

مقدمه

حج، یکی از مراسم‌های پرشور مسلمانان است که جایگاه ویژه‌ای در یکپارچگی مسلمانان سراسر جهان دارد. این همایش عظیم دینی که هر ساله برگزار می‌شود، دارای ابعاد گوناگون، از جمله بحث‌های اقتصادی آن است. جنبه اقتصادی حج، به دلیل گسترده شدن روابط اقتصادی بین‌المللی و تغییر شرایط اقتصادی، اهمیت بیشتری یافته است.

یکی از مسائل مهم اقتصادی در حج تمتع، استطاعت مالی فرد است. هر چند استطاعت مالی، یکی از شرایط وجوب حج است، اما مشکل بیشتر مردم، محاسبه استطاعت مالی است. در واقع، مردم به‌ویژه در اوضاع اقتصادی امروزی که دچار دگرگونی‌های فراوان است، محاسبه کمی استطاعت مالی برایشان دشوار است و در نتیجه نمی‌توانند مستطیع بودن خود را تشخیص دهند. البته نیاز است که فتاوی‌ای فقها، متناسب با اوضاع روز جامعه و ملاک‌های آن نیز منقح شود.

مسئله دیگر این است که چون محاسبه استطاعت مالی مبهم است، مردم به این واجب الهی، کم توجه می‌شوند و انجام دادن آن را برای خود وظیفه شرعی نمی‌دانند. از طرفی دیگر، افزایش ثبت‌نام حج تمتع در سال‌های اخیر، موجب دلسردی بسیاری از افراد شده است. اما باید در نظر داشت که در دین اسلام، ما به انجام دادن وظیفه تکلیف شده‌ایم؛ اگرچه مطلوب، حاصل نشود. پس اگر هر زمانی شرایط حج، از جمله استطاعت مالی، برای ما حاصل شد، انجام دادن حج واجب است.

در این مقاله به دنبال آنیم که ملاک‌های استطاعت مالی را از نظر مشهور فقهای اخیر بیان کنیم. آن‌گاه تفسیری کمی از آنها ارائه دهیم. نتیجه این نوشتار، محاسبه آسان‌تر شرایط استطاعت در دوره‌های مختلف است. البته گفتنی است اساس این تحقیق بر ارائه اطلاعات سازمان‌های آماری کشور، و اطلاعات دقیق هزینه ثبت‌نام سفر حج است. اما متأسفانه اطلاعات موجود، براساس سال‌های گذشته است. بنابراین، محاسبه دقیقی به دست نیاید. با وجود این، در نوشتار حاضر بر کمی کردن معیارهای استطاعت مالی تأکید می‌شود تا بتوان براساس آن، هزینه‌های مختلف را محاسبه کرد.

مقاله به‌طور کلی از دو قسمت تشکیل می‌شود: در قسمت اول، مبانی فقهی استطاعت مالی با توجه به منابع موجود در فقه شیعه استخراج می‌شود و در قسمت دوم، مدلی را براساس رویکرد حداقل معیشت خانوار ارائه می‌کنیم. این رویکرد به معنای مقدار مال یا کسب و کاری است که بتوان با آن امور

ضروری زندگی را اداره کرد که بسیار نزدیک به مفهوم کفایت در فقه است. رویکرد حداقل معیشت خانوار هم از دو زاویه درخور بررسی است که البته دیدگاه مطلوب مورد استفاده قرار می‌گیرد. در ادامه قسمت دوم، چگونگی کمی کردن ملاک‌های فقهی براساس رویکرد مطلوب در روش حداقل معیشت خانوار بحث، و در پایان هم نتیجه‌گیری لازم از مقاله می‌شود.

مبانی فقهی استطاعت مالی

استطاعت مالی از نظر مراجع تقلید

براساس نظر مراجع، شرایط استطاعت مالی در چهار دسته خلاصه می‌شود:

۱. توشه و هزینه سفر. مقصود از توشه، هر چیزی است که انسان در سفر حج به آن نیاز دارد؛ اعم از خوردنی، نوشیدنی و سایر امور.

در مسئله ۲۰۳۶، ذیل احکام حج در موضوع استطاعت آمده است: استطاعت آن است که توشه راه و چیزهایی را که برحسب حالش در سفر به آن محتاج است و در کتاب‌ها مفصل گفته شده دارا باشد (فاضل: و نیز مالی که بتواند بلیط سفر یا وسیله سفر را تهیه کند، داشته باشد) و نیز مرکب سواری، یا مالی که بتواند آنها را تهیه کند، داشته باشد.^۱ گلپایگانی، خوبی، صافی، تبریزی، سیستانی: اول: آنکه توشه راه و مرکب سواری (سیستانی: در صورت احتیاج به آن) یا مالی که بتواند آنها را تهیه کند، داشته باشد....

۲. هزینه افراد زیر پوشش فرد در طول مدت سفر: مراد از عائله، که داشتن مخارج آنان در تحقق استطاعت مالی شرط است، کسانی‌اند که در عرف، عنوان عائله بر آنها صدق می‌کند.

در همان مسئله ۲۰۳۶ در ادامه بحث استطاعت آمده است که از موارد استطاعت، مخارج کسانی است که خرجی آنان بر او واجب است؛ مثل زن و بچه. همچنین مخارج کسانی را که مردم خرجی دادن به آنها را لازم می‌دانند، داشته باشد.^۲ (بهجت: پنجم: داشتن مخارج عائله تا برگشت. هر چند واجب‌النفقة او نباشد. ولی مردم تأمین مخارج آنها را لازم بدانند).

۳. ضروریات زندگی و آنچه در معیشت به آن نیاز دارد.

مسئله ۱۷. شرط است در وجوب حج، علاوه بر مصارف رفتن و برگشتن، داشتن ضروریات زندگی (بهجت: ضرورت شخصیه یا شأنیه). و آنچه را در معیشت به آن نیاز دارد، مثل خانه مسکونی، خواه

۱. توضیح المسائل مراجع. مطابق با فتوای ۱۰ تن از مراجع: امام خمینی، خوبی، گلپایگانی، اراکی، فاضل لنکرانی،

بهجت، خامنه‌ای، تبریزی، مکارم شیرازی، سیستانی و صافی گلپایگانی، ج ۲، ص ۱۸۹.

۲. همان، ص ۱۸.

ملکی باشد یا اجاره‌ای که با شئون او سازگار باشد و اثاث خانه و وسیله سواری و غیر آن، در حدی که مناسب با شأن او باشد. (سیستانی و صافی: ... و نداشتن آن موجب حرج باشد.) و چنانچه عین آنها را ندارد، پول یا چیزی که بتواند آنها را تهیه کند، داشته باشد.^۱

در صفحه ۲۰ کتاب توضیح المناسک آمده است:

شرط است در واجب شدن حج، گذشته بر مخارج رفتن به حج و برگشتن، این که لوازم زندگی خود را که در معاش روزانه به آنها نیاز دارد، داشته باشد؛ مثلاً خانه مسکونی گرچه اجاره‌ای باشد در صورتی که برایش حرجی نباشد و وسیله سواری، فرش، ظروف، سایر اثاث خانه، لباس‌های خود گرچه لباس‌های تجملی، کتاب‌های علمی، وسایل کار، زیورآلات زنانه و دیگر چیزهایی که مورد نیاز است در حدی که مناسب با شأن او باشد، داشته باشد؛ مخصوصاً در صورتی که نداشتن آنها موجب حرج باشد. ولی فروش چیزهایی که در حال حاضر مورد نیاز نیست، گرچه قبلاً مورد نیاز بوده، لازم است. بنابراین زنی که پیر شده، از زیورآلات استفاده نمی‌کند یا ابزار کار شخصی که بازنشسته شده و توانایی کار ندارد، لازم است برای تحصیل لوازم سفر حج آنها را به فروش برساند، و چنانچه عین لوازم زندگی را ندارد و نداشتن آنها بر او حرج و مشقت داشته باشد، باید پول یا چیز دیگری که بتواند آنها را تهیه کند، داشته باشد.^۲

۴. رجوع به کفایت.^۳

در ادامه شرایط استطاعت در مسئله ۲۰۳۶ چنین آمده است: بعد از برگشتن، کسب یا زراعت یا عایدی ملک یا راه دیگری برای معاش خود داشته باشد، سیستانی: یعنی این‌طور نباشد که بواسطه مخارج حج پس از برگشتن مجبور شود به زحمت زندگی کند.^۴ بهجت: ششم: داشتن مال یا کسب و کاری که بعد از بازگشت بتواند با آن زندگی کند و به زحمت نیفتد. درباره سه مورد اول بین فقها به‌طور تقریبی اجماع است که باید شرط آن برقرار باشد. ولی درباره رجوع به کفایت، نظرات دیگری هم بین فقها وجود دارد. البته ما در این مقاله در مقام مباحث فقه استدلالی نیستیم. بنابراین فقط بعضی از دلائل رجوع به کفایت را بیان می‌کنیم:

بحثی روایی در رجوع به کفایت

در اینجا دو حدیث از امام صادق علیه السلام را برای رفع یک شبهه بیان می‌کنیم. خداوند در آیه ۹۷ سوره

۱. جامع الفتاوی مناسک حج، ص ۲۷.

۲. توضیح المناسک، سیدمحمد حسن مرتضوی لنگرودی.

۳. مناسک حج، خامنه‌ای، ص ۳.

۴. توضیح المسائل مراجع، ج ۲، ص ۱۹۰.

آل عمران می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾. احادیث زیادی در کتاب‌های روایی وارد شده است که مراد از ﴿سَبِيلًا﴾، هزینه سفر یا همان زاد و راحله است.^۱ برخی از علما براساس این روایات قائل شده‌اند اگر فردی برای سفر حج، تنها هزینه سفر را داشته باشد، مستطیع می‌شود. اما گفتنی است، بنابر نظر بیشتر مراجع، نمی‌توان تنها این مورد را در نظر گرفت. بلکه داشتن ضروریات زندگی، توانایی بر تأمین هزینه خانواده در طول مدت سفر و دارا بودن شرایط رجوع به کفایت نیز از شرایط وجوب حج است.^۲ این نکته (رجوع به کفایت) به صورت عقلانی در پاسخ امام صادق علیه السلام به یکی از اصحاب خود وجود دارد. امام در پاسخ به سؤالات «ابوالربیع شامی» موضوع را به صورت صریح بیان می‌کنند. از ابوالربیع شامی روایت شده است:

از امام صادق علیه السلام درباره معنای قول خدای عزوجل که می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ سؤال کردند. پس امام علیه السلام فرمود: «مردم در این باره چه می‌گویند؟» گفتند: «می‌گویند استطاعت در آیه، به معنای داشتن توشه سفر و مرکب است». آن حضرت فرمود: «امام ابو جعفر علیه السلام را از این معنا پرسیدند. پس آن امام فرمود: اگر معنای استطاعت این باشد، مردم هلاک شده‌اند؛ زیرا اگر هر کسی که توانایی تهیه توشه سفر و مرکب را داشته باشد،

۱. مانند روایتی که در کتاب عیون اخبار الرضا وارد شده است که در آن از امام رضا علیه السلام بیان فرمود که سبیل در آیه شریفه یعنی: الزاد و الراحله مع الصحه. مانند این روایت در کتاب کافی و منابع اهل سنت نیز فراوان است.
 ۲. در اینجا نظرات فقها درباره رجوع به کفایت بیان شده است. که به غیر از آیت الله شبیری زنجانی، بقیه مراجع رجوع به کفایت را شرط استطاعت می‌دانند:
 - السید الکلبایگانی رحمته الله علیه: در استطاعت بنابر اقوی، رجوع به کفایت معتبر است.
 - السید السیستانی: الخامس: الرجوع إلى الكفاية وهو التمكن بالفعل أو بالقوة من إعاشة نفسه وعائلته بعد الرجوع...
 - السید الشبیری: داشتن پول و شغل مناسب، پس از بازگشت از حج، از شرایط نیست. بلی اگر رفتن به حج مستلزم اختلال در زندگی باشد، پس از مراجعت، حج واجب نمی‌باشد.
 - الشیخ المبهجت: چهارم: رجوع به کفایت است به نحوی باشد که پس از رجوع بتواند خود و عائله را اداره کند.
 - الشیخ التبریزی رحمته الله علیه: الرابع: الرجوع إلى الكفاية وبعبارة واضحة يلزم أن لا يكون صرف ما عنده من المال في سبيل الحجّ موجباً لوقوعه في الحج.
 - الشیخ الصافی: با متن السید الکلبایگانی موافق است.
 - الشیخ الفاضل: نفس عبارت فوق که متن عبارت مناسک امام است.
 - الشیخ المکارم: رجوع به کفایت شرط است.
 - الشیخ النوری: رجوع به کفایت در استطاعت، شرط است.
 - الشیخ الوحید: الرابع: الرجوع إلى الكفاية وهو التمكن بالفعل أو بالقوة من إعاشة نفسه وعائلته بعد الرجوع بحسب حاله وشأنه.
- آراء المراجع في الحج، ج ۲، ص ۲۴.

و این مبلغ را که به اندازه تأمین قوت عیال و بی‌نیازی از مردم است، در راه تهیه وسائل سفر خرج کند، و به‌سوی حج روانه شود، و آن را از اهل و عیال خود برباید، در این صورت مردم خود را به مهلکه افکنده‌اند». گفتند: «پس مقصود از «سبیل» چیست؟» فرمود: «مقصود فراخی و فراوانی مال است که شخص با صرف کردن بخشی از آن، حج به‌جای آورد، و بخشی را برای قوت عیال خود نگاه دارد. آیا نه این است که خدای عزوجل زکات را مقرر داشت، و با وجود این، آن را جز بر کسی که دویست درهم داشته باشد، فرض نکرده است؟»^۱

در حدیث دیگری، فردی از امام صادق علیه السلام سؤال کرد که مراد از «سبیل» در آیه شریفه «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» چیست؟ حضرت فرمود: «... السَّعَةُ فِي الْمَالِ إِذَا كَانَ يَحُجُّ بِبَعْضِ وَبِئْسَى بَعْضًا لِقَوْتِ عِيَالِهِ»؛ «وسعت در مال، به اندازه‌ای که با بخشی از آن حج انجام دهد و بخشی را برای خوراک خانواده‌اش باقی گذارد».

نکته مهمی که در این دو حدیث شریف به چشم می‌خورد، داشتن هزینه خانواده برای شخص مستطیع است. به عبارتی، شخصی که فقط هزینه سفر و مرکب را داشته باشد، مستطیع محسوب نمی‌شود. بلکه باید مخارج خانواده خود را در طول مدت سفر حج داشته باشد. فقه شیعه نیز مطابق با این احادیث است که در ادامه بدان اشاره می‌شود. البته نگاه داشتن مال برای زن و فرزند چون مطلق بیان شده است و مقید به زمان خاصی، مثل طول مدت حج، نشده است، فرد باید بعد از برگشت نیز توانایی تأمین نفقه زن و فرزند را داشته باشد که همان رجوع به کفایت است.

مبانی فقهی رجوع به کفایت

برای بیان مبانی فقهی استطاعت مالی، به آرای چند تن از بزرگان و فقهای موافق اکتفا شده است؛ زیرا هدف نوشتار بررسی اختلاف نظرها میان فقها و بیان نظر فقهی نیست. بلکه با استفاده از فتوای مراجع، درصدد به دست آوردن معیارهای استطاعت مالی برای کمی کردن آنها و به کار بردن در مدل است. البته فتوای مراجع در پاورقی آورده شد که همه علما، به غیر از «آیت الله شبیری زنجانی»، رجوع به کفایت را شرط می‌دانند.

«سید یزدی» صاحب عروه، درباره رجوع به کفایت می‌فرماید:

شخصی مالی دارد و می‌خواهد حج برود و مال آن، اکتفا به مهر ضعیفه و مخارج عیال و خرج راه می‌کند. لکن پس از مراجعت چیزی ندارد و گذران آن به ذلت می‌شود. آیا واجب است که حج برود، یا نه؟

۱. من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه (صدوق).

۲. وسائل‌الشیعه، ج ۱۱، ص ۳۷.

جواب: اقوی در فرض مذکور عدم وجوب است؛ چون رجوع به کفایت شرط است علی الأقوی.^۱ شیخ انصاری شرایط استطاعت مالی را به صورت خلاصه این گونه بیان می کند: «شخص که استطاعت به هم رسانید که خرجی رفتن و برگشتن خود، و عیال واجب النّفقه اش را دارد، به زی حال خود، و برگشتن هم به قسمی باشد که امر معاشش به ذلت نباشد».^۲ در اینجا رجوع به کفایت ظاهر است. امام خمینی علیه السلام نیز می فرماید:

استطاعت از جهت مال، یعنی داشتن زاد و راحله که توشه راه و مرکب سواری است، و چنانچه عین آنها را ندارد، کافی است چیزی مثل پول یا متاع دیگر داشته باشد، که ممکن است آن را صرف در تهیه آنها نماید و شرط است که مخارج برگشتن را نیز داشته باشد. شرط است در وجوب حج، علاوه بر مصارف رفتن و برگشتن، این که ضروریات زندگی و آنچه را در معیشت به آن نیاز دارد، داشته باشد.^۳

البته رجوع به کفایت در متن این مسئله ظهور ندارد. ولی امام خمینی در مسئله ۱۹ مناسک حج، ذیل بحث حج بذلی، رجوع به کفایت را در استطاعت شرط می داند و می گوید:

اگر شخص، زاد و راحله ندارد، ولی به او گفته شد که حج به جا آور و نفقه تو و عائله ات بر عهده من، با اطمینان به وفا و عدم رجوع باذل، حج واجب می شود و این حج را بذلی می گویند و در آن رجوع به کفایت که از شرایط وجوب است، شرط نیست. بلی، اگر قبول بذل و رفتن به حج موجب اخلال در امور زندگی او شود، واجب نیست.^۴

همچنین «آیت الله سبحانی» بیان می کند:

یکی از شرایط استطاعت مالی، این است که فرد مستطیع گذشته از داشتن هزینه های سفر حج، پس از بازگشت از حج آبرومندانه زندگی کند؛ مثلاً از طریق تجارت یا کشاورزی یا صنعت یا مستغلات و یا کسب و کار، در آمدی برای زندگی خود داشته باشد، و اگر پس از بازگشت با عسرت و سختی زندگی کند، چنین فردی مستطیع نمی باشد.^۵

«آیت الله بهجت» نیز در کتاب مناسک حج و عمره، در باب هزینه افراد تحت تکفل و مسئله رجوع به کفایت می گوید:

بر کسی حج واجب می شود که علاوه بر داشتن شرایطی که قبلاً گذشت و بعداً ذکر می شود:

۱. سؤال و جواب، سید محمد کاظم طباطبایی یزدی، ص ۱۳۷.
۱. رساله سراج العباد، مرتضی بن محمد امین انصاری دزفولی.
۳. مناسک حج، امام خمینی.
۴. مناسک حج، امام خمینی، ص ۹.
۵. مناسک حج و احکام عمره، جعفر سبحانی، ص ۲۸.

اوگاً هزینه اهل و عیال خودش را در زمان حج داشته باشد و ثانیاً وضعیت زندگی او نسبت به بعد از زمان حج به صورت یکی از حالات ذیل باشد [در واقع همان رجوع به کفایت است]:
الف) اگر کسی دارای شغل مناسبی باشد که بعد از بازگشت از حج، قادر باشد زندگی خود و خانواده‌اش را به راحتی اداره نماید و دچار تهیدستی نگردد، با دارا بودن شرایط دیگر، حج بر او واجب است.

ب) اگر شخصی دارای شغل مناسبی نباشد، ولی رفتن به حج و صرف مبلغ در آن، تأثیر قابل توجهی در زندگی او نمی‌گذارد؛ یعنی چه به حج برود یا نرود، از حد قبلی زندگی خود پایین‌تر نمی‌آید، در صورت بودن شرایط دیگر، حج بر او واجب است.

ج) اگر کسی دارای شغل نیست، ولی به اندازه‌ای مال دارد که با آن می‌تواند زندگی خودش را به راحتی اداره نماید، حج بر او واجب می‌شود.

د) افرادی که در تمام مدت عمر، تحت تکفل کسی هستند، مانند خانمی که شوهر نموده و نفقه او بر شوهرش می‌باشد، با تحقق شرایط دیگر، بر آنها حج واجب می‌شود.

ه) افرادی که از وجوه شرعی، مانند خمس و زکات، زندگی خود را اداره می‌کنند و به صورت عادی، مخارج زندگی را به صورت حتمی و بدون مشقت به وسیله آن وجوه تأمین می‌نمایند، حج بر آنها واجب می‌گردد.^۱

از مراجع حاضر هم آیت‌الله شبیری زنجانی، رجوع به کفایت را شرط نمی‌داند و می‌نویسد:

ليس من جملة شروط الحج الرجوع إلى الكفاية اي وجود المال أو العمل المناسب الذي يؤمن معاشه بعد الرجوع من الحج. نعم لو كان الحج مستلزماً لاختلال معاشه، كما في من يؤدّي الحج إلى إخراج من عمله الوحيد الذي منه معاشه، لم يجب.^۲

البته گفتنی است هزینه افراد تحت تکفل در خانواده، بر عهده مرد خانواده است. اما زن می‌تواند با درآمد خود و با در نظر گرفتن هزینه‌های خودش، به سفر حج برود. با وجود این، ما حالتی را در نظر می‌گیریم که هزینه افراد تحت تکفل هم بر عهده فرد است.

ارائه مدل

در این قسمت از مقاله ابتدا رویکرد حداقل معیشت در خانوار را از نظر اسلام بیان می‌کنیم و سپس آن را با معیارهای چهارگانه استطاعت مالی تطبیق می‌دهیم تا کمی کردن استطاعت را مالی براساس آخرین آمارهای بانک مرکزی و سازمان حج و زیارت ارائه کنیم.

۱. مناسک حج و عمره، بهجت، صص ۳۷ و ۳۸.

۲. مناسک الحج، شبیری الزنجانی، ص ۱۴.

حداقل معیشت خانوار

یکی از مفاهیم اساسی نظام اقتصادی اسلام، درآمد افراد و بحث معیشتی خانواده‌هاست. رویکرد حداقل معیشت خانوار، درصدد این است که روشن کند بر طبق چه معیاری می‌توان گفت که حداقل درآمد لازم برای زندگی در جامعه چه مقدار است؛ به عبارت دیگر، باید برای تأمین نیازهای ضروری، چه مقدار هزینه کرد، و درآمد مورد نیاز چقدر است؟ می‌توان این رویکرد را هم از لحاظ درآمدی بررسی کرد و هم می‌توان به آن از لحاظ هزینه‌ای نگریست. اما نتیجه، تفاوت چندانی نمی‌کند؛ زیرا هزینه و درآمد در مفاهیم اقتصادی، دو روی یک سکه است. البته در این مقاله، رویکرد هزینه‌ای استفاده شده است؛ زیرا در بررسی ملاک‌های شرعی برای محاسبه استطاعت مالی، توانایی فرد بر تأمین هزینه‌های مشخص شده مهم است. اما چنان که گفته شد، نتیجه یکسان است. حداقل معیشت را می‌توان از دو راه به دست آورد که در اینجا آنها را بیان، و گزینه بهتر را انتخاب می‌کنیم.

الف) برآوردن نیازهای اولیه

نخستین رویکرد برخورداری یک خانوار از نیازهای اولیه زندگی در جامعه است. در واقع باید در این رویکرد نیازهای ابتدایی و ضروری یک خانوار را برای زندگی در جامعه شناسایی کرد. چنانچه خانواری دارای آن شرایط ابتدایی بود، حداقل درآمد برای زندگی در جامعه را دارد. البته نکته درخور توجه این است که هزینه ضروری خانواده‌ها در طول سالیان، مختلف است؛ یعنی هزینه‌های ضروری و مورد نیاز یک خانوار مثلاً در طی دو سال، متفاوت است. در واقع توجه به متغیر تورم، در اقتصاد مهم است؛ برای مثال خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها، که از کالاهای ضروری است، در سال ۸۸ نسبت به سال ۸۷، ۹/۸ درصد، و در سال ۸۷ نسبت به سال قبل از آن ۱۸/۷ درصد تغییر کرده است.^۱

همچنین براساس این رویکرد، امور ضروری زندگی در هر دوره‌ای متفاوت است. به یقین با توجه به دو عنصر زمان و مکان، ضروریات زندگی نیز تغییر می‌کند؛ برای مثال مسکن مستقل در گذشته کالایی ضروری برای شروع زندگی محسوب نمی‌شد؛ در حالی که امروزه داشتن مسکن مستقل، به صورت اجاره‌ای یا ملکی، ضروری است.

امام صادق علیه السلام درباره رفع نیازهای ابتدایی مسلمانان فرمود:

... إِنَّ اللَّهَ نَظَرَ فِي أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ ثُمَّ نَظَرَ فِي الْفُقَرَاءِ فَجَعَلَ فِي أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ مَا يَكْتَفُونَ بِهِ وَ لَوْ لَمْ

يَكْفَهُمْ لَزَادَهُمْ بَلِي فُلَيْعَطَهُ مَا يَأْكُلُ وَ يَشْرَبُ وَ يَكْتَسِي وَ يَتَزَوَّجُ وَ يَتَصَدَّقُ وَ يَحْجُّ.^۲

خدا در اموال ثروتمندان نظر کرد، و در پی آن به فقیران نگریست. پس در اموال ثروتمندان،

۱. رک: پایگاه آماری بانک مرکزی، بررسی بودجه خانوار در سال ۱۳۸۸.

۲. وافی، ج ۲، ص ۲۵.

سهمی برای فقیران قرار داد که برای زندگی آنان کافی باشد، و اگر کفایت نمی کرد، بر مقدار آن می افزود. آری، باید آن مقدار به او بدهد که بتواند بخورد، بیاشامد، جامه بپوشد، ازدواج کند، در راه خدا صدقه دهد و به سفر حج برود.

درخور توجه است که امام صادق علیه السلام این احتیاجات را برای فردی سالخورده برشمرد، و طبیعی است که نیازهای ابتدایی جوانان بیشتر است. امام در این حدیث شریف، حداقل معیشت را در رفع نیازهای اولیه می داند، که در مورد سوم از شرایط استطاعت بیان شد.

(ب) متوسط جامعه

رویکرد متوسط جامعه این مفهوم را بیان می کند که یک خانوار، متوسط درآمد جامعه را داشته باشد. در واقع، اگر بیشترین و کمترین حد درآمد را در نظر بگیریم، آن گاه درآمد بین این دو حد، درآمد متوسط جامعه به حساب می آید. در این رویکرد، می توان براساس دهک های دهگانه درآمدی، دهک میانه را حد متوسط جامعه دانست که آنان خانوارهایی اند که حداقل معیشت را برای زندگی در جامعه در اختیار دارند.

گفتنی است متوسط سطح زندگی جامعه هم در طول زمان متغیر است. با تغییر شرایط اقتصادی و رشد یا رکود در سطح جامعه، درآمد بنگاه ها و به دنبال آن، خانوارها افزایش یا کاهش می یابد و در نتیجه حدود بالا و پایین و دهک های درآمدی نیز افزایش یا کاهش می یابد. اشاره به این مطلب در برخی احادیث آمده است؛ برای مثال «سفیان ثوری» بر امام صادق علیه السلام وارد شد و امام را در جامعه ای به سفیدی تخم مرغ دید و گفت: «این لباس شایسته شما نیست». امام علیه السلام فرمود:

آنچه به تو می گویم بشنو و به خاطر بسپار و در صورتی که بر سنت و حق بمیری، نه بر بدعت، در حال و آینده برایت سودمند خواهد بود. رسول خدا صلی الله علیه و آله در زمان کم داری و خشکسالی می زیست. ولی اگر دنیا رو کند، شایسته ترین کسان برای بهره برداری از آن، نیکان روزگارند، نه فاجران، و مؤمنان آنها را نه منافقان، و مسلمانان آنها را نه کافران. ای ثوری! چه چیز را نپسندیدی؟ به خدا سوگند که من همین طور که می بینی، از آن زمان که به عقل رسیده ام، صبح و شامی بر من نگذشته، مگر این که هر حقی از خدا در مال من بوده است را ادا کرده ام.^۱

در این حدیث متغیر بودن سطح زندگی مردم در دوره های مختلف به صورت صریح به چشم می خورد. بنابراین سطح متوسط جامعه نیز در حال تغییر است. در حدیث دیگری وارد شده است:

مردی با اعتراض به امام صادق علیه السلام خطاب کرد: ... گفتی که علی بن ابی طالب علیه السلام، جامه خشن، از گونه پیراهن های چهار درهمی و نظایر آن می پوشید، ولی ما اکنون تو را با جامه های نیکو می نگریم!

حضرت فرمود:

علی بن ابی طالب علیه السلام آن جامه‌ها را در زمانی می‌پوشید که زشت نمی‌بود، و اگر امروز آن لباس‌ها را می‌پوشید، بدنما بود. بهترین لباس در هر زمان، لباس رایج میان اهل آن زمان است، جز آنکه وقتی قائم ما قیام کند، لباس علی علیه السلام را خواهد پوشید و به سیره او عمل خواهد کرد.^۱ امام زمان علیه السلام حاکم زمان خود خواهد بود و از این رو باید ساده‌پوش باشد. ولی امام صادق علیه السلام حاکم نبود و حکومت در دست ایشان نبود.

نظریه مختار

اما اکنون این سؤال مطرح است که رویکرد حداقل معیشت خانوار را باید از کدام راه به دست آورد، تا بتواند مبنایی برای استطاعت مالی باشد؟ همان‌طور که در قسمت قبلی معیارهای استطاعت مالی بیان شد، چهار عنوان: هزینه سفر، هزینه افراد تحت تکفل در طول مدت سفر حج، داشتن ضروریات زندگی و رجوع به کفایت برای این موضوع، از متون دینی به دست آمد. در این موارد، هیچ اشاره‌ای به سطح خاصی از جامعه نشده بود؛ یعنی معیاری که نشان دهد باید سطح درآمد شخص برای مستطیع بودن، برابر با دهک‌های میانی جامعه باشد، دیده نمی‌شود. بلکه تصریح معیارها بر تأمین نیازهای ضروری است؛ به طوری که شخص برای مستطیع شدن باید نیازهای ضروری را از قبل برآورده کرده باشد. در حین سفر حج نیز هزینه مورد نیاز خانواده‌اش را داشته باشد و در برگشت از سفر حج هم بتواند بدون سختی، هزینه‌های خود و خانواده‌اش را تأمین کند. بنابراین تأمین نیازهای ضروری در همه مراحل سفر حج برای شخص مستطیع وجود دارد. پس به نظر می‌رسد که معیار اول (برآوردن نیازهای ضروری) برای در نظر گرفتن حداقل معیشت خانوار، مناسب‌تر است، و سازگاری بیشتری با احکام اسلامی در زمینه استطاعت مالی حج دارد. با انتخاب معیار نخست برای مبنا قرار دادن تحلیل، ابتدا درباره چگونگی کمی کردن معیارها توضیحی می‌دهیم و در ادامه به بیان کمی آن می‌پردازیم:

۲. بیان کمی معیارها

هدف در این قسمت این است که چارچوب مورد نیاز برای کمی کردن معیارهای استطاعت مالی را توصیف کنیم. پس از اینکه معیار اول (برآوردن نیازهای اولیه) را در موضوع حداقل معیشت خانوار انتخاب کردیم، با پایه قرار دادن این مفهوم، ملاک‌های چهارگانه استطاعت مالی را به شیوه‌ای بیان می‌کنیم که بتوان براساس آنها عدد کمی را برآورد کنیم. آن‌گاه فرد می‌تواند با محاسبه این هزینه‌ها و درآمدش، به شرایط استطاعت مالی خود پی‌ببرد.

۱. همان، ج ۶، ص ۴۴۴.

الف: نخستین معیار استطاعت مالی، توانایی بر تأمین هزینه‌های سفر است. مقدار هزینه‌ای که امروزه باید افراد مستطیع برای سفر به حج بپردازند به صورت مشخص در دو نوبت در اختیار سازمان حج قرار می‌گیرد؛ زیرا در شرایط امروزی سفر به حج از طرف یک سازمان صورت می‌گیرد. از این رو هزینه سفر برای بلیت رفت و برگشت، اقامت، خوراک، سفرهای درون کشور عربستان، قربانی و... یکجا محاسبه، و جمع می‌شود. البته مواردی مثل سوغاتی و ولیمه (مهمانی)، جزء شروط استطاعت به حساب نمی‌آید.^۱

مقدار هزینه سفر، هر سال از طرف سازمان حج و زیارت اعلام می‌شود. هزینه سفر حج زائران امسال بین از ۳۴ میلیون ریال تا ۴۸ میلیون ریال متغیر بوده است.^۲ بنابراین میانگین هزینه کل سفر حج تمتع برای یک نفر برابر ۴۱ میلیون ریال است.

ب) ملاک دوم، توانایی تأمین هزینه خانواده در طول مدت سفر حج است؛ یعنی خانواده حج‌گزار در غیاب او برای تأمین هزینه‌های خود با مشکل روبه‌رو نشود. تخمین این مورد، براساس آخرین

۱. شخصی که مخارج حج را دارد، اما در برگشت از سفر حج برای دادن ولیمه یا مخارج زندگی مقروض می‌شود یا به وجوه شرعی، مانند خمس و زکات نیازمند است، آیا چنین شخصی مستطیع است یا نه؟
 آیت الله گلپایگانی رحمته‌الله علیه؛ اگر در مخارج متعارف خود معطل می‌ماند و موجب مشقت زندگی می‌شود مستطیع نیست و اما احتیاج به مصرف وجوه شرعی پس از مراجعت اگر از افرادی است که معاشش از وجوه تأمین می‌شود، مانع از استطاعت نیست و حجة الاسلام از این افراد صحیح و مجزی است و هزینه مهمانی و سوغات جزء استطاعت محسوب نمی‌شود.

آیت الله اراکی رحمته‌الله علیه؛ ولیمه داشتن جزء شرایط وجوب حج نیست.

آیت الله بهجت؛ داشتن مخارج ولیمه از شرایط استطاعت نیست.

آیت الله خامنه‌ای؛ ولی به هر حال پول ولیمه جزء استطاعت نیست.

آیت الله فاضل؛ چنانچه بعد از برگشت، از وجوه شرعی تأمین می‌شود مستطیع است، همان‌طور که داشتن مخارج ولیمه جزء شرایط استطاعت نیست.

آیت الله تبریزی؛ در صورتی که بعد از برگشت، از عهده مخارج زندگی بدون قرض برآیند و لو آن که مخارج ولیمه را نداشته باشند، مستطیع هستند.

آیت الله مکارم؛ مستطیع است.

آیت الله صافی؛ در فرض سؤال ولیمه دادن جزء استطاعت نیست و اما نسبت به احتیاج به وجوه شرعی در رجوع به کفایت چنان‌که معاش او به‌طور مستمر از وجوه شرعی است مستطیع است.

آیت الله نوری؛ کسی که بعد از مراجعت از حج، برای اداره امور زندگی خود احتیاج به قرض کردن پیدا می‌کند و یا به وجوه شرعی مانند خمس و زکات نیازمند است، مستطیع نیست. ر.ک: مناسک حج، (المحشی للإمام الخمینی)، ص ۴۶.

۲. به نقل از رئیس سازمان حج و زیارت: www.niazweb.com

آمارهای بانک مرکزی، از بودجه خانوار به دست می آید. اگر مدت زمان سفر به حج را چهل روز در نظر بگیریم، آن گاه تخمین آن براساس میزان هزینه سالانه یک خانوار شهری به راحتی محاسبه می شود. البته باید در نظر داشت که چون یک نفر از خانواده به حج می رود، مخارج آن خانواده در طول مدت سفر، یک نفر کمتر می شود؛ یعنی به طور مثال اگر از خانواده چهار نفره، یک نفر به حج برود، برای محاسبه هزینه ها در مدت سفر، از مخارج خانواده سه نفره استفاده می شود.

جدول ۱: متوسط هزینه ناخالص سالانه یک خانوار شهری برای گروه های مختلف هزینه برحسب تعداد افراد خانوار در سال ۱۳۸۸

تعداد افراد خانوار	متوسط برای یک خانوار	یک نفر	دو نفر	سه نفر	چهار نفر	پنج نفر	شش نفر	هفت نفر	هشت نفر	نه نفر	ده نفر و بیشتر
درصد خانوار	۱۰۰/۰	۵/۸	۱۵/۲	۲۲/۷	۲۷/۸	۱۵/۴	۶/۹	۳/۰	۱/۳	۰/۵	۰/۴
جمع کل هزینه ناخالص	۱۱۲۷۱۳۹۱۳۴	۷۰۶۴۵۰۹۸	۱۱۰۷۱۷۶۱۹	۱۲۷۶۵۶۷۰۱	۱۴۱۰۸۱۳۱۳	۱۳۴۸۸۸۴۸	۱۳۳۳۹۳۳۴۸	۱۲۳۴۷۰۶۲۷	۱۳۴۶۲۲۸۵	۱۲۲۷۲۰۱۷۵	۱۱۵۲۳۴۵۲۲

✳️ برای خانوارهایی که مسکن شخصی (ملکی) دارند ارزش اجاره ای مسکن برآورد، و به جمع کل هزینه مسکن آنان اضافه شده است.

براساس جدول شماره ۱، می توان به راحتی هزینه چهل روزه خانوارهای مختلف را با محاسبه ای ساده به دست آورد. البته مطابق آمار سال ۸۸ بانک مرکزی، هزینه متوسط یک خانوار^۲ ایرانی برای تأمین هزینه های خود در طول یک سال، ۱۳۴/۱۳۹/۲۷ ریال است. بنابراین هزینه چهل روزه یک خانوار ایرانی برابر با ۳۳/۸۱۳/۵۹۹ ریال است. این عدد رفع نیازهای ضروری را در طول مدت سفر حج نشان می دهد.

ج: ملاک سوم در استطاعت مالی، داشتن ضروریات زندگی قبل از سفر حج است. می توان هزینه این مورد را نیز برطبق آمارهای رسمی بانک مرکزی محاسبه کرد. البته هر فردی به راحتی می تواند این شرط استطاعت را در خود بررسی کند؛ زیرا در صورت داشتن ضروریات خود، این شرط برای او رفع شده است. اما برای محاسبه کمی آن، مطابق آمارهای بانک مرکزی محاسبه می کنیم.

بنابر آمارهای بانک مرکزی ضروریات زندگی به دوازده مورد تقسیم می شود: خوراکی و آشامیدنی، دخانیات، پوشاک و کفش، مسکن و آب و برق و سایر سوخت ها، لوازم و خدمات مورد

۱. بانک مرکزی، بودجه متوسط خانوار.

۲. در سال ۱۳۸۸، معادل ۳/۷۶ نفر، بانک مرکزی.

استفاده در خانه، بهداشت و درمان، حمل و نقل، ارتباطات، تفریح و امور فرهنگی، تحصیل، رستوران و هتل، کالاها و خدمات متفرقه. در تقسیم‌بندی بانک مرکزی، مواردی همچون هتل، تفریح و دخانیات وجود دارد. اما نمی‌توان اینها را جزء نیازهای ضروری دانست. البته توجه به عرف مکانی و زمانی در این مسئله بسیار مهم است. چه‌بسا هر کدام از این موارد مطابق با عرف، جزء نیازهای ضروری به حساب آید. گفتنی است که جدول کل هزینه‌های یک خانوار، به تفکیک، در پایان مقاله آمده است. بنابراین با کسر این سه مورد، هزینه مجموع نیازهای ضروری برای خانوارها به راحتی محاسبه‌پذیر است.

هزینه برآوردن نیازهای ضروری قبل از سفر حج برای یک خانوار، با مبنای ۳/۷۶ نفر در سال ۱۳۸۸، برابر با ۱۲۷/۱۳۹/۱۳۴ ریال است. البته این عدد مربوط به هزینه یک خانوار ایرانی در طول یک سال است؛ درحالی‌که نیازهای ضروری خانواده باید قبل از سفر حج برآورده شده باشند. در واقع، بخشی از هزینه‌های ضروری که باید فرد مستطیع برای خانوار تأمین کند، یک‌بار صورت می‌گیرد که ممکن است در طول یک‌سال جمع‌آوری نشده باشد؛ برای مثال هزینه مسکن است تهیه مسکن ملکی یا اجاره‌ای در طول چند سال و با پس‌انداز درآمد به‌دست آید. بنابراین در این‌گونه نیازهای ضروری که در بلندمدت تأمین می‌شود، باید فرد ببیند که نیازهای ضروری کوتاه‌مدت را می‌تواند تأمین کند یا خیر؛ در واقع، می‌توان برای محاسبه دقیق استطاعت مالی با این معیار، دو حالت را در نظر گرفت:

یک - فرد هزینه نیازهای ضروری را یک‌جا تأمین کند. در این صورت، باید این رقم را نیز برای به‌دست آوردن هزینه عددی استطاعت مالی محاسبه کند. اما همان‌طور که گفته شد، اوضاع اقتصادی اجازه چنین درآمدی را به شخص نمی‌دهد. مگر اینکه شخص درآمندی را یک‌جا دریافت کند؛ برای مثال ارث بسیاری به شخص برسد، که در این حالت، برای محاسبه تحقق استطاعت، باید این هزینه‌ها را در نظر بگیرد.

دو - نیازهای ضروری کوتاه‌مدت و بلندمدت فرد به مرور زمان تأمین شده باشد؛ بدین معنا که نیازهای بلندمدت مانند اتومبیل شخصی، منزل استیجاری یا ملکی، لوازم منزل و... را در طی چند سال به‌دست آورده باشد و پس از بازگشت نیز از عهده نیازهای کوتاه‌مدتی همچون خوراکی و نوشیدنی، آب و برق و گاز و... بریاید. به نظر می‌رسد که حالت دوم در جامعه بیشتر است؛ زیرا کسب درآمد یک‌جا در حالات خاص اتفاق می‌افتد. گفتنی است هزینه‌های کوتاه‌مدت ضروری نیز به گونه‌ای است که فرد پس از بازگشت به شغل خود ادامه می‌دهد و با کسب درآمد، توانایی رفع آنها را دارد. بنابراین برای واقعی کردن محاسبات، تأکید بر این رویکرد است؛ هرچند که با رویکرد اول نیز به محاسبه می‌پردازیم.

د: ملاک چهارم، رجوع به کفایت است. در واقع، می‌توان رجوع به کفایت را به چند دسته، تقسیم‌بندی کرد. مبنای تقسیم‌بندی نیز براساس نوع درآمدی است که فرد دارد که در اینجا به دو نوع

پولی و غیرپولی اشاره می‌شود. درآمدهای پولی به شش دسته تقسیم می‌شود:

یک - درآمد از مزد و حقوق بخش دولتی و عمومی؛

دو - درآمد از مزد و حقوق بخش خصوصی؛

سه - درآمد از مشاغل آزاد کشاورزی؛

چهار - درآمد از مشاغل آزاد غیر کشاورزی؛

پنج - درآمدهای متفرقه؛

شش - درآمد حاصل از فروش کالاهای دسته دوم.

درآمدهای غیر پولی نیز به دو دسته تقسیم می‌شود:

یک - ارزش اجاره‌ای مسکن شخصی (ملکی)؛

دو - سایر موارد، که شامل برآورد ارزش اجاره‌ای مسکن برابر خدمت رایگان، و ارزش کالاها و خدمات برابر مزد و حقوق رایگان، نه از خانوار دیگر، تولید برای مصرف در خانه، از محل کسب کشاورزی و غیر کشاورزی است.^۱

باید توجه داشت ملاک در تمامی این موارد، از دست ندادن شغل و گذراندن زندگی بدون سختی پس از برگشت از سفر حج است. البته روابط اقتصادی دنیای امروز، متفاوت با گذشته است؛ به گونه‌ای که با گسترده شدن شغل‌های دولتی و تثبیت مشاغل خصوصی، ملاک رجوع به کفایت، جز در موارد خاص، به صورت جدی مطرح نیست؛ به ویژه در کشور ما، که بخش عظیمی از بنگاه‌های اقتصادی، دولتی است. در مشاغل بخش عمومی، حقوق ماهانه به صورت منظم پرداخت می‌شود. در مشاغل بخش خصوصی هم اوضاع به گونه‌ای است که بیشتر موارد، چه در بخش کشاورزی و چه در غیر آن، شغل افراد حفظ می‌شود و مشکل رجوع به کفایت وجود ندارد. درآمدهای غیرپولی هم که به صورت اجاره منزل و سایر موارد است، در مدت کوتاه چهل روزه دچار نوسان نمی‌شود. بنابراین رجوع به کفایت عامل مؤثری در بحث استطاعت مالی نیست و بیشتر افراد مستطیع، این ملاک را دارند. در نتیجه، آن را محاسبه نمی‌کنیم. اما خود شخص باید این معیار را در نظر بگیرد و بررسی آن، کار دشواری نیست.

۳. برآورد عددی

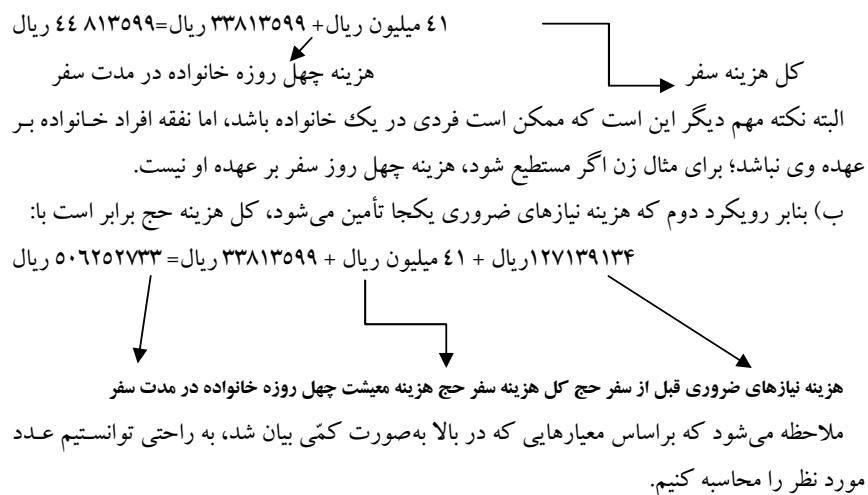
در این قسمت، دو برآورد عددی را ذکر می‌کنیم؛ زیرا گفته شد که تأمین نیازهای ضروری به دو صورت است. اما باز تأکید می‌کنیم که هدف اصلی، ارائه معیارهایی است که افراد بتوانند براساس آنها به محاسبه کمی پردازند؛ زیرا اولاً در این مقاله خانواده مورد نظر، معادل ۳/۷۶ نفر در نظر گرفته شده

۱. بانک مرکزی، بررسی بودجه خانوار در سال ۱۳۸۸.

است که خارج از حالت واقعی جامعه است. ثانیاً هزینه‌های اعلام شده از سوی بانک مرکزی، مربوط به سطح متوسط جامعه است؛ در حالی که هزینه‌ها در هر استان، متفاوت است؛ همان گونه که آمار هزینه خانوارها، به تفکیک استان‌ها، در پایگاه داده‌های آماری بانک مرکزی موجود است. ثالثاً هزینه سفر امسال زائران مربوط به ثبت نام کنندگان سال‌های ۸۳ تا ۸۶ است که در هنگام ثبت نام مبالغ متفاوتی را به حساب سازمان حج واریز کرده‌اند و در نتیجه، سودهای متفاوتی نیز در این مدت به آنها تعلق گرفته است. اما با وجود این مسائل، محاسبه این اعداد در روشن ساختن روش، کمک فراوانی می‌کند و چندان هم با واقعیت‌های اقتصادی روز متفاوت نیست.

محاسبه عددی استطاعت مالی

الف) بنابر رویکرد اول که هزینه نیازهای ضروری را یکجا در نظر نمی‌گیریم، که توضیح آن بیان شد، هزینه یک فرد دارای خانوار ۳/۷۶ نفری، برابر است با:

بنابراین فرد می‌تواند در مقاطع مختلف، سطح هزینه‌های متناسب با شرایط روز را با درآمدها مقایسه کند که در صورت داشتن شرایط مذکور، آن شخص از لحاظ مالی استطاعت دارد.

نتیجه گیری

مروری بر تحقیق

استطاعت مالی یکی از مسائلی است که فرد مسلمان در طول زندگی با آن روبه‌رو است. یکی از مشکلاتی که در رابطه با این موضوع است چگونگی محاسبه آن است. آنچه در این تحقیق به دنبال

آن بودیم، کمی کردن معیارهای استطاعت مالی است. آن‌گاه محاسبه آن برای یک خانوار نمونه است. مقاله دارای دو قسمت کلی است که در بخش نخست، معیارهای فقهی استطاعت مالی را طبق نظر مراجع و برخی فقهای مشهور بیان کردیم. در نتیجه، استطاعت مالی در چهار قسمت بیان شد:

۱. هزینه سفر به حج؛
۲. تأمین هزینه خانواده در مدت سفر؛
۳. برآوردن نیازهای ضروری قبل از سفر حج؛
۴. رجوع به کفایت.

در قسمت دوم، مدل رویکرد حداقل معیشت خانوار بررسی شد. ملاک در این رویکرد، برآوردن نیازهای ضروری بود. براساس این رویکرد ملاک‌های چهارگانه استطاعت مالی را به صورت کمی بررسی کردیم. هزینه سفر حج مقدار مشخصی است که سازمان و حج و زیارت آن را اعلام می‌کند و از زائران گرفته می‌شود. هزینه خانواده نیز با استفاده از آمارهای بانک مرکزی محاسبه شد؛ بدین ترتیب که کل هزینه سالانه یک خانوار ایرانی را از پایگاه آماری بانک مرکزی گرفتیم و آن را برای چهل روز محاسبه کردیم. مبنای خانوار بنا بر آخرین آمارهای بانک مرکزی ۳/۷۶ نفر بود. البته برای خانوارهای با نفرات مختلف می‌توان از جدول زیر به راحتی استفاده کرد:

جدول ۲: متوسط هزینه ناخالص سالانه یک خانوار شهری برای گروه‌های مختلف هزینه برحسب تعداد افراد خانوار در سال ۱۳۸۸

تعداد افراد خانوار	متوسط برای یک خانوار	یک نفر	دو نفر	سه نفر	چهار نفر	پنج نفر	شش نفر	هفت نفر	هشت نفر	نه نفر	ده نفر و بیشتر
درصد خانوار	۱۰۰/۰	۵/۸	۱۵/۲	۲۳/۷	۳۷/۸	۱۵/۴	۶/۹	۳/۰	۱/۳	۰/۵	۰/۴
جمع کل هزینه ناخالص	۱۲۷۱۳۹۱۳۴	۷۰۶۴۵۰۹۸	۱۱۰۷۱۷۶۱۹	۱۲۷۶۵۶۷۰۱	۱۴۱۰۸۱۳۱۳	۱۳۳۸۸۴۸۸	۱۳۳۲۹۳۳۸	۱۲۳۲۷۰۶۲۷	۱۳۴۶۲۷۸۵	۱۲۲۷۲۰۱۷۵	۱۱۵۲۳۷۵۲۳

* برای خانوارهایی که مسکن شخصی دارند، ارزش اجاره‌ای مسکن برآورد، و به جمع کل هزینه مسکن آنان اضافه شده است.

نیازهای ضروری که ملاک سوم در استطاعت مالی است به صورت یکجا برای یک فرد تأمین نمی‌شود. بلکه بخش مهمی از آنها را که می‌توان نیازهای بلند مدت نامید، در طول زندگی تأمین می‌شود؛ مانند هزینه مسکن و اثاث خانه و... نیازهای کوتاه مدت هم در طول سال با حفظ شرایط

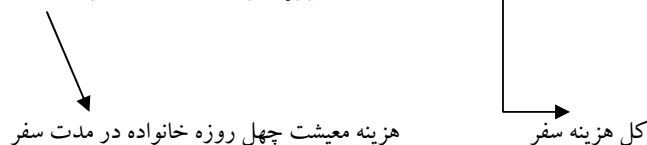
۱. بانک مرکزی، بودجه متوسط خانوار.

شغلی تأمین می‌شوند. اما ملاک چهارم رجوع به کفایت است. رجوع به کفایت بحثی است که با تغییر شرایط اقتصادی تقریباً حل شده است؛ زیرا بسیاری از شغل‌ها در جوامع امروزی به گونه‌ای است که یا حقوق همیشگی دارند یا در مدت چهل روز، اوضاعشان تغییر نمی‌کند.

نتیجه تحقیق

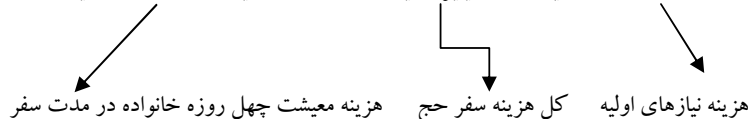
بنابر رویکرد اول که هزینه نیازهای ضروری را مستقیم و یکجا در نظر نمی‌گیریم، هزینه یک فرد دارای خانوار ۳/۷۶ نفری، برابر است با:

$$۴۱ \text{ میلیون ریال} + ۳۳۸۱۳۵۹۹ \text{ ریال} = ۴۴۸۱۳۵۹۹ \text{ ریال}$$

البته یک نکته مهم دیگر این است که ممکن است فردی در یک خانواده باشد، اما نفقه افراد خانواده بر عهده وی نباشد؛ برای مثال زن اگر مستطیع شود، هزینه چهل روز سفر بر عهده او نیست. بنابر رویکرد دوم که هزینه نیازهای ضروری یکجا تأمین می‌شود، کل هزینه حج برابر است با:

$$۱۲۷۱۳۹۱۳۴ \text{ ریال} + ۴۱ \text{ میلیون ریال} + ۳۳۸۱۳۵۹۹ \text{ ریال} = ۵۰۶۲۵۲۷۳۳ \text{ ریال}$$

ملاحظه می‌شود که براساس معیارهای کمی بیان شده، به راحتی توانستیم عدد مورد نظر را محاسبه کنیم. بنابراین هر فردی می‌تواند در مقاطع مختلف، سطح هزینه‌ها را با درآمدها مقایسه کند، که در صورت داشتن شرایط مذکور، آن شخص از لحاظ مالی استطاعت دارد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. الحج، محمد علی التسخیری و محمود قانصوه، سلسله الاحادیث المشترکه، الاولى، طهران، ۱۴۲۴ هـ. ق.
۳. نتایج بررسی بودجه خانوار در مناطق شهری ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۴. وسائل الشیعه، حر عاملی، ج ۱۱، ص ۳۷.
۵. مناسک حج، خامنه‌ای، ۱۳۸۸.
۶. مناسک حج، سید روح الله موسوی خمینی.
۷. رساله سراج العباد (محشّی شیخ انصاری)، مرتضی بن محمد امین انصاری دزفولی، مؤسسه

- مطبوعاتی اسماعیلیان، اول، قم، ۱۴۱۵ ه. ق.
۸. مناسک حج و احکام عمره، سبحانی.
۹. اثر بازتوزیعی خمس و زکات بالقوه بر ضریب جینی ایران با رویکرد خط فقر اسلامی و ضرورت توجه به آن‌ها در نظام مالیاتی، احمد شعبانی و عبدالمحمد کاشیان، همایش همگرایی مالیات‌های اسلامی و مالیات‌های متعارف، دانشگاه مفید، قم، ۱۳۸۹.
۱۰. من لا یحضره الفقیه، مترجم: علی اکبر غفاری، محمد بن علی بن بابویه صدوق قمی، قم.
۱۱. وافی، ملا محسن فیض کاشانی، ج ۲، ص ۲۵.
۱۲. آزمون بسندگی زکات و خمس در تأمین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران، عبدالمحمد کاشیان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹.
۱۳. کافی، کلینی، ج ۵، ص ۲۵.
۱۴. مناسک حج و عمره، محمدتقی بهجت.
۱۵. توضیح المناسک، سید محمد حسن مرتضوی لنگرودی، دفتر حضرت آیه الله، اول، قم، ۱۴۲۳ ه. ق.
۱۶. جواهرالکلام، محمد حسن نجفی.
۱۷. مناسک حج (المحشی)، السید روح الله الخمینی.
۱۸. توضیح المسائل مراجع، مطابق با فتوای ده تن از مراجع: امام خمینی، خوبی، گلپایگانی، اراکی، فاضل لنکرانی، بهجت، خامنه‌ای، تبریزی، مکارم شیرازی، سیستانی و صافی گلپایگانی.
۱۹. سؤال و جواب السید محمدکاظم یزدی.
۲۰. www.cbi.ir بانک مرکزی
۲۱. www.sci.org.ir مرکز آمار ایران
۲۲. www.hajj.ir سازمان حج و زیارت
۲۳. www.haj.ir بعثه مقام معظم رهبری

◀ ضمائم

بررسی بودجه خانوار در مناطق شهری ایران

متوسط هزینه ناخالص سالانه یک خانوار شهری برای گروه‌های مختلف هزینه برحسب تعداد افراد

خانوار در سال ۱۳۸۸

※ برای خانوارهایی که مسکن شخصی دارند، ارزش اجاره‌ای مسکن برآورد، و به جمع کل هزینه مسکن آنان اضافه شده است.

تعداد افراد خانوار	متوسط برای یک خانوار	یک نفر	دو نفر	سه نفر	چهار نفر	پنج نفر	شش نفر	هفت نفر	هشت نفر	نه نفر	ده نفر و بیشتر
گروه های هزینه											
درصد خانوار	۱۰۰/۰	۵/۸	۱۵/۲	۲۳/۷	۲۷/۸	۱۵/۴	۶/۹	۳/۰	۱/۳	۰/۵	۰/۴
جمع کل هزینه ناخالص	۱۲۷۱۹۱۲۴	۷۰۶۵۰۹۸	۱۱۰۷۱۶۱۹	۱۷۶۵۶۰۰۱	۱۶۱۰۸۱۳۲	۱۲۳۸۸۳۸۸	۱۲۲۹۳۳۸	۱۲۳۷۰۶۲۷	۱۲۶۶۲۷۸۵	۱۲۷۲۰۱۷۵	۱۱۵۲۳۵۲۲
۱- خوراک‌ها و آشپزخانه	۳۰۱۶۸۲۵۶	۱۴۲۳۲۵۷۵	۲۲۸۲۰۲۲	۲۸۶۷۵۱۵۲	۲۳۸۷۱۹۰۵	۲۴۰۷۷۱۴	۲۵۸۷۸۰۸۷	۲۷۳۵۵۰۹	۲۶۳۲۳۶۸	۲۶۳۰۱۱۶	۲۵۲۲۶۹۴
۲- دخانیات	۵۱۸۶۹۹	۱۶۰۲۳۴	۳۰۲۸۶	۵۰۲۹۰۸	۶۰۲۳۹	۵۵۴۸۱	۵۷۵۱۶۸	۹۱۹۳۸۰	۶۶۶۸۹	۱۱۶۵۰۲۹	۷۸۱۵۹
۳- پوشاک و کفش	۶۴۴۳۷۰	۲۱۷۰۱۵۴	۳۵۵۴۶۵	۶۰۸۸۲۰۲	۷۹۷۹۳۱	۷۹۵۱۱۲	۸۰۰۲۶۶	۸۶۶۴۹۴	۱۰۴۹۱۰۵۲	۷۶۴۲۰۲۳	۹۰۶۶۶۶۶
۴- مسکن، آب، برق و گاز و سایر سوخت‌ها ^۱	۳۹۸۸۷۰۷	۲۴۸۱۶۲۸	۴۴۴۹۹۵۲	۴۴۵۵۵۱۹	۴۱۷۴۶۲۹	۴۶۲۵۶۲۰	۳۳۹۱۳۲۱	۳۳۱۶۶۶۵۴	۲۷۶۲۰۷۲	۲۶۳۰۱۱۶	۲۳۸۰۱۷۸
۵- لوازم، اثاث و خدمات مورد استفاده در خانه	۶۷۰۲۷۳۴	۲۴۵۶۱۲	۶۸۰۱۹۹۷	۶۵۳۸۸۲۴	۱۶۵۷۰۸۵	۸۰۴۶۸۴	۷۱۲۰۶۹۰	۷۶۳۶۲۱	۸۰۸۷۵۰	۵۲۹۱۳۳۸	۵۰۱۵۷۷۲
۶- بهداشت و درمان	۶۴۵۵۴۴	۲۷۶۷۵۷	۶۴۲۵۸	۶۲۱۵۳۶	۶۸۰۹۳۹۷	۶۷۷۱۰۳	۶۰۷۱۱۸۰	۷۶۹۷۷۶	۹۳۹۹۹۱	۸۰۶۸۰۲۳	۸۶۹۷۲۲
۷- حمل و نقل	۱۴۷۶۶۶۶	۲۴۲۳۲۸	۱۱۰۲۳۹۱	۱۵۶۸۱۲۵	۱۸۰۹۵۵۰	۱۵۵۳۰۸۵۳	۱۶۶۲۸۱۰	۱۲۳۸۷۳۵	۱۱۶۳۹۲۸۲	۱۰۱۵۵۹۸۸	۹۱۱۱۵۲۰
۸- ارتباطات	۲۹۴۱۲۱	۱۱۷۸۲۷۸	۲۰۵۵۹۰	۲۷۰۹۶۶۶	۲۱۱۴۵۷	۲۵۱۹۱۸	۳۹۶۶۰۸	۴۰۱۰۷۷۲	۴۲۳۰۰۵	۳۷۵۱۱۳۴	۳۲۰۴۴۷۶
۹- تفریح و امور فرهنگی	۳۵۹۹۶۶	۱۲۸۶۱۵۶	۲۴۹۱۷۰	۳۵۰۵۸	۴۴۶۰۰۵	۳۵۲۵۳	۳۶۱۶۷۷	۳۰۸۴۶۱	۲۸۲۱۷۵	۳۷۸۰۶۹	۱۹۱۴۲۲۲
۱۰- تحصیل	۲۸۵۰۷۱	۶۹۴۰۲۹	۷۲۲۳۶۱	۲۰۶۶۶۰	۲۶۵۲۸۸	۳۱۸۱۶۷	۴۶۱۱۲۰	۴۴۱۲۸۰	۲۳۲۸۷۸۹	۵۲۱۲۶۰۴	۲۲۱۲۶۶۱
۱۱- رستوران و هتل	۲۸۴۰۰۵	۱۶۴۰۹۳۷	۱۴۴۸۸۲۳	۲۸۲۲۹۱	۳۱۲۳۲۱۷	۲۰۷۳۰۷۲	۲۸۴۰۸۵۴	۲۵۲۱۸۶	۴۰۲۰۰۵۵	۳۱۰۷۶۱۶	۲۵۳۳۵۹
۱۲- کالاهای و خدمات منفرقه	۱۰۰۹۹۱۳۵	۴۱۵۱۲۴۴	۷۷۰۱۲۷۱	۱۰۳۳۵۳۰	۱۱۷۵۲۳۶۸	۱۱۱۲۵۵۷	۱۰۴۲۳۱۷	۱۰۴۹۲۹۸	۱۱۱۱۲۰۸	۱۰۶۲۰۵۷	۷۳۸۶۶۳

بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر تعداد زائران در مراسم حج

دکتر حسین صادقی^۱

اقلیم تهری^۲

چکیده

حج یکی از مهم‌ترین مناسک دینی در آیین مقدس اسلام است که سالانه میلیون‌ها نفر از مسلمانان سراسر جهان را در اجتماعی بزرگ گرد هم می‌آورد. در این تحقیق اثر عوامل اجتماعی بر درصد زائران به مکه مکرمه از کشورهای اسلامی، مورد مطالعه قرار گرفته است. به همین منظور در ابتدا به انواع سرمایه (انسانی، فرهنگی، اجتماعی) اشاره شده و سپس ضمن ارائه تعاریف متعدد هر نوع سرمایه و ذکر شاخص‌های متعدد به بررسی نقش ارتباط و نمود مؤثر و مهم آن‌ها بر تعداد زائران در مراسم حج از کشورهای مسلمان منتخب با بیشترین تعداد زوار طی سال‌های ۲۰۰۵ - ۲۰۱۰ با استفاده از رویکرد «پانل دیتا» پرداخته شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، شاخص‌های منتخب هر کدام از سرمایه‌ها بر تعداد زائران هر کشور مؤثر بوده و افزایش هر کدام از انواع سرمایه، سبب افزایش تعداد زائران، در مراسم حج می‌شود. علاوه بر این از بین انواع سرمایه، افزایش سرمایه انسانی و سرمایه فرهنگی، تأثیر بیشتری بر تعداد زوار از هر کشور داشته است.

طبقه بندی JEL: J۲۴، K۱۴، K۳۲، M۱۴، N۱۵، Z۱۲

واژگان کلیدی: حج، سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، سرمایه فرهنگی،

تعداد زائران، روش پانل دیتا

۱. استادیار، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

مقدمه

حج یکی از مهم‌ترین مناسک دینی در آیین مقدس اسلام است که سالانه میلیون‌ها نفر از مسلمانان سراسر جهان را در اجتماعی بزرگ گرد هم می‌آورد. یکی از کارکردهای مهم حج، نقش آن در زندگی اجتماعی می‌باشد. اساس و پایه تعالیم اسلام به گونه‌ای است که اتحاد و همبستگی مسلمانان را صرف‌نظر از تنوع قومی، نژادی، زبانی و فرقه‌ای ترویج می‌نماید. در تاریخ اسلام به خوبی می‌بینیم مسلمانان با اتحاد، در پرتو تعالیم روح بخش اسلام از جمله، حج و رهبری خردمندانه پیامبر اسلام ﷺ در فضای وحدت و برادری در مدت کوتاهی به پیروزی‌های چشمگیری دست یافتند. اگر نگاهی به ابعاد مختلف حج ببینیم به نیکی در می‌یابیم که حج یکی از مظاهر عظیم انسجام در امت اسلامی است. حج مظهر اتحاد و هماهنگی و همدلی میان مسلمانان است. میلیون‌ها مسلمان هر ساله از گوشه و کنار دنیا به سوی سرزمین وحی (مکه) رهسپار می‌شوند تا مراسمی روحانی که نمایانگر اتحاد امت اسلام است را برگزار کنند. یکی از نشانه‌های مقبول افتادن اعمال حاجیان در مراسم حج ابراهیمی، هوشیاری و بیداری انسان مسلمان است که در تمامی امور زندگی فردی و اجتماعی او نمود پیدا می‌کند.

اندیشمندان، دیگر سرمایه‌فیزیکی، پولی و مالی را تنها سرمایه موجود در زندگی نمی‌دانند، بلکه آن‌ها سرمایه‌های جدیدی از قبیل سرمایه‌های انسانی و سرمایه طبیعی (ذخایر زیرزمینی) و به تازگی سرمایه اجتماعی را معرفی می‌کنند که هر کدام اثرات مهم و قابل توجهی در توسعه همه‌جانبه و پایدار بشری و رشد اقتصادی دارند و در ادبیات جدید اقتصادی به آن‌ها بسیار پرداخته شده است (سعادت، ۱۳۸۶).

اقتصاددانان کلاسیک، تنها سه عامل نیروی کار، زمین و سرمایه مادی را به‌عنوان عامل تولید می‌دانستند. هر چند اقتصاددانانی چون «آدام اسمیت»، «کارل مارکس» و «تورستاین ویلن» به اهمیت مسائل اجتماعی و فرهنگی در تولید اقتصاد اشاره‌ای کرده بودند، اما همواره آن سه عامل، نقشی غالب در تحلیل‌های اقتصادی دارند. در دهه ۱۹۶۰ «گری بکر» و «شولتز» مفهوم سرمایه انسانی، یعنی میزان مهارت‌ها و آموزش‌های جذب شده توسط نیروی کار را وارد تحلیل‌های اقتصادی کردند. (Akca, ۲۰۰۳) در سال‌های اخیر «کلمن» مفهومی به نام «سرمایه اجتماعی» را وارد تحلیل‌های اقتصادی کرده که به معنی تأثیر عوامل اجتماعی و فرهنگی بر عملکرد اقتصادی است. (Coleman, ۱۹۸۵) حال با توجه به این واقعیت که حج یک امر اجتماعی است، در این تحقیق سعی بر این است که نقش عوامل اجتماعی بر تعداد زائران از کشورهای اسلامی به مراسم حج، در سال‌های اخیر مورد مطالعه قرار گیرد.

در بخش دوم به تعریفی از انواع سرمایه و ارتباط متقابل آنها می‌پردازیم و در بخش سوم، پیرامون زمینه‌های وحدت و انسجام اسلامی بحث شده است. در بخش چهارم، حج به‌عنوان فرضیه اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش پنجم، روش تحقیق، در بخش ششم مدل تحقیق و در بخش هفتم نتیجه‌گیری و پیشنهاد، ارائه شده است.

۲. انواع سرمایه و ارتباط متقابل آنها

سرمایه‌های هر جامعه، عبارتند از:

۱. سرمایه‌های طبیعی (natural capital)

۲. سرمایه‌های مادی - مالی (fainancial capital)

۳. سرمایه انسانی (human capital)

۴. سرمایه اجتماعی (social capital)

۵. سرمایه فرهنگی (cultural capital)

در عصر حاضر برای توسعه، در عین حال که به سرمایه‌های اقتصادی، فیزیکی و انسانی توجه می‌شود، از مباحثی مانند سرمایه اجتماعی و سرمایه فرهنگی نباید غافل ماند (www.farhangsara.ir).

۲-۱- سرمایه مادی (اقتصادی)

سرمایه مادی که به مثابه دارایی‌های مالی یا زیرساخت‌های مادی تعریف شده است. سرمایه اقتصادی شامل دارایی مادی و مالی و به طور کلی انواع منابع مالی است (فاضلی، ۱۳۸۲). به عبارت دیگر سرمایه اقتصادی فرد، شامل امکاناتی است که برای رفاه اقتصادی در اختیار دارد.

۲-۲ - سرمایه انسانی

در دنیای کنونی جایگاه عوامل تولید دچار تحول شده است. مشکل کمبود طبیعی به میزان زیادی از طریق پیشرفت‌های تکنولوژیکی حل شده و سرمایه نیز شکل سیال پیدا کرده است. بنابراین اگر عوامل تولید را در سه گروه کلی سرمایه، طبیعت و نیروی کار طبقه‌بندی کنیم، سرمایه و طبیعت از معادله رقابت خارج شده و آن‌چه اهمیت زیادی پیدا کرده نیروی کار است. نیروی کار در صورتی می‌تواند مقدمات رشد و توسعه اقتصادی را فراهم کند که به سرمایه انسانی تبدیل شود و این امر مهم جز از طریق توسعه انسانی میسر نمی‌شود. در یک تعریف کلی مفهوم توسعه انسانی، رویکردی کل نگر به زندگی بهتر است که به پرورش استعدادها و قوای ذهنی در کنار مصرف کالاها و خدمات، تأکید دارد. این مفهوم، انسان را در مرکز الگوهای توسعه قرار داده و موضوعات عمیقی را درباره ویژگی‌های رشد اقتصادی و چگونگی توزیع آن مطرح می‌کند. اگر چه افزایش درآمد و گسترش

اشتغال ضروری است، اما این دو فقط ابزارهایی برای دستیابی به توسعه جوامع اند نه هدف آن. برخورداری انسان از زندگی طولانی، سالم و خلاق در محیط زیستی غنی و در جامعه مدنی دموکراتیک هدف نهایی توسعه است. بنابراین بهترین وسیله برای پیشبرد توسعه، آن هم از نوع پایدار، توسعه انسانی است. برای دست یافتن به الگوهای توسعه پایدار، ضروری است که انواع سرمایه، اعم از مادی، طبیعی و انسانی بازآفرینی و حفظ شوند. در این زمینه، شاخص‌های توسعه انسانی در سال ۱۹۹۰ به وسیله آمار «تیاسن»^۱ برنده جایزه نوبل و یک اقتصاددان پاکستانی به نام «محبوب الحق»^۲ مطرح شد و با همکاری «گوستا» و «رانیس»^۳ توسعه یافت و از همان زمان از سوی سازمان ملل به عنوان مقیاس جدید توسعه، معرفی شد. این شاخص ضمن این که معیاری برای اندازه‌گیری رفاه شهروندان به دست می‌دهد، اثر سیاست‌های اقتصادی بر کیفیت زندگی شهروندان را اندازه‌گیری می‌کند.

این شاخص که بر جایگزین کردن دیدگاه تولیدمدار تأکید ویژه دارد، مبتنی بر این ایده اساسی است که لازمه دستیابی به زندگی بهتر علاوه بر داشتن درآمد بالا، پرورش و بسط استعدادها و ظرفیت‌های انسانی است. همچنین شاخص توسعه انسانی درصدد اندازه‌گیری متوسط دستیابی یک کشور، در سه بعد اساسی توسعه انسانی است. این ابعاد عبارتند از زندگی همراه با سلامتی، دانش و استاندارد شایسته زندگی. هر یک از این ابعاد میزان رفاه یک جامعه را در زندگی اجتماعی - اقتصادی نشان می‌دهد. (ده‌مرده و همکاران، ۱۳۸۹).

علاوه بر این سرمایه انسانی که به معنی سرمایه‌گذاری برای پرورش انسانی فرهیخته، سالم و مطلع است و شامل مراقبت‌های خانوادگی پیش‌دبستانی، کارآمدی بعد از پایان تحصیلات مدرسه‌ای، سرمایه‌گذاری در آموزش دانشگاهی و بازار کار، از طریق جستجوی شغل و خلاصه کسب انواع مهارت‌ها و توانایی‌هاست.

۲ - ۱ - شاخص‌های سرمایه انسانی

شاخص توسعه انسانی یکی از شاخص‌های اصلی رشد و پیشرفت کشورها محسوب می‌شود. این شاخص‌ها از سال ۱۹۹۰ میلادی توسط سازمان ملل متحد به مرحله اجرا گذاشته شد و از آن پس هر ساله فهرستی از کشورهای جهان را به ترتیب از بالاترین تا پایین‌ترین رتبه‌ها در مقایسه با نمودارها و کشورهای دیگر منتشر می‌کنند. کشورهایی که در رده‌های بالای شاخص توسعه انسانی قرار دارند کشورهای توسعه یافته و کشورهای پایینی قرار دارند کشورهای توسعه نیافته و عقب

۱. Amartyasen. (۱۹۹۰).

۲. Mahbub-ulhag.

۳. Gusta & Ranis.

افتاده‌تری از نظر پیشرفت‌های جهانی هستند. هدف از جمع‌آوری و انتشار این شاخص‌ها از سوی سازمان ملل متحد این است که نشان دهد نیروی انسانی بزرگترین ثروت یک ملت محسوب می‌شود. سازمان ملل به دنبال آن است که اثبات کند موفقیت یک کشور صرفاً در سایه درآمد امکان‌پذیر نیست، اگر چه بدون منابع هم هیچ‌گونه پیشرفتی امکان‌پذیر نیست. در شاخص توسعه انسانی، کشورهای جهان براساس سه حوزه سلامت، آموزش و دانایی و وضعیت اقتصادی مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. در زیر مجموعه این حوزه شاخص‌هایی تعریف شده که نشان می‌دهد هر کشور در زیر بخش‌های این حوزه‌ها چگونه عمل کرده است. شاخص‌هایی از جمله درآمد سرانه، میانگین متوسط واقعی سال‌های تحصیل، میانگین سال‌های آموزش بزرگسالان و امید به زندگی در بدو تولد از جمله شاخص‌هایی بودند که تا سال ۲۰۰۹ از سوی این سازمان بین کشورهای مختلف مورد مقایسه قرار می‌گرفتند. در این تحقیق از بین شاخص‌های مختلف سرمایه انسانی، شاخص‌های امید به زندگی در بدو تولد و درآمد سرانه، مورد استفاده قرار گرفته است.

۲-۲. سرمایه فرهنگی

در سرمایه فرهنگی، مجموعه‌ای از دانش‌ها، تمایلات، عادات، نگرش‌ها و توانایی‌های شناختی را مدنظر قرار می‌دهیم که در شکل کالاها و ابزارهای فرهنگی متجلی می‌شود.

در واقع سرمایه فرهنگی، گرایش‌ها و عادات دیرپائی هستند که در طی فرآیند جامعه‌پذیری حاصل می‌شوند. از جمله گرایش‌ها و عادات، می‌توان به مهارت‌های غیررسمی بین اشخاص، مانند سبک زندگی، وضعیت تحصیلی، سلیقه و زبان، اشاره نمود. سرمایه فرهنگی در بین سرمایه‌ها استوارترین و ثابت‌ترین سرمایه است. (خدایی، ۱۳۸۵).

اصطلاح سرمایه فرهنگی نخستین بار توسط «پیر بوردیو» به ادبیات علوم اجتماعی و انسانی وارد شده است. ویژگی بارز سرمایه فرهنگی «بوردیو»، تحلیل‌سازوکار موفقیت‌های تحصیلی با توجه به میزان برخورداری گروه‌ها و طبقات اجتماعی از این سرمایه است. دانش آموزشی که سرمایه فرهنگی بیشتری دارند (دانش‌آموزان متعلق به خانواده‌هایی که مهارت‌ها و برتری‌های فرهنگی مسلط را در اختیار دارند) بهتر می‌توانند قواعد بازی را رمزگشایی کنند و بهتر می‌توانند مهارت‌ها و برتری‌های فرهنگی را که در مدارس پاداش می‌گیرند در خود پرورش دهند و بنابراین بهتر می‌توانند به سطوح بالاتر تحصیلی راه یابند. بر این اساس، طبقات مسلط نسبت به سایر طبقات، سهم بیشتری از سرمایه فرهنگی می‌برند و به همین جهت بیشتر قادر خواهند بود که این نوع سرمایه را در فرزندانشان به ودیعه بپسارند. با افزایش سرمایه فرهنگی در نزد طبقات متوسط، عملکرد تحصیلی فرزندان افزایش می‌یابد.

«بوردیو» در تحلیل موفقیت‌های تحصیلی طبقات مختلف اجتماعی، خاطر نشان می‌سازد که همگام با

گسترش سریع آموزش عالی، سرمایه فرهنگی به عنوان یک نیروی جدید در موفقیت افراد وارد عمل می‌شود. (خدایی، ۱۳۸۵). با توجه به آن چه گفته شد شاخص اصلی نشان‌دهنده سرمایه فرهنگی، میزان تحصیلات می‌باشد. بنابراین در این مقاله از شاخص آموزش، برای نشان دادن سرمایه فرهنگی در هر کشوری استفاده شده است.

۲ - ۴ - سرمایه اجتماعی

در سال‌های اخیر، مفهوم سرمایه اجتماعی به معنای این که مشارکت کردن در گروه و جامعه می‌تواند برای فرد، منافع و کارکردهای مثبت داشته باشد، یکی از رایج‌ترین واژه‌هایی است که از علوم اجتماعی وارد ادبیات حوزه‌های دیگر علمی و حتی وارد زبان عمومی شده است. تأکید بر اهمیت اثرات مثبت روابط اجتماعی بر روی فرد و نگرانی و دغدغه نسبت به تنزل روابط اجتماعی معنادار در جوامع جدید، از مفاهیم و بحث‌های قدیمی جامعه‌شناسی می‌باشند و می‌توان گفت واژه سرمایه اجتماعی در این معنی، مفهوم نو و جدیدی نیست و به آرای پیشکسوتان جامعه‌شناسی مانند: «کارل ماکس»، «امیل دورکیم» و یا «گئورگ زمیل» بر می‌گردد. به نظر «امیل دورکیم»، در شرایطی که انسجام اجتماعی کاهش یابد و سنت‌ها و هنجارهای جامعه، فرد را در رفتار اجتماعی اش راهنمایی نکنند، فرد دچار بی‌هنجاری (آنومی) می‌شود و بسیاری از رفتارهای ناهنجار از جمله خودکشی، افزایش خواهد یافت.

«کارل ماکس» در بحث معروف خود درباره «از خود بیگانگی»، آثار منفی و مخرب تقسیم فزاینده کار بر روی انسانها را مطرح نموده و «گئورگ زمیل» ادعا می‌کرد که شهرنشینی با وجود آوردن عقلانیت ابزاری و تحریک شدید عصبی، باعث پیدایش دلزدگی در روابط اجتماعی و همچنین بی‌تفاوتی انسانها نسبت به یکدیگر می‌شود. سؤالاتی که اکنون می‌تواند مطرح شود این است که با توجه به ریشه‌دار و سابقه‌دار بودن مفاهیم انسجام اجتماعی، وحدت گروهی، ادغام بودن فرد در جامعه و مانند اینها، اهمیت یافتن مفهوم سرمایه اجتماعی از چه روست؟ به طور کلی می‌توان گفت که تحقیقات معاصر درباره جامعه مدنی (فوکویاما، ۱۳۷۹) به این نتیجه عام دست یافته‌اند که در نظام اجتماعی، سه عنصر مهم وجود دارند که بعضاً با یکدیگر متحاضم بوده و اگر بین آنها تعادل ایجاد نشود، جامعه با مشکل روبرو خواهد شد. این حوزه‌ها عبارتند از بازار (اقتصاد)، اجتماع و دولت. تجربه کشورهای گوناگون نشان می‌دهد که تسلط و قدرت بلامنازع هر یک از این حوزه‌ها، می‌تواند آثار مخرب و آسیب‌های جدی برای جامعه به همراه داشته باشد. دولت بسیار قدرتمند و یکه‌تاز به استبداد و استالینسم منجر می‌شود، در صورتی که بازار افسار گسیخته و بدون نظارت به مافیاهای اقتصادی منجر می‌شود (مانند روسیه بعد از فروپاشی شوروی) و اجتماع به خود رها شده نیز (آنچنان که

«توماس هابز» در قرن هجده ادعا کرده بود) می‌تواند به منازعات قومی و جنگ داخلی ختم شود (مانند یوگسلاوی) (شارع‌پور، ۱۳۸۳) در چنین فضایی است که طرح سرمایه اجتماعی جذاب به نظر می‌رسد، یعنی این که در قرن حاضر، با توجه به پیشرفت‌های تکنولوژیک و مخصوصاً فرآیند جهانی شدن، نیروهای اقتصادی رونق فراوانی یافته‌اند و حیطه اثرگذاری آنها بسیار وسیع شده است. همچنین دولت‌ها با توجه به مسئولیت‌های هر چه بیشتری که به عهده می‌گیرند و نقش فعالی که در بسیاری از زمینه‌ها بازی می‌کنند بسیار قدرتمند و بزرگ شده‌اند؛ در مقابل، روابط اجتماعی و نقشی که آنها در جامعه بازی می‌کند، آرام آرام تضعیف شده‌اند در چنین فضایی صحبت کردن از اهمیت روابط اجتماعی و این که این گونه روابط می‌توانند کارکردها و منافع مثبتی داشته باشند جلب توجه می‌کند. در واقع، واژه سرمایه اجتماعی که در اواسط سال‌های ۱۹۸۰ توسط افرادی چون «کلمن» و یا «بورديو» مطرح گردید، امروزه به یکی از مصطلح‌ترین مفاهیم علوم انسانی تبدیل شده است. در عین حال وجود کلمه سرمایه در واژه سرمایه اجتماعی، تأکید بر این دارد که سرمایه اجتماعی مثل سرمایه انسانی یا سرمایه اقتصادی، مولد است، یعنی فرد می‌تواند از طریق سرمایه اجتماعی ارزشی بوجود آورد، کاری انجام دهد، به هدفی نایل شود، مأموریتی را به انجام برساند که در صورت فقدان سرمایه اجتماعی، آن اثر بوجود نمی‌آید. (ساروخانی و همکاران، ۱۳۸۷)

۲- ۴- ۱- ابعاد و شاخص‌های سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی دارای سه بعد اساسی است:

۱) بعد ساختاری

شامل الگوی پیوندهای میان اعضاء گروه و ترکیب سازماندهی این اعضاست. سلسله مراتب شبکه، تراکم و میزان همگنی گروه یا اعضای گروه از جمله شاخص‌های عمده بعد ساختاری هستند.

۲) بعد هنجاری

به کیفیت تعاملات و ارتباط اعضاء در درون یک گروه اشاره دارد. در این بعد شاخص‌هایی نظیر اعتماد و ارتباط متقابل مطرح است.

۳) بعد شناختی

کمتر قابل اندازه‌گیری بوده و می‌توان آن را ارزش‌های مشترک در میان اعضای یک گروه دانست. هنجارها، ارزش‌ها، نگرش، باورها، فرهنگ شهری و... در این بعد قرار دارند.

حال با توجه به این سه بعد به بیان شاخص‌ها و عناصری که در هر بعد قرار دارند می‌پردازیم. (ساروخانی و همکاران، ۱۳۸۷).

جدول شماره ۱: شاخص‌های سرمایه اجتماعی به تفکیک ابعاد ساختاری، شناختی و هنجاری

بعد ساختاری	بعد شناختی	بعد هنجاری
نقش‌ها و قواعد	هنجارها	کیفیت روابط و تعامل اعضا
شبکه‌ها و روابط بین فردی	ارزش‌ها	ارتباط متقابل بین اعضا
رویه‌ها	نگرش‌ها	اعتماد اجتماعی
روابط افقی	باورها	پیوند اجتماعی
روابط عمودی	فرهنگ شهری	-
ایجاد منافع مشترک	همبستگی و انسجام	-
-	همکاری	-

۲-۴-۲ - سرمایه اجتماعی و جرم و بزهکاری

تغییرات به وقوع پیوسته در دهه‌های اخیر، نشان از تحول اساسی در ساختار نظام ارزشی جامعه می‌دهد. تحولاتی که چه بخواهیم و چه نخواهیم با نظم سنتی پیشین در تقابل است. امروزه با تشدید فرآیندهای جهانی شدن و پیآمدهای فرهنگی - اجتماعی آن، به‌ویژه مصرف‌گرایی، تکثر جوامع و به تبع آن آسیب‌های اجتماعی از قبیل افسردگی و اعتیاد، جرم و بزهکاری، جنایت و شورش‌های اجتماعی، بیکاری و اوقات فراغت، مشکل در ازدواج، کنکور و... به موضوع سیاست‌های اجتماعی مبدل شده‌اند. نوجوانان و جوانان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین گروه‌های سنی، تنها افرادی نیستند که در معرض فرآیندهای متفاوت توسعه اجتماعی قرار گرفته‌اند، بلکه آنها به شیوه‌ای متفاوت از سایر گروه‌های سنی به این رویدادها واکنش نشان داده‌اند. (شیخی و همکاران)

انتخاب و محاسبه شاخص سرمایه اجتماعی، منوط به اهمیت شاخص و هم‌چنین داده‌های موجود است. در این تحقیق با استفاده از تحقیق سعادت در سال ۱۳۸۶، میزان جرم (نسبت تعداد پرونده‌های قضایی به جمعیت) به‌عنوان شاخص سرمایه اجتماعی مورد استفاده قرار گرفته است. نتایج تحقیق مزبور، نشان می‌دهد در سال‌هایی که جرم زیاد بوده، سرمایه اجتماعی کاهش پیدا کرده است و در سال‌هایی که میزان ارتکاب جرم کم بوده، میزان سرمایه اجتماعی در سطح بالایی قرار داشته است. (سعادت، ۱۳۸۶)

۳. زمینه‌های وحدت و انسجام اسلامی

در آموزه‌ها و اعتقادات دین اسلام زمینه‌های وحدت‌نظر در مسائل اساسی و وجوه مشترک و مورد قبول همه مسلمانان نه تنها در اصول، بلکه در فروع نیز آنقدر زیاد است که می‌توان به راحتی گفت که مسلمانان با یکدیگر اختلاف قابل توجهی ندارند و چیزی که بتواند مانع وحدت آنها باشد وجود ندارد.

در حال حاضر، مسلمانان در مورد مسائل زیر که همگی از مسائل اساسی اسلام هستند و پایه‌های اصلی دین اسلام را تشکیل می‌دهند همه با یکدیگر وحدت نظر داشته و اختلافی ندارند.

۱. توحید

همه مسلمانان اعم از شیعه و سنی به خدای واحد با همه خصوصیات و صفاتی که قرآن کریم بیان می‌کند ایمان دارند و پرستش را مخصوص و شایسته او می‌دانند. به اعتقاد همه مسلمانان پرستش و عبادت غیر خدا، هر کس و هر چیز که باشد، شرک و غیر قابل قبول است. (لا اله الا الله)

۲. پیامبر اعظم ﷺ

اعتقاد همه مسلمانان بر این است که حضرت محمد ابن عبدالله ﷺ آخرین پیامبر و فرستاده الهی است و پس از او پیامبری نیامده و نخواهد آمد. (محمد رسول الله)

۳. قرآن کریم

در میان مسلمانان اعم از شیعه و سنی در مورد اینکه قرآن کریم کتاب خداست که بر پیامبر خود حضرت محمد ﷺ نازل فرمود تا مردم را با آن هدایت کند، هیچ اختلافی نیست.

۴. کعبه

همه مسلمانان، کعبه را که در مکه مکرمه قرار دارد به عنوان قبله مسلمین قبول دارند و به سوی آن نماز می‌خوانند. در میان شیعه و سنی کسی وجود ندارد که به قبله دیگری معتقد باشد.

۵. نماز

بر هر فرد مسلمان واجب است در شبانه روز پنج بار نماز بخواند. صبح، ظهر، عصر، مغرب و عشاء. نماز به اعتقاد همه مسلمانان مهم ترین عبادت خداست و در تعداد رکعات آن نیز میان همه فرقه‌های اسلامی وحدت نظر وجود دارد.

همه مسلمانان هنگام عبادت و نماز خواندن رو به سوی کعبه می‌یستند. حتی در مورد کیفیت خواندن نماز نیز اختلافی نیست.

۶. روزه

روزه نیز از عبادات مهمی است که همه مسلمانان در ماه مبارک رمضان هر سال با نیت اطاعت از فرمان خدای تعالی انجام می‌دهند و درباره مسائل عمده آن میان فرقه‌های مختلف اسلامی اتفاق نظر وجود دارد.

۷. حج

یکی دیگر از عبادات بسیار مهم و شکوهمند مسلمانان، حج است که بر هر فرد مسلمان مستطیع، واجب است یکبار در عمر خود آن را انجام دهد.

خوشبختانه در مورد اصل این عبادت و ارکان آن میان همه مسلمانان اعم از شیعه و سنی اتفاق نظر وجود دارد. زمان حج، مکان حج، احرام، تعداد طوافها، سعی، وقوف در عرفات و مشعرالحرام، وقوف در منی، رمی جمرات، قربانی، حلق و تقصیر از مسائلی هستند که همه مسلمانان نسبت به آنها هم عقیده هستند و یکسان عمل می‌کنند. البته در بعضی از موارد جزئی اختلاف نظرهایی بین فرقه‌های اسلامی از جمله بین فرق چهارگانه اهل سنت وجود دارد که ناشی از اختلاف فتاوی فقهای آنهاست و ضروری به اصل حج و ارکان آن که مورد اتفاق همه مسلمانان است وارد نمی‌کند. همین اتفاق نظر مسلمانان در عبادت شکوهمند و وحدت آفرین حج سبب شده است میلیونها مسلمان یکدل از سراسر جهان هر ساله در بیت الله الحرام در یک گردهمایی با شکوه گرد هم آیند و از مسائل و مشکلات همدیگر آگاه شوند و قدم‌های مثبتی در جهت حل مشکلات جهان اسلام بردارند.

بدیهی است اگر وحدت اسلامی و انسجام اسلامی تحقق یابد کنگره عظیم و شکوهمند حج می‌تواند بزرگترین نقش را در حل مشکلات مسلمانان و پیشبرد اهداف اسلام داشته باشد.

۸. جهاد

عموم مسلمین اعم از شیعه و سنی در مورد وجوب جهاد برای حفظ کیان اسلام و دفع ظلم و تجاوز به امت اسلامی اتفاق نظر دارند.

۹. امر به معروف و نهی از منکر

یکی از مهم‌ترین و حیاتی‌ترین وظایف مسلمانان فریضه امر به معروف و نهی از منکر است در روایات زیادی از پیامبر ﷺ آمده است که ترک امر به معروف و نهی از منکر موجب تسلط اشرار و ستمگران بر مسلمانان می‌شود. و در ادامه فرموده است: چنین مسلمانانی هر قدر به درگاه خدای متعال دعا و تضرع کنند، دعایشان مستجاب نخواهد شد.^۱

رمز این مسئله در این است که امر به معروف و نهی از منکر، وسیله بسیار خوبی برای پاک‌سازی جامعه و مبارزه با گناهان است. این عمل مهم و حیاتی از طریق خود مردم به‌عنوان یک وظیفه دینی انجام می‌شود و اثرات بسیار مثبتی در پاک‌سازی جامعه از آلودگیها و رشد و تعالی مسلمانان دارد.^۲

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۷، ص ۷۲.

۲. قرائتی، محسن، امر به معروف و نهی از منکر، ص ۳۴.

۳-۱ - حج جلوه وحدت و اتحاد اسلامی

اتحاد به معنای با هم جور شدن و هماهنگ شدن است که در واقع نوعی اتحاد و همبستگی می‌باشد. معمولاً دولت‌های تشکیل دهنده اتحاد یا اتحادیه‌ها دارای هدف‌های سیاسی، اقتصادی، ایدئولوژی و فرهنگی مشابهی هستند. روشن و واضح است، اگر مسلمانان به ابعاد گوناگون حج توجه کنند و بدون تعصب آن گونه که سزاوار مناسک حج است، عمل کنند، آن گاه حج یکی از بهترین جلوه‌های وحدت و اتحاد اسلامی و زمینه‌ساز تفاهم جهان اسلام خواهد بود؛ آن گونه که امام خمینی علیه السلام فرمودند: « یکی از مهمات فلسفه حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمانان است.

حج یگانه فریضه‌ای است که خداوند برای ادای آن، آحاد مسلمین را از گوشه و کنار جهان به یک نقطه معین و در زمان معین «ایام معلومات» فرا خوانده، به طوری که اگر در غیر این مکان و زمان انجام گیرد، پذیرفته نخواهد شد.

اگر چه در گذشته و اکنون تلاش‌هایی شده و می‌شود تا حج را فریضه فردی قلمداد کنند اما با غور در آیات و روایات فهمیده می‌شود که حج، مرکز اجتماع مسلمین است؛ زیرا اگر هدف، صرف انجام دادن مناسک و طواف گرد خانه خدا و... بود، چرا جواز انجام آن در طول سال صادر نشده است؟ چه لزومی داشت همه مردم مکلف باشند در یک مقطع زمانی خاص، در یک نقطه جمع شوند و در آن ایام هم در اجتماع یک روزه و یک شبه و سه روزه گرد هم آیند؟ «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» پس منافی که مسلمانان باید شاهد آن باشند منافی است که با حیثیت تجمع مردم و حالت اجتماع ارتباط پیدا می‌کند و حتی می‌توان گفت: که اگر از این اجتماع، فایده عمومی بدست نیاید، مقصود حاصل نخواهد شد.

۴. حج، فریضه‌ای اجتماعی

حج فریضه‌ای اجتماعی است و از دلایل اجتماعی بودن حج این است که خطاب در آن متوجه عموم مردم است. «وَأَذِّنْ فِي النَّبَإِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا أَمْرَ اللَّهِ الْقَائِمَ» در میان مردم برای [ادای] حج بانگ برآور تا [زائران] پیاده و [سوار] بر هر شتر لاغری که از هر راه دوری می‌آیند به سوی تو روی آورند تا شاهد منافع خویش باشند و نام خدا را در روزهای معلومی بر دام‌های زبان بسته‌ای که روزی آنان کرده است، ببرند. پس از آنها بخورید و به درمانده مستمند بخورانید.

در این جا کلمه «مردم» عام است و همین، عمومیت اجتماعی بودن حج را می‌رساند. و یا در آیات دیگری چنین می‌فرماید: برای خدا بر مردم است آهنگ خانه او کنند، همانا اولین خانه‌ای که برای مردم قرار داده شده سرزمین مکه است «بخاطر بیاورید هنگامی که خانه کعبه را محل بازگشت مردم قرار دادیم» خداوند کعبه را که خانه محترم است وسیله‌ای برای اقامه امر مردم قرار داده است.

با عنایت به عمومیت دعوت ﴿أَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ﴾ و اطلاق «منافع» و تفسیر امام رضا علیه السلام مبنی بر این که منافع حج، افرادی را که در مراسم حج نبوده‌اند نیز در بر می‌گیرد، می‌شود ادعا کرد که به‌طور قطع از منافی که بر مراسم باشکوه حج مترتب می‌شود همان «منافع عمومی و اجتماعی» حج است.

همچنین مسلماً مقصود از ﴿قِيَاماً لِلنَّاسِ﴾ در آیه مبارکه ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْغُرَبَاءَ أَلْبَتَّ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ﴾ بعد اجتماعی آن است، چون که با توجه به اطلاق کلمه «قیاماً» و مناسبت آن با «الناس» و با عنایت به معنی «قیام» چنین استظهار می‌گردد که کعبه و حج، سبب اصلاح امور دینی و دنیوی مردم و باعث رفع نابسامانی‌ها از جوامع مسلمین خواهد گردید؛ زیرا کعبه به‌عنوان ضامن جامعه بشری مطرح شده است و این به خاطر حرمت و جلالت و قداستی است که کعبه در نظر عموم مردم دارد، لذا کعبه موصوف به «بیت الحرام» شده است، از این رو محور فعالیت همگانی واقع می‌گردد. از سوی دیگر، همانطوری که هدف از ارسال رسل و انزال کتب، «قیام مردم به قسط» می‌باشد، بهترین وسیله تحقق این هدف، مراسم باشکوه حج می‌باشد و این یکی دیگر از منافع اجتماعی حج است.

۵. روش تحقیق

مدل‌های اقتصادی از نظر استفاده از داده‌های آماری به سه بخش تقسیم می‌شوند و در برخی از آنها برای برآورد مدل از اطلاعات سری زمانی استفاده می‌شود. بعضی دیگر از مدل‌ها براساس داده‌های مقطعی برآورد می‌شوند. روش سوم برآورد مدل که در سال‌های اخیر بیشتر مورد توجه قرار گرفته است، برآورد مدل براساس داده «پانل» است. در این روش، یک سری واحدهای مقطعی طی چند سال مورد پردازش قرار می‌گیرند. استفاده از داده‌های «پانل» دارای مزایای زیر است: (اشراف زاده و مهرگان، ۱۳۸۷)

۱. تعداد مشاهدات و داده‌ها در حالت «پانل» نسبت به حالت‌های دیگر بیشتر است و در نتیجه، باعث اعتماد بیشتر به برآوردها می‌شود؛
 ۲. در این روش به محقق اجازه می‌دهد مدل‌های پیشرفته را تبیین و آزمون کند؛
 ۳. زیاد بودن تعداد مشاهدات، مسئله هم‌خطی در اقتصادسنجی را تا حدود زیادی از بین می‌برد؛
 ۴. با استفاده از داده‌های «پانل»، تورش برآوردها از بین می‌رود.
- در این قسمت، مراحل پنج‌گانه تخمین، تبیین شده است. ابتدا از آزمون ریشه واحد پانل استفاده و سپس هم‌انباشتگی داده‌ها با استفاده از آزمون هم‌انباشتگی پانلی آزمون می‌شود.

۵ - ۱ - آزمون اثرات ثابت یا اثرات تصادفی

برای تشخیص اینکه در برآورد مدل‌های «پانل دیتا» کدام روش (اثرات ثابت و اثرات تصادفی) مناسب می‌باشد، از آزمون «هاسمن» (۱۹۸۰) استفاده می‌شود، در آزمون هاسمن، فرضیه صفر و فرضیه مقابل آن به صورت زیر بیان می‌شود:

$$H_0: E(U_i, X_i) = 0$$

$$H_1: E(U_i, X_i) \neq 0$$

فرضیه صفر به معنای این است که بین جمله خطا (که در برگیرنده اثرات فردی است)، و متغیرهای توضیحی، هیچ ارتباطی وجود ندارد و در واقع، مستقل از یکدیگر می‌باشند. این در حالی است که فرضیه مقابل به این معنی است که بین جزء اخلال و متغیرهای توضیحی، همبستگی وجود دارد (اشراف زاده و مهرگان، ۱۳۸۷). در صورت رد فرضیه صفر، بهتر است که از روش اثرات ثابت استفاده شود.

اگر b تخمین زننده روش اثرات ثابت و β^A تخمین زن روش تصادفی باشد، آن‌گاه می‌توان نوشت:

$$Var(a - \beta^A) = Var(b) - Var(\beta^A)$$

«هاسمن» ثابت کرد که اگر عبارت مذکور دارای توزیع χ^2_k بزرگتر باشد، فرضیه صفر مبنی بر اثر تصادفی رد شده و فرض اثر ثابت پذیرفته می‌شود.

۵ - ۲ - آزمون ایستایی در داده‌های پانلی

فرضیه‌های آزمون ریشه واحد ایم، پسران و شین^۱، براساس فرضیات ریشه ی واحد^۲ معمول است. در فرضیه H_1 این آزمون، ρ_i ها می‌توانند مقادیر متفاوتی داشته باشند، به این صورت که واحدهای مقطعی دارای ضرایب برابر نبوده، بلکه مجاز به تغییر در بین مقاطع هستند. فرضیه‌های این آزمون به صورت زیر است:

$$H_0: \rho_i = 0, i = 1, 2, \dots, N$$

$$H_1: \begin{cases} \rho_i < 0, i = 1, 2, \dots, N_1 \\ \rho_i = 0, i = N_1 + 1, N_1 + 2, \dots, N_0 < N_1 < N \end{cases}$$

در این آزمون از میانگین آماره‌های \bar{t}_{NT} به صورت t_{NT} ، برای محاسبه آماره \bar{Z} استفاده می‌شود. اگر $t_{IT}(\pi_i, \beta_i)$ نشان دهنده آماره t براساس آماره آزمون ADF^T برای آزمون ریشه واحد^۳ آمین

۱. Im, Pesaran, Shin.

۲. Unit Root Test.

۳. Augmented Dickey Fuller.

مقطع، با وقفه π_i و ضرایب آزمون β_i باشد، آماره استاندارد \bar{t}_{NT} به صورت رابطه ۱ تعریف می شود:

$$(۱) \bar{t}_{NT} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_{iT}(\pi_i, \beta_i)$$

که در آن با افزایش N و T به سمت بی نهایت، این آماره به سمت توزیع نرمال استاندارد میل می کند. به منظور ایجاد یک آماره استاندارد، ایم، پسران و شین، ارزش های $E(t_{iT}(\pi_i, \beta_i))$ و $Var(t_{iT}(\pi_i, \beta_i))$ این مقادیر را که به وسیله شبیه سازی به دست آمده اند، محاسبه کرده اند.

$$(۲) \bar{Z} = \frac{\sqrt{N}(\bar{t} - E(\bar{T}))}{\sqrt{Var(\bar{t})}}$$

پس از محاسبه این آماره، اگر مقدار آماره محاسبه شده از آماره جدول کوچک تر باشد، فرضیه ریشه واحد قابل رد شدن نیست. علاوه بر آماره t استاندارد محاسبه شده توسط آماره آزمون ADF، می توان از آماره LM نیز استفاده کرد:

$$(۳) \overline{LM}_{NT} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N LM_{iT}$$

که در آن LM_{iT} ، عبارت از آماره LM ریشه واحد انفرادی برای آزمون فرضیه $\rho_i = 0$ در برابر فرضیه $\rho_i < 0$ است. در این جا نیز می توان از LM استاندارد شده استفاده کرد.

$$(۴) \Gamma_{LM} = \frac{\sqrt{N}[\overline{LM}_{NT} - E(LM_{iT} | \rho_i = 0)]}{\sqrt{VAR E[LM_{iT} | \rho_i = 0]}} \Rightarrow N(0, 1)$$

۵ - ۳ - آزمون هم انباشتگی پانل دیتا

آزمون هم انباشتگی «پانل دیتا» ابتدا توسط «پدرونی» در سال ۱۹۹۵ به کار برده شد. در این آزمون، فرضیه صفر (H_0) دلالت بر عدم وجود هم انباشتگی میان متغیرهای موجود در مدل دارد. در این تحقیق برای بررسی آزمون هم انباشتگی میان متغیرها از آزمون هم انباشتگی پدرونی استفاده شده است. این روش، رگرسیون هم انباشتگی جداگانه ای برای هر کشور تخمین می زند و بعد از آن برای آزمون پایایی جملات اخلاص از هفت آماره استفاده می کند. چهار مورد از این آزمون ها ضرایب اتو رگرسیو مرتبه اول را محدود می کنند تا برای همه کشورها یکسان باشد.

پدرونی این آماره ها را به عنوان آماره های هم انباشتگی پانل معرفی می کند. سه آماره دیگر براساس میانگین ضرایب اتو رگرسیو می باشند که برای هر کشور به طور جداگانه تخمین زده می شود. بنابراین، این آماره ها به ضرایب اتو رگرسیو اجازه می دهد که از کشوری به کشور دیگر تغییر کند که به عنوان آماره های هم انباشتگی گروهی - میانگین پانل شناخته می شوند. اولین آماره هم انباشتگی پانل یک آزمون نسبت واریانس غیر پارامتریک است. دومین و سومین نوع آماره پانل نیز به ترتیب آماره های t و rho و فیلیس پرون (PP) می باشد. به طریق مشابه، در مورد اول از آماره های هم انباشتگی گروهی -

میانگین پانل به ترتیب آماره‌های rho و t فیلیپس پرون می‌باشد. سومین آماره نیز آزمون ADF گروهی - میانگین است که مشابه یا آزمون ریشه واحد پانل ایم و همکاران می‌باشد.

۶. مدل تحقیق

در این مطالعه به منظور بررسی رابطه بین تعداد زوار به کعبه و شاخص‌های سرمایه‌های مختلف از الگوی حداقل مربعات معمولی (OLS) استفاده شده است.

$$(N/p)_t = C_{1t} + C_{2t}H_{it} + C_{3t}I_{it} + C_{4t}T_{it} + C_{5t}E_{it} + C_{6t}ID_{it} + C_{7t}CR_{it} + \varepsilon_t$$

که در آن N/p سرانه تعداد زائران از کشورهای منتخب، H شاخص سلامتی، T شاخص درآمد، E شاخص امید به زندگی، ID شاخص توسعه انسانی، CR شاخص سرمایه اجتماعی در کشورهای مورد مطالعه می‌باشند.

۶-۱ - معرفی داده‌ها

داده‌های پژوهش سالانه می‌باشند و دوره زمانی ۲۰۱۰ - ۲۰۰۵ را در بر می‌گیرند. کشورهای مورد بررسی در این تحقیق شامل بحرین، مصر، ایران، عراق، سوریه، هند، اندونزی، کویت، پاکستان، قطر و امارات می‌باشند. همان‌طور که بیان شد، در این تحقیق شاخص سلامت (H)، شاخص درآمد (I)، شاخص توسعه انسانی (ID) و شاخص امید به زندگی (T) برای نشان دادن سرمایه انسانی استفاده شده است. شاخص آموزش (E) نشان دهنده سرمایه فرهنگی، شاخص میزان جرم (CR)، شاخص نشان دهنده میزان سرمایه اجتماعی در کشورهای منتخب می‌باشد. شاخص‌های آموزش (E) از طریق محاسبات HDRO بدست آمده است. شاخص سلامت (H) و شاخص درآمد (I) نیز از محاسبات HDRO، شاخص HDI از طریق محاسبات HDRO بر پایه داده‌های UNDESA سال ۲۰۱۱ بدست آمده است. داده‌های جمعیت با استفاده از UNDESA بدست آمده است. تعداد زوار (N) با استفاده از سایت اطلاعات و آمار کشور عربستان بدست آمده است. میزان جرم (CR) با استفاده از سایت NationMaster بدست آمده است.

۶-۲ - یافته‌های تحقیق

۶-۲-۱ - آزمون اثرات ثابت یا تصادفی

برای آنکه بتوانیم بین مدل‌های اثرات ثابت و اثرات تصادفی، از نظر قدرت توضیح‌دهندگی متغیر وابسته، مقایسه‌ای انجام دهیم، از آزمونی به نام آزمون هاسمن استفاده می‌کنیم. در این راستا با استفاده از آزمون هاسمن نتایج به صورت زیر می‌باشد:

برای جدول ۲: نتایج آزمون هاسمن

آماره (χ^2)	۱۵/۲۶۳۲۶۵
Probe	۰/۰۱۸۳

با توجه به نتایج بالا و مقدار احتمال فرضیه صفر رد می‌شود لذا اثرات تصادفی ناسازگار است و لازم است جهت برآورد از اثرات ثابت استفاده می‌شود.

۶ - ۲ - ۲ - آزمون ایستایی در داده‌های پانلی

در این راستا، بایستی ابتدا از ایستا بودن متغیرها اطمینان حاصل کرد، بنابراین در این قسمت با استفاده از آماره آزمون IPS، ابتدا به بررسی ایستایی متغیرها پرداخته شده که نتیجه این آماره آزمون در جدول آمده است:

جدول ۳: نتایج آزمون IPS

1 ST DIFFERENCE		LEVEL		متغیرها
Intercept	Trend and Intercept	Intercept	Trend and Intercept	
-		- ۲۱.۴۲ *		N
-		- ۲/۱۷ *		E
-		۳/۳۸	- ۳/۸E *	H
-		- ۳/۳۲ *		ID
-		- ۲/۴۰ *		I
-		۲/۴۵	- ۱/۳E *	T
		- ۳۵/۱۴ *		CR

مأخذ: یافته‌های تحقیق

* سطح معنی داری ۱ درصد

با توجه به نتایج جدول ۳، مشاهده می‌شود که تمام متغیرهای مورد بررسی در سطح معنادار می‌باشند.

۶ - ۲ - ۲ - آزمون هم‌انباشتگی پانلی

در مرحله بعد از آزمون هم‌انباشتگی پانلی پدرونی استفاده شده و هم‌انباشتگی متغیرها در بلند مدت بررسی می‌شود، نتیجه این آماره آزمون در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴: نتایج آزمون هم‌انباشتگی پانلی با استفاده از آزمون پدرونی

	Statistics	Prob
Statistic - Panel v	۲/۸۶E	. *
Statistic - Panel rho	۴/۰۸	۱/۰۰
Statistic - Panel PP	- ۱/۱۶۲	. *

Statistic - Panel ADF	- ۱۳/۱۷	.*
Statistic - Group rho	۵/۵۲	۱
Statistic - Group PP	- ۲۰/۲۰	.*
Statistic - Group ADF	- ۷/۵۲	.*

ماخذ: یافته‌های تحقیق

* سطح معنی داری ۱ درصد

با توجه به نتایج آزمون هم‌انباشتگی پانلی پدرونی که در جدول ۴ آورده شده است، متغیرهای مدل در کشورهای مختلف با استفاده از آماره‌های v - Panel ADF، $Statistic - Panel PP$ ، $Statistic - Panel v$ ، $Statistic - Group ADF$ ، $Statistic - Group PP$ ، $Statistic - Group ADF$ در سطح ۱ درصد معنادار می‌باشند. بنابراین متغیرها در بلندمدت در کشورهای مورد مطالعه هم‌انباشته می‌باشند و دارای رابطه معناداری می‌باشند.

۶ - ۲ - ۳ - نتایج تخمین مدل

جدول شماره ۵ نتایج حاصل از تخمین معادله اثر سرمایه‌های انسانی، سرمایه‌های اجتماعی و سرمایه‌های فرهنگی بر تعداد زائران کشورهای منتخب در مراسم حج را نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌شود در تخمین مورد پذیرش ۹۷ درصد از تغییرات متغیر وابسته توسط متغیرهای مستقل مدل توضیح داده شده است. متغیر درآمد (I) اثر مثبت و معنی داری بر تعداد زوار از هر کشور دارد علت این امر را می‌توان بدین صورت بیان کرد که با افزایش درآمد تقاضا برای کالاهای لوکس افزایش می‌یابد و سفر از جمله سفرهای زیارتی در کشورهای مسلمان به‌عنوان یک کالای لوکس برای ساکنان آن کشورها تلقی می‌گردد و در این صورت با افزایش درآمد بر تعداد زوار از هر کشور به قصد زیارت مکه مکرّمه افزایش می‌یابد. شاخص توسعه انسانی (ID)، شاخص امید به زندگی (T) از جمله متغیرهای معنادار و اثرگذار بر درصد زوار از کشورهای منتخب به‌خانه خدا در سطح معناداری، پنج درصد می‌باشند. امید به زندگی یک شاخص آماری است که نشان دهنده متوسط طول عمر در یک جامعه می‌باشد. انسان هر قدر که بر سنش افزوده می‌شود، بیشتر احساس می‌کند که زندگی این جهان یک حبس طولانی بیش نیست و امید و اشتیاق آزادی و رهایی و گام نهادن به افق‌های بالاتر را در دل خود می‌پرورد. چون به بالا بنگرد، درخواهد یافت که امور این جهانی تا چه اندازه کوچک و حقیرند. چون رو به سوی پروردگار جهان کند، همه سختی‌ها و مرارت‌ها آسان می‌شود و تمایل به حج که زیباترین جلوه نظر به سوی پروردگار است در او افزایش می‌یابد. بنابراین انتظار می‌رود که در جوامعی که متوسط سن بالاتر است تعداد زائران بیشتر باشد. شاخص سلامت (H) نیز دارای اثر معناداری بر متغیر وابسته می‌باشد. انسان در پرتو تندرستی می‌تواند مسیر کمال و قرب الهی را پیماید. هر چه وضعیت بهداشت و درمان بهتر باشد تقاضا برای سفر حج بیشتر

می‌باشد. از سوی دیگر اعمال سنگین حج نیازمند بهره‌مندی از توانایی و استطاعت جسمی و یاروانی لازم می‌باشد. در واقع هر چه افراد احساس تندرستی کنند و از سلامت جسمانی کافی برخوردار باشند تمایل بیشتری جهت انجام فرایض دینی از جمله مهم‌ترین آنها که سفر حج می‌باشد، پیدا می‌کنند.

شاخص آموزش نیز دارای اثر مثبت و معناداری بر توسعه تعداد زوآر از هر کشور دارد. با انجام آموزش و شناساندن نقش عبادات دین و شعائر دینی در افزایش امنیت روانی، تمایل به انجام تکالیف دینی از جمله حج، زیاد می‌شود. علاوه بر این هر چه سطح آموزش در جامعه زیاد باشد، نشان از برخورداری آن امت از سرمایه فرهنگی بالاتر می‌باشد. همچنین جامعه‌ای که از سرمایه‌های فرهنگی بالاتری برخوردار می‌باشد میزان تعاون و همکاری در آن جامعه بیشتر و چون انجام سفر حج، نیاز به همکاری و قدرت تحمل افراد دارد، انتظار می‌رود که با افزایش سرمایه فرهنگی بر تعداد زوآر از هر کشور نیز افزوده گردد.

شاخص میزان جرم، اثر منفی و معناداری بر تعداد زوآر هر کشور دارد. همان‌طور که بیان شد هر چه میزان جرم در جامعه‌ای کمتر باشد، آن جامعه از سرمایه اجتماعی بالاتری برخوردار می‌باشد. در سایه سرمایه اجتماعی، اعتماد، اطمینان، همبستگی و انسجام فراهم می‌شود، بنابراین تمایل برای حج به‌عنوان یک فریضه اجتماعی، افزایش می‌یابد. اما هرگونه کاهش سرمایه اجتماعی به کاهش مشارکت‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و آسیب‌های اجتماعی، بی‌اعتمادی، یأس و ناامیدی می‌انجامد. بنابراین کاهش میزان جرم که به معنای افزایش سرمایه اجتماعی است، سبب افزایش تعداد زائران از کشورهای منتخب شده است.

علاوه بر این از بین شاخص‌های مختلف، سهم شاخص توسعه انسانی و شاخص درآمد از شاخص‌های بیان‌کننده سرمایه انسانی خیلی بیشتر از سایر شاخص‌های دیگر می‌باشد که نشان‌دهنده سهم بالای سرمایه انسانی هر امتی بر تعداد زائران شرکت‌کننده در مراسم حج از هر کشور می‌باشد.

متغیرها	ضرایب	خطای استاندارد	آماره - t	سطح معناداری
C	- ۱۰/۰۳	۰/۷۸	- ۱۲/۷۳	۰/۰۰۱۰
I	- ۷/۱۷	۰/۸۸	- ۸/۱۰	۰/۰۰۳۹
ID	۷/۲۳	۰/۸۶	۸/۳۶	۰/۰۰۳۶
T	۰/۲۴	۰/۰۲	۱۱/۴۸	۰/۰۰۱۴
E	۳/۹۲	۰/۲۱	۱۸/۰۸	۰/۰۰۰۴
CR	- ۰/۰۲۸	۰/۰۰۹	- ۳/۰۳	۰/۰۵۶
AR()	- ۰/۰۱۶	۰/۰۰۳	- ۵/۴۵	۰/۰۱۲
R squared	- Durbin Watson	خطای استاندارد	میانگین مجزورات	
۰/۹۷	۲/۲۷	۰/۰۱۶	۰/۰۰۰۸	

۷. نتیجه‌گیری و پیشنهاد

اساساً تعالیم اسلام به گونه‌ای است که اتحاد و همبستگی مسلمانان را صرف‌نظر از تنوع قومی، نژادی، زبانی و فرقه‌ای ترویج می‌نماید. برآیند اتحاد را در تاریخ اسلام به خوبی می‌بینیم مسلمانان، در پرتو تعالیم روح بخش اسلام از جمله، حج و رهبری خردمندانۀ پیامبر اسلام ﷺ در فضای وحدت و برادری در مدت کوتاهی به پیروزی‌هایی چشمگیری دست یافتند. اگر نظری به ابعاد مختلف حج بیاندازیم، به خوبی درمی‌یابیم که حج یکی از مظاهر عظیم انسجام در امت اسلامی است. در این تحقیق با بیان حج به‌عنوان یک پدیده اجتماعی که از مهم‌ترین مظاهر اتحاد مسلمان می‌باشد، به بررسی نقش سرمایه انسانی، سرمایه فرهنگی و سرمایه اجتماعی بر تعداد زائران از کشورهای مسلمان به مکه مکرّمه، پرداخته شده است. نتایج نشان می‌دهد افزایش هر کدام از سرمایه‌ها سبب افزایش تعداد زائران از کشورهای منتخب در مراسم حج می‌شود. در واقع هر چه سرمایه‌های انسانی و اجتماعی و فرهنگی در یک امت بیشتر باشد، به معنای برخورداری از اجتماعی منسجم و متحد و سطح بالای اعتماد می‌باشد. در چنین ملتی توجه و برخورداری از فرایض دینی نیز بیشتر می‌باشد. در این بین حج به‌عنوان یگانه فریضه‌ای است که خداوند برای ادای آن، آحاد مسلمین را از گوشه و کنار جهان به یک نقطه معین و در زمان معین «**أَيَّامَ مَعْلُومَاتٍ**» فرا خوانده از این امر مستثنی نیست. در این بین سهم سرمایه انسانی بیشتر از سایر سرمایه‌ها می‌باشد.

◀ منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه گروهی، رضایی اصفهانی و همکاران، قم، اعتماد، چ اول، ۱۳۸۳ ش.
۲. تفاسیر علی ابن ابراهیم و برهان از خاصه، به نقل از بینات شأن نزول آیات، ص ۱۳۹، محقق: محمد باقر، چ ۲، تهران، ۱۳۵۹ ش.
۳. خدایی، ابراهیم (۱۳۸۸)، بررسی رابطه سرمایه اقتصادی و فرهنگی والدین دانش آموزان با احتمال قبولی آنها در آزمون سراسری سال تحصیلی ۱۳۸۵، فصلنامه انجمن آموزش عالی ایران، سال اول، شماره چهارم، صص ۸۴ - ۶۵.
۴. دائرة المعارف قرآن کریم، مرکز فرهنگ و معارف دفتر تبلیغات اسلام.
۵. دائرة المعارف قرآن کریم، مرکز فرهنگ و معارف دفتر تبلیغات اسلامی قم، ج ۲، ص ۷۵.
۶. دهمرده، نظر، اسفندیاری، مرضیه، رادنیای، مرجان (۱۳۸۹). ارزیابی شاخص توسعه انسانی در استان سیستان و بلوچستان، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۶. صص ۱۸۴ - ۱۷۶.
۷. رهبری، حسن ۱۳۸۰، مجد نهاد عبادت و ستاد ولایت. تهران: دبیرخانه کانون‌های فرهنگی هنری مساجد.

۸. ساروخانی، باقر، امانی کلاریجانی، امرالله، "سرمایه اجتماعی: ابعاد، دیدگاهها و شاخص‌ها"، برگرفته از وبلاگ غفور شیخی. http://searches.blogfa.com/post_211.aspx
۹. سفیری، خدیجه، آراسته، راضیه (۱۳۸۶)، بررسی رابطه سرمایه اقتصادی زنان با نوع روابط همسران در خانواده، مجله علمی پژوهشی تحقیقات زنان، سال دوم، شماره اول، صص ۱۴۷ - ۱۱۴.
۱۰. سید محمد ضیاء آبادی، حج برنامه تکامل، انتشارات بنیاد خیریه الزهراء، ص ۵۹.
۱۱. سعادت، رحمان (۱۳۸۶) برآورد روند سرمایه اجتماعی در ایران (با استفاده از روش فازی)، سایت جهاد دانشگاهی.
۱۲. شارع پور، محمود، (۱۳۸۰)، فرسایش سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن، نامه انجمن جامعه شناسی تهران، نشر کلمه.
۱۳. شیخی، غفور، مقوم، سعیده، بررسی جامعه شناختی نمودهای سرمایه اجتماعی در ایران، برگرفته از وبلاگ شخصی غفور شیخی. http://searches.blogfa.com/post_211.aspx
۱۴. فوکویاما، فرانسیس، (۱۳۷۹)، پایان نظم، ترجمه غلامعباس توسلی، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان.
۱۵. فرهنگ علوم سیاسی، مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، ص ۱۳.
۱۶. فیض الله زنده، علی، (۱۳۸۳)، بررسی مقایسه‌ای شاخص‌های توسعه انسانی و کشورهای همسایه، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۹، صص ۱۳ - ۲۵.
۱۷. کلین، جیمز، (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه‌های جامعه شناسی. تهران. نشر نی.
۱۸. کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۳۳۳.
۱۹. مجلسی، بحار الانوار، ترجمه و شرح جواد مصطفوی، ج ۹۷، ص ۷۲.
۲۰. یوسفی جولندان، منصور، (۱۳۸۷) کارکرد مزارات و زیارتگاه‌ها. کتابخانه تخصصی حج، اعتقادات و پاسخ به شبهات، مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت - جلد دوم.
۱. Bourdieu, P. (۱۹۸۳). Norms of capital in J.C. Richards (ed.) X yncs ztbt puf aRt yncI fgyawqtb often we hoRtbt ,C - wyme in New York: reenwood press
۲. Coleman, J. S. & Hoffer, T (۱۹۸۷). "Public and private
۳. schools: the impact of communities" Basic Books New York.
۴. Fukuyama, F. (۱۹۹۷), "Social Capital and the Modern Capitalist Economy: Creating a HighTrust Workplace," Stern BusinessMagazine, ۴ (۱)
۵. Putnam, R. (۱۹۹۳), "The Prosperous Community - Social Capital and Public Life AmericanProspect, ۱۳, ۳۶

۶. Ranis G. (۲۰۰۴) ،Human development and economy growth. Economic
 ۷. growth Center ،Yale University Center Discussion paper no. ۸۸۷.
 ۸. UNDP ،Human Development Report (۲۰۰۷ - ۲۰۰۸) ،New York ،
 Oxford University pres.
 ۹. Wollenbaek ،Dag and Per Selle. ۲۰۰۲ "Does Participation in Voluntary
 Associations Contribute to Social Capital: The Impact of Intensity ،Scope
 And Type.:" Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly. ۳۱ (۱): ۳۲ - ۶۱
 ۱۰. World Bank ،(۲۰۱۰) ،"Doing business ۲۰۱۱," Doing Business ۲۰۰۹"
 A copublication of the World Bank ،the International Finance
 Corporation ،and Palgrave Macmillan. Washington ،DC ۲۰۴۳۳
 ۱۱. www.doingbusiness.org
 ۱۲. York. Coleman ،J. S. (۱۹۸۸) ،"Social capital in the creation of human
 ۱۳. capital" ،American Journal of Sociology ،Vol. ۹۴ ،PP. S۹۵ - S۱۲۰

گزارش خروجی *Eviews*

Correlated Random Effects - Hausman Test
 Pool: POOL۰۱

Test cross-section random effects

Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	۱۵.۲۶۳۲۶۵	۶	۰.۰۱۸۳

Cross-section random effects test comparisons:

Variable	Fixed	Random	Var(Diff.)	Prob.
E?	۱۳۰۱۸۸۹۴۰۳	-۱۲۶۷.۴۵۰۷۴۵	۲۳۳۱۳۶۲.۰۲۷۶۷۳	۰.۰۹۲۴
H?	-۵۰۹۸۸۰۸۲۵۵	۲۰۲۱.۹۵۵۳۰۷	۴۰۰۴۸۹۸.۳۷۹۹۵۴	۰.۰۰۰۴
I?	۴۳۹.۰۱۴۹۲۵	-۶۱۵.۷۱۰۵۶۰	۱۱۳۳۳۸۴.۹۲۸۹۸۵	۰.۳۲۲۹
ID?	-۱۶۲۲.۹۶۸۲۴۱	۲۵۹۹.۳۳۵۲۴۶	۹۹۵۷۵۷۸.۹۰۲۰۵۸	۰.۱۸۰۹
T?	۶۴۸۷۲۳۷۴	-۴۱.۱۴۷۲۸۰	۹۸۱.۲۴۹۳۳۸	۰.۰۰۰۷
CR?	۳.۳۸۹۹۵۱	۱.۶۰۰۰۸۰	۱.۲۴۶۰۴۰	۰.۱۰۸۸

Cross-section random effects test equation:

Dependent Variable: N?
Method: Panel Least Squares
Date: ۰۵/۱۹/۱۲ Time: ۱۴:۱۸
Sample: ۲۰۰۵ ۲۰۱۰
Included observations: ۶
Cross-sections included: ۱۰
Total pool (unbalanced) observations: ۵۸

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-۳۹۲.۷۵۱۴	۱۵۲۵.۰۵۰	-۰.۲۵۷۵۳۳	۰.۷۹۸۰
E?	۱۳۰.۱۸۸۹	۱۸۹۴.۸۶۲	۰.۰۶۸۷۰۶۳	۰.۴۹۵۸
H?	-۵۰۹۸.۸۰۸	۴۵۲۳.۷۰۴	-۱.۱۲۷۱۳۱	۰.۲۶۶۱
I?	۴۳۹.۰۱۴۹	۱۳۸۸.۱۰۶	۰.۳۱۶۲۶۹	۰.۷۵۳۴
ID?	-۱۶۲۲.۹۶۸	۴۱۵۵.۹۱۸	-۰.۳۹۰۵۲۰	۰.۶۹۸۱
T?	۶۴.۸۷۲۳۷	۷۰.۶۷۹۵۹	۰.۹۱۷۸۳۷	۰.۳۶۳۹
CR?	۳.۳۸۹۹۵۱	۳.۰۰۵۶۲۶	۱.۱۲۷۸۶۹	۰.۲۶۵۸

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	۰.۷۹۴۹۳۴	Mean dependent var	۳۵.۷۱۲۳۸
Adjusted R-squared	۰.۷۲۱۶۹۷	S.D. dependent var	۴۹.۱۸۵۹۵
S.E. of regression	۲۵.۹۴۷۷۸	Akaike info criterion	۹.۵۷۹۰۰۰
Sum squared resid	۲۸۲۷۸.۰۷	Schwarz criterion	۱۰.۱۴۷۴۰
Log likelihood	-۲۶۱.۷۹۱۰	Hannan-Quinn criter.	۹.۸۰۰۴۰۲
F-statistic	۱۰.۸۵۴۱۷	Durbin-Watson stat	۲.۲۸۰۴۸۸
Prob(F-statistic)	۰.۰۰۰۰۰۰		

Null Hypothesis: Unit root (individual unit root process)
Series: NBA, NME, NIR, NIQ, NSY, NIN, NAN, NKU, NPA, NQA, NEA
Date: ۰۵/۱۷/۱۲ Time: ۲۲:۰۴
Sample: ۲۰۰۵ ۲۰۱۰

Exogenous variables: Individual effects
Automatic selection of maximum lags

Automatic selection of lags based on SIC: .

Total (balanced) observations: ۵۵

Cross-sections included: ۱۱

Method	Statistic	Prob.*
	-	
Im, Pesaran and Shin W-stat	۲۱.۴۲۵۱
	-	
Im, Pesaran and Shin t-bar	۱۲.۰۷۰۰	
	-	
T-bar critical values ***:		
۱% level	۳.۰۰۶۰۰	
	-	
۵% level	۲.۳۹۲۰۰	
	-	
۱۰% level	۲.۱۴۸۰۰	

** Probabilities are computed assuming asymptotic normality

*** Critical values from original paper

Intermediate ADF test results

Series	t-Stat	Prob.	E(t)	E(Var)	Max		Obs
					Lag	Lag	
NBA	-۴.۳۷۵۳	۰.۰۲۷۲	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NME	-۸.۴۴۹۳	۰.۰۰۱۶	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NIR	-۵.۵۱۴۲	۰.۰۱۰۷	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NIQ	-۱.۷۷۱۴	۰.۳۵۲۰	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NSY	-۲.۶۷۳۱	۰.۱۳۷۲	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NIN	-۵۶.۷۲۰	۰.۰۰۰۱	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NAN	-۲۷.۵۹۶	۰.۰۰۰۰	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NKU	-۱.۳۳۰۴	۰.۵۲۵۵	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NPA	-۱۷.۸۴۳	۰.۰۰۰۰	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NQA	-۳.۸۶۳۱	۰.۰۴۲۸	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
NEA	-۲.۶۳۴۰	۰.۱۴۲۵	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
Average	-۱۲.۰۷۰		-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸			

Warning: for some series the expected mean and variance for the given lag and observation are not covered in IPS paper

Null Hypothesis: Unit root (individual unit root process)
 Series: TBA, TME, TIR, TIQ, TSY, TIN, TAN, TKU, TPA, TQA, TEA
 Date: ۰۵/۱۷/۱۲ Time: ۲۲:۰۵
 Sample: ۲۰۰۵ ۲۰۱۰
 Exogenous variables: Individual effects, individual linear trends
 Automatic selection of maximum lags
 Automatic selection of lags based on SIC: .
 Total (balanced) observations: ۳۵
 Cross-sections included: ۷ (۴ dropped)

Method	Statistic	Prob.*
	-	
Im, Pesaran and Shin W-stat	۱.۲E+۰۹	۰.۰۰۰۰
	-	
Im, Pesaran and Shin t-bar	۱.۹E+۰۹	
	-	
T-bar critical values ***:		
1% level	۷.۳۶۰۰۰	
5% level	۴.۳۸۰۰۰	
10% level	۳.۶۰۰۰۰	

** Probabilities are computed assuming asymptotic normality
 *** Critical values from original paper

Intermediate ADF test results

Series	t-Stat	Prob.	E(t)	E(Var)	Max		Obs
					Lag	Lag	
TBA	-۲.۰۰۰۰	۰.۴۷۸۷	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
TME			Dropped from Test				
TIR			Dropped from Test				
TIQ	-۰.۵۹۹۱	۰.۸۹۷۲	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
TSY	-۲.۰۰۰۰	۰.۴۷۸۷	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
TIN	-۴.۰E+۰۹	۱.۰۰۰۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵

TAN			Dropped from Test					
TKU	-۹.E+۰۹	۱.۰۰۰۰۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰	
TPA			Dropped from Test					
TQA	-۲.۰۰۰۰۰	۰.۴۷۸۷	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰	
TEA	-۱.۲۲۴۷	۰.۷۹۱۶	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰	
Average	-۲.E+۰۹		-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹				

Warning: for some series the expected mean and variance for the given lag and observation are not covered in IPS paper

Null Hypothesis: Unit root (individual unit root process)
 Series: EBA, EME, EIR, EIQ, ESY, EIN, EAN, EKV, EPA, EQA, EEA
 Date: ۰۵/۱۷/۱۲ Time: ۲۲:۰۶
 Sample: ۲۰۰۵ ۲۰۱۰
 Exogenous variables: Individual effects, individual linear trends
 Automatic selection of maximum lags
 Automatic selection of lags based on SIC: .
 Total (balanced) observations: ۵۵
 Cross-sections included: ۱۱

Method	Statistic	Prob.*
	-	
Im, Pesaran and Shin W-stat	۱.۴E+۰۸	۰.۰۰۰۰
	-	
Im, Pesaran and Shin t-bar	۱.۶E+۰۸	
	-	
T-bar critical values ***:		
1%	۶.۲۹۶۰۰	
	-	
5%	۴.۰۶۴۰۰	
	-	
10%	۳.۴۲۶۰۰	
	-	

** Probabilities are computed assuming asymptotic normality
 *** Critical values from original paper

Intermediate ADF test results

Series	t-Stat	Prob.	E(t)	E(Var)	Lag	Max Lag	Obs
EBA	-۲.۰۰۰۰	۰.۴۷۸۷	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EME	-۲.E+۰۹	۱.۰۰۰۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EIR	-۴.۰۸۷۰	۰.۱۱۷۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EIQ	-۳.۰۰۰۰	۰.۲۵۶۳	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
ESY	-۲۰.۸۲۱	۰.۰۰۰۲	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EIN	-۰.۸۳۸۶	۰.۸۶۷۹	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EAN	-۲.۶۹۵۰	۰.۳۰۳۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EKU	-۱.۲۲۴۷	۰.۷۹۱۶	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EPA	-۱.۹۹۵۲	۰.۴۷۹۷	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EQA	-۲.۲۴۱۴	۰.۴۰۳۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
EEA	۲.۲۹۶۳	۰.۹۹۹۹	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۰
Average	-۲.E+۰۸		-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹			

Warning: for some series the expected mean and variance for the given lag and observation are not covered in IPS paper

Null Hypothesis: Unit root (individual unit root process)
 Series: HBA, HME, HIR, HIQ, HSY, HIN, HAN, HKU, HPA, HQA, HEA
 Date: ۰۵/۱۷/۱۲ Time: ۲۲:۰۷
 Sample: ۲۰۰۵ ۲۰۱۰
 Exogenous variables: Individual effects, individual linear trends
 Automatic selection of maximum lags
 Automatic selection of lags based on SIC: .
 Total (balanced) observations: ۵۰
 Cross-sections included: ۱۰ (۱ dropped)

Method	Statistic	Prob.*
	-	
Im, Pesaran and Shin W-stat	۳.۱E+۰۹	۰.۰۰۰۰
	-	
Im, Pesaran and Shin t-bar	۳.۷E+۰۹	
	-	
T-bar critical values ***:	۱% level	۶.۴۴۰۰۰

۵٪	-
level	۴.۱۱۰۰۰
۱۰٪	-
level	۳.۴۵۰۰۰

** Probabilities are computed assuming asymptotic normality
 *** Critical values from original paper

Intermediate ADF test results

Series	t-Stat	Prob.	E(t)	E(Var)	Max		Obs
					Lag	Lag	
HBA	-۴.۴۰۸	۱.۰۰۰۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HME	-۴.۴۹۰۷	۰.۰۸۶۲	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HIR	-۷.۴۰۸	۱.۰۰۰۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HIQ	-۰.۸۵۸۳	۰.۸۶۵۴	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HSY	-۲.۵۰۰۰	۰.۳۳۳۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HIN	-۲.۵۰۰۰	۰.۳۳۳۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HAN	۰.۳۱۶۲	۰.۹۷۳۵	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HKU	-۲.۰۰۰۰	۰.۴۷۸۷	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HPA	-۲.۰۰۰۰	۰.۴۷۸۷	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HQA	-۴.۴+۱۰	۱.۰۰۰۰	-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹	.	.	۵
HEA	Dropped from Test						
Average	-۴.۴+۰۹		-۲.۴۶۳	۱۳.۸۵۹			

Warning: for some series the expected mean and variance for the given lag and observation are not covered in IPS paper

Null Hypothesis: Unit root (individual unit root process)
 Series: IDBA, IDME, IDIR, IDIQ, IDSY, IDIN, IDAN, IDKU, IDPA, IDQA, IDEA
 Date: ۰۵/۱۷/۱۲ Time: ۲۲:۰۸
 Sample: ۲۰۰۵ ۲۰۱۰
 Exogenous variables: Individual effects
 Automatic selection of maximum lags
 Automatic selection of lags based on SIC: .
 Total (balanced) observations: ۵۵
 Cross-sections included: ۱۱

Method	Statistic	Prob.*
	-	
Im, Pesaran and Shin W-stat	۳.۳۲۹۴۸	۰.۰۰۰۴
	-	
Im, Pesaran and Shin t-bar	۳.۱۹۱۵۷	
	-	
T-bar critical values ***:	۱% level	۳.۰۰۶۰۰
	۵% level	۲.۳۹۲۰۰
	۱۰% level	۲.۱۴۸۰۰

** Probabilities are computed assuming asymptotic normality

*** Critical values from original paper

Intermediate ADF test results

Series	t-Stat	Prob.	E(t)	E(Var)	Max		Obs
					Lag	Lag	
IDBA	-۲.۹۵۹۴	۰.۱۰۲۶	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDME	-۱.۷۶۳۶	۰.۳۵۴۶	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDIR	-۸.۵۲۱۴	۰.۰۰۱۶	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDIQ	-۱.۲۲۳۸	۰.۵۷۰۰	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDSY	-۲.۶۹۷۳	۰.۱۳۴۰	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDIN	-۰.۷۷۹۸	۰.۷۳۲۰	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDAN	-۰.۷۳۰۶	۰.۷۴۵۸	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDKU	-۴.۲۰۰۰	۰.۰۳۱۷	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDPA	-۰.۶۹۷۵	۰.۷۵۴۷	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDQA	-۱.۹۳۰۰	۰.۲۹۸۲	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
IDEA	-۹.۶۰۳۸	۰.۰۰۰۹	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
Average	-۳.۱۹۱۶		-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸			

Warning: for some series the expected mean and variance for the given lag and observation are not covered in IPS paper

Null Hypothesis: Unit root (individual unit root process)
 Series: IBA, IME, IIR, IIQ, ISY, IIN, IAN, IKU, IPA, IQA, IEA
 Date: ۰۵/۱۷/۱۲ Time: ۲۲:۰۹
 Sample: ۲۰۰۵ ۲۰۱۰
 Exogenous variables: Individual effects
 Automatic selection of maximum lags
 Automatic selection of lags based on SIC: .
 Total (balanced) observations: ۵۵
 Cross-sections included: ۱۱

Method	Statistic	Prob.*
	-	
Im, Pesaran and Shin W-stat	۲.۴۰۸۵۰	۰.۰۰۰۸۰
	-	
Im, Pesaran and Shin t-bar	۲.۷۳۹۷۱	
	-	
T-bar critical values ***:		
۱% level	۳.۰۰۶۰۰	
	-	
۵% level	۲.۳۹۲۰۰	
	-	
۱۰% level	۲.۱۴۸۰۰	

** Probabilities are computed assuming asymptotic normality
 *** Critical values from original paper

Intermediate ADF test results

Series	t-Stat	Prob.	E(t)	E(Var)	Max		Obs
					Lag	Lag	
IBA	-۱.۵۷۹۳	۰.۴۲۲۸	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
IME	-۳.۳۰۰۵	۰.۰۷۲۹	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
IIR	-۲.۵۴۰۹	۰.۱۵۶۵	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
IIQ	-۲.۸۵۵۳	۰.۱۱۴۲	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
ISY	-۷.۲۷۹۷	۰.۰۰۳۳	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
IIN	۰.۰۴۳۰	۰.۹۱۳۸	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
IAN	-۰.۴۲۰۲	۰.۸۲۵۷	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵
IKU	-۳.۴۶۰۵	۰.۰۶۲۴	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	.	.	۵

IPA	-۱.۰۵۹۷	۰.۶۳۴۸	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	۰	۰	۰
IQA	-۰.۵۲۶۵	۰.۷۹۹۵	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	۰	۰	۰
IEA	-۷.۱۵۷۱	۰.۰۰۳۵	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	۰	۰	۰
Average	-۲.۷۳۹۷		-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸			

Warning: for some series the expected mean and variance for the given lag and observation are not covered in IPS paper

Null Hypothesis: Unit root (individual unit root process)
 Series: CRBA, CRME, CRIR, CRIQ, CRSY, CRIN, CRAN, CRKU, CRPA, CRQA, CREA
 Date: ۰۵/۱۷/۱۲ Time: ۲۲:۱۵
 Sample: ۲۰۰۵ ۲۰۱۰
 Exogenous variables: Individual effects
 Automatic selection of maximum lags
 Automatic selection of lags based on SIC: .
 Total (balanced) observations: ۳۰
 Cross-sections included: ۶ (۰ dropped)

Method	Statistic	Prob.*
	-	
Im, Pesaran and Shin W-stat	۳۵.۱۴۷۹	۰.۰۰۰۰
	-	
Im, Pesaran and Shin t-bar	۲۴.۹۰۷۸	
	-	
T-bar critical values ***:		
1% level	۳.۶۲۰۰۰	
5% level	۲.۶۶۵۰۰	
10% level	۲.۳۲۵۰۰	

** Probabilities are computed assuming asymptotic normality
 *** Critical values from original paper

Intermediate ADF test results

Max

Series	t-Stat	Prob.	E(t)	E(Var)	Lag	Lag	Obs
CRBA	-۳.۱۵۰۴	۰.۰۸۴۰	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
CRME	-۱.۲۹۱۰	۰.۵۴۲۱	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
CRIR			Dropped from Test				
CRIQ			Dropped from Test				
CRSY	-۲.۰۵۸۸	۰.۲۶۰۷	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
CRIN			Dropped from Test				
CRAN			Dropped from Test				
CRKU			Dropped from Test				
CRPA	-۳.۳۲۹۳	۰.۰۷۰۸	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
CRQA	-۳.۱۹۷۴	۰.۰۸۰۴	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
CREA	-۱۳۶.۴۲	۰.۰۰۰۱	-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸	*	*	۵
Average	-۲۴.۹۰۸		-۱.۵۵۸	۲.۶۴۸			

Warning: for some series the expected mean and variance for the given lag and observation are not covered in IPS paper

برآورد تابع تقاضای حج و تقاضای عمره در ایران

با استفاده از داده‌های تابلویی استان‌های کشور

مرتضی عزتی^۱
نیره رحیمی^۲

◀ چکیده

حج و عمره از نهادهای برجسته اسلامی هستند. حج و عمره دو عمل عبادی واجب و مستحب مذهبی هستند که در اسلام به آن توجه بسیاری شده است. تقاضای سفر حج و عمره از تقاضاهای مذهبی شمرده می‌شود و بهره‌مندی از این سفر برای افراد هم رضایت خاطر آخرتی و هم رضایت خاطر دنیایی فراهم می‌کند. بر این پایه، تقاضای آن، تابعی از متغیرهای برانگیزاننده دنیایی و هم تابع متغیرهای برانگیزاننده مذهبی است. در این مقاله در پی برآورد تابع تقاضای سفر حج و عمره در ایران هستیم. بر پایه نظریه، این تقاضا تابعی از متغیرهایی مانند درآمد، ثروت، سرمایه مذهبی، ایمان، سن، جمعیت و تقاضای جانشین است. این دو تابع با به کارگیری داده‌های تابلویی برای استان‌های کشور با روش اقتصادسنجی داده‌های تابلویی در سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۶ برآورد شده است.

نتیجه برآوردها نشان می‌دهد تقاضای سفر حج، تابعی مثبت از درآمد، ثروت، سن و سرمایه مذهبی و جمعیت است. همچنین این تقاضا رابطه مثبت با تقاضای دوره قبل سفر حج و رابطه منحنی با سفر جانشین عمره دارد. تقاضای سفر عمره نیز با متغیرهای یاد شده

۱. استادیار اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس mezzati@modares.ac.ir.

۲. کارشناس ارشد پژوهشگری.

رابطه‌های مانند تقاضای سفر حج دارد.
 واژه‌های کلیدی: تابع تقاضا، حج، عمره، سرمایه مذهبی
 طبقه بندی JEL:

۱. مقدمه

در نظریه تقاضا، تقاضای کالاها و خدمات مذهبی نیز تحت تأثیر عوامل تعیین کننده تقاضای کالاها و خدمات دیگر مانند درآمد، ثروت، قیمت و مانند اینهاست، اما افزون بر اینها تابعی از سرمایه مذهبی (برای تقاضای فردی و اجتماعی)، ایمان فردی و سن افراد است. تقاضای سفر حج و عمره نیز از این گونه تقاضاهای خدمات مذهبی است. سفر حج و عمره افزون بر اینکه می‌توانند رضایت خاطر دنیوی ایجاد کنند، با فرض نیت الهی، می‌توانند موجب به دست آوردن رضایت خاطر در زندگی پس از مرگ نیز بشوند. با وجود این، سفر حج در شرایطی برای برخی واجب است، اما سفر عمره مستحب است و این حکم، اندک تفاوت‌هایی در تقاضای آنها ایجاد می‌کند. افزون بر این برای تقاضای حج، محدودیت مؤثری وجود دارد و تقاضای مؤثر نمی‌تواند در هر زمان دلخواه برآورده شود و به این علت بخشی از تقاضا را به سمت دیگری جابجا می‌کند.

یادآوری این نکته در اینجا خوب است که تقاضای کالاها و خدمات مذهبی، ویژگی برانگیزانندگی مذهبی دارد. تقاضای بسیاری از این کالاها و خدمات با کالاها و خدمات دنیایی تفاوت اساسی می‌کند. نمونه آن حج است. حج سفری واجب است که برای افرادی که با انگیزه مذهبی به آن می‌روند هیچ سفر جایگزین دیگری نمی‌تواند جای آن را بگیرد. یعنی هیچ سفر خارج از کشوری جای دیدار خانه خدا را برای او نخواهد گرفت. در رخدادها نیز این گونه است که تنها سفر خارج از کشور بیشتر افراد همین سفر و یا زیارت‌های مانند آن است. یعنی بسیاری از تقاضاهای مذهبی جایگزین ندارند و اگر هم دارند باید آن انگیزه مذهبی را پوشش دهد. همچنین تقاضای مذهبی نیازمند ایمان مذهبی است که در صورت نبود آن ممکن است تقاضا رخ ندهد. به نظر ما درست نیست تقاضای سفر حج را با نگاه به گردشگری بررسی کرد بلکه باید آن را با رویکرد تقاضای یک کالا یا خدمت مذهبی بررسی کرد.

در این مقاله ما تلاش می‌کنیم با این رویکرد به تقاضای سفر حج و عمره نگاه کنیم و بر این پایه هم باید پیشینه پژوهش ما با این رویکرد مرور شود و هم متغیرهایی که تقاضای مذهبی را بر می‌انگیزانند وارد بررسی شوند.

در این مقاله در پی برآورد جداگانه تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره هستیم. با توجه به مطالعات نظری و تجربی انجام شده در زمینه تقاضای کالاها و خدمات مذهبی با رویکرد اسلامی، همچنین در نظر گرفتن قواعد اسلامی و محدودیت‌های آماری، متغیرهای اندازه جمعیت، درآمد،

ثروت، سن و سرمایه مذهبی به عنوان متغیرهای توضیحی انتخاب شده‌اند. دو تابع تقاضای حج و تقاضای عمره به روش داده‌های تابلویی اقتصادسنجی برآورد شده است. داده‌های استفاده شده، داده‌های استان‌های کشور برای سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۶ هستند. نکته قابل تأمل اینکه به علت کمبود برخی داده‌ها مانند داده‌های درآمد سرانه، برآورد مدل برای سال‌های بعد از سال ۱۳۸۶ امکان پذیر نشده است. همچنین اگر می‌توانستیم ایمان را نیز وارد تحلیل کنیم کار بسیار کامل‌تر می‌شد ولی چون داده‌هایی در کشور برای این متغیر نداریم چنین کاری ممکن نشد. البته متغیر سرمایه مذهبی که یک عامل اثرگذار سرمایه‌ای بر تقاضای کالاها و خدمات مذهبی است و سن نیز که با تناسب ایمان بر تقاضای این‌گونه کالاها و خدمات اثر می‌گذارد وارد شده‌اند.

نوآوری‌های این مقاله اینهاست

کار پژوهشی که این مقاله نتیجه آن است، اولین برآورد تابع تقاضای حج و تابع تقاضای عمره در ایران است. همچنین وارد کردن متغیرهای سن، ثروت و سرمایه مذهبی به عنوان عوامل اثرگذار بر تقاضای حج و تقاضای عمره تنها در این کار انجام شده است که اثر آنها نیز به خوبی در نتایج برآوردها نشان داده شده است و نتایج این برآورد را منحصر به خود کرده است. در این مقاله پس از مقدمه به پیشینه پژوهش و چارچوب پژوهش اشاره می‌شود. سپس تابع تقاضای حج و تابع تقاضای عمره به روش داده‌های تابلویی برآورد می‌شود و در پایان نتایج ارائه می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

می‌توان تقاضای حج و تقاضای عمره را در ادبیات پژوهش با دو رویکرد پیگیری کرد: یکی با رویکرد گردشگری مذهبی و دیگری با رویکرد رفتار تقاضاکننده مسلمان. با توجه به اینکه بررسی ما از رویکرد دوم است، در آغاز اشاره‌ای به برخی پژوهش‌ها از نوع رویکرد یک می‌کنیم و پس از آن، پیشینه پژوهش را به طور بسیار مختصر با رویکرد دوم، در چارچوب دو بخش مطالعات نظری و تجربی اشاره می‌کنیم.

در زمینه گردشگری مذهبی در کشور پژوهش‌های قابل توجهی انجام شده است، مانند پژوهش‌های ابراهیم زاده، کاظمی‌زاد و اسکندری ثانی (۱۳۹۰)، احمدی شاپورآبادی و سبزآبادی (۱۳۹۰)، تقوایی، موسوی و غلامی (۱۳۸۹) و مومنی، صرافی و قاسمی خوزانی (۱۳۸۷) و همچون اینها. با این وجود درباره تخمین تابع تقاضای گردشگری مذهبی پژوهش درخوری یافت نمی‌شود. همچنین در ایران پژوهشی که سفر حج را به عنوان گردشگری مذهبی بررسی کرده و تابع تقاضا برای آن برآورد کرده باشد نیز یافت نکردیم. در کشورهای دیگر درباره گردشگری مذهبی و تقاضای آن بررسی‌های

بسیاری شده است، مانند مگدالنا ورساک^۱ و کارمن ماریا کات^۲ (۲۰۰۹)، آنجرز رویو گیل^۳ و جاویر دی استبان کاریل^۴ (۲۰۰۸)، اس ویجایاناند^۵ (۲۰۱۲)، علا گادو کانا^۶ (۲۰۱۱) و مانند اینها. اما در کشورهای دیگر درباره تخمین تابع تقاضای حج و عمره نیز بررسی شایانی یافت نکردیم.

۱ - ۲. مروری بر مطالعات نظری انجام شده در زمینه رفتار تقاضاکننده مذهبی

شاید بتوان گفت از نخستین نوشته‌هایی که به شیوه علمی امروز در چارچوب نظری درباره رفتار تقاضاکننده مسلمان چاپ شده است، کار محمد منذر کهف^۷ (۱۹۷۳) است. او در این نوشته با نام «مقدمه‌ای بر مطالعه اقتصاد اسلام»، بیان می‌کند که چشم‌انداز زمانی مصرف‌کننده مسلمان، از مصرف‌کننده غیردینی تفاوت دارد (Kahf, ۱۹۷۳؛ P ۱۰ - ۱۳). او در مقاله‌ای دیگر با نام «بحثی در زمینه رفتار مصرف‌کننده در جامعه اسلامی» (کهف، ۱۳۷۵) عقلایی بودن رفتار مصرف‌کننده بر پایه اصول اسلامی را مطرح و نتایج زیر را ارائه می‌کند:

۱ - اهداف مصرف‌کننده، در بردارنده‌ی گسترش زندگی به جهان پس از مرگ است، همچنان که در برگیرنده لذت به دست آمده از مصرف مادی است.

۲ - با جایگزین کردن «هزینه‌های نهایی» به جای «مصرف»، که ترکیبی است از هزینه کالاها و خدماتی که در زندگی این جهان موجب رضایت‌مندی مصرف‌کننده می‌شود و هزینه‌های در راه خدا (که در تحلیل سنتی مصرف‌جای ندارد) (Kahf, ۱۹۷۴).

«انس زرقا» در نوشته خود، بر پایه نظریه «شاطبی و غزالی»، حدود مصرف در سطح کفایت و کمتر از اسراف، همچنین هدف بودن پاداش آخرتی را مطرح می‌کند. بر پایه نظر او، هدف مصرف‌کننده، بیشینه کردن مطلوبیت ناشی از مصرف در این جهان و پاداش در جهان دیگر است (Zarga, ۱۹۷۶؛ P ۳۰ - ۴۵).

«توتونچیان» در کتاب تئوری تقاضا و تحلیل اقتصادی انفاق با بحث‌های اقتصاد خردی، با وارد کردن متغیر کفایت، به عنوان مرز اسراف در مصرف شخصی و اسراف در انفاق به عنوان بیشینه‌کننده

۱. MAGDALENA VORZSÁK.

۲. CARMEN MARIA GUȚ.

۳. Angeles Rubio Gil.

۴. Javier de Esteban Curiel.

۵. S Vijayanand.

۶. Alaa Gado Kana.

۷. Mohammad Monzer kahf

انفاق مجاز و با وارد کردن قید بودجه به استخراج تابع تقاضا و انفاق مسلمان می‌پردازد (توتونچیان، ۱۳۶۳: ۱۵۷-۱۲۸).

«فہیم خان» در مقاله «تابع مصرف کلان در چارچوب اسلامی»، کل مصارف مصرف کننده مسلمان عقلایی را به دو دسته زیر جدا می‌کند: ۱- مصرف برای به دست آوردن رضایت مندی در این جهان. ۲- مصارف دیگر با هدف به دست آوردن پاداش در جهان پس از مرگ. وی با وارد کردن ضریبی برای نشان دادن اثر گذاری تقوا در مصرف (جلوگیری از اسراف)، ضریب دیگری را نیز برای نشان دادن اثر تقوا بر انفاق افزون بر واجب، وارد مدل خود می‌کند (مجموعه مؤلفین، ۱۳۷۵: ۸۵).

«مشرف جوادی» هزینه‌های مصرفی فرد مسلمان را به دو دسته زیر تقسیم می‌کند:

الف. برآوردن نیازهای مادی خود و افراد تحت تکفل؛

ب. برآوردن نیازهای دیگران برای رضای خدا.

تخصیص منابع درآمدی بین این دو دسته به درجه تقوای وی بستگی دارد (مشرف جوادی، ۱۳۶۵: ۶۰-۵۲).

حسینی در کتاب تخصیص درآمد و رفتار مصرف کننده مسلمان، عوامل اثرگذار بر تخصیص درآمد فرد مسلمان را نیاز، درآمد، تقوا، تبلیغات، قیمت کالا، سلیقه مصرف کننده و عوامل دیگر بیان می‌کند (حسینی، ۱۳۷۹: ۱۶۹-۱۲۰).

عزتی با وارد کردن عامل ایمان در نظریه رفتار مصرف کننده به صورت درجه اطمینان و باور به زندگی پس از مرگ به نشان دادن اثر آن بر رفتار مصرف کننده می‌پردازد. در این اثر برای انسان سه دوره زمانی حال، آینده و زندگی پس از مرگ در نظر گرفته می‌شود و انسان با نگاه به این سه دوره زمانی، دارایی خود را برای دستیابی به بیشترین اندازه مطلوبیت تخصیص می‌دهد که تابعی از درجه ایمان اوست (عزتی، ۱۳۸۲: ۱۶-۱۱).

«میر معزی» نیز در مقاله «مبانی خردی الگوی مصرف کلان اسلامی» به الگوی تخصیص درآمد مسلمان می‌پردازد. وی می‌نویسد عوامل کمی تخصیص درآمد مازاد، پس از کم کردن مصرف و سرمایه گذاری واجب، نرخ سود سرمایه گذاری و نسبت فقیران به کل جمعیت جامعه و عوامل کیفی نیز نیاز و ایمان هستند. سپس سه تابع مصرف، سرمایه گذاری و انفاق فرد مسلمان را استخراج کرده و اثر هر یک را بر سه تابع مصرف، سرمایه گذاری و انفاق با مدل ریاضی نشان می‌دهد (میرمعزی، ۱۳۸۴: ۴۸-۳۴).

«عزتی و عاقلی» (۱۳۸۷) در مقاله «سرمایه مذهبی: ماهیت و عناصر تشکیل آن» مفهوم سرمایه مذهبی را ارائه و اثر آن بر رشد و توسعه اقتصادی را تحلیل می‌کنند و این اثر را در چارچوب مدلی با روش

اقتصادسنجی برای استان‌های کشور برآورد می‌کنند (عزتی و عاقلی ۱۳۸۷).

«عزتی» در مقاله (۱۳۸۸، ۹۶ - ۳۶۵) اثر سرمایه مذهبی بر مصرف را از دیدگاه نظری تحلیل کرده است. از اثرهای سرمایه مذهبی بر رفتارهای اقتصادی، اثر آن بر مصرف و رفتارهای مصرفی فردی و اجتماعی است. وظایف و توصیه‌های ویژه مذهب درباره رفتارهای مصرفی و توزیع درآمد در صورت وجود ایمان کافی و نیز سرمایه مذهبی کافی در جامعه، موجب تغییر مصرف گروه‌های درآمدی جامعه، نوع کالاها و خدمات مصرفی افراد و جامعه و نیز تغییر توزیع درآمد و مصرف در جامعه می‌شود. این نکات تحلیل شده و در چارچوب تابع مصرف (هزینه‌های) فردی و اجتماعی وارد شده است. بر پایه این مقاله می‌توان تابع هزینه‌های مذهبی افراد یعنی هزینه‌های بر روی کالاها و خدمات توصیه شده مذهبی را که معنای عام زکات نیز دارند به صورت زیر نوشت.

$$C_{Ri} = f(I_i, P_R, B_i, O_i, R_{ci}, R_{cs})$$

که در آن: C_{Ri} هزینه‌های مذهبی فرد، I_i درآمد فرد، P_R قیمت نسبی کالاها و خدمات مذهبی، B_i ایمان فرد، O_i سن فرد، R_{ci} سرمایه مذهبی فردی و R_{cs} سرمایه مذهبی اجتماعی است. منابع دینی و ادبیات تخصیص درآمد (تقاضای) مسلمان نشان می‌دهد که عوامل اثرگذار بر تقاضای کالاها و خدمات مذهبی مسلمان دو دسته هستند:

۱. عوامل اثرگذار مستقیم مانند: ایمان، نیاز، درآمد، سرمایه مذهبی، تبلیغات، قیمت و سلیقه و...
۲. تقاضای کالاها و خدمات جانشین و مکمل دیگر و مخارج سرمایه‌گذاری. (عزتی، ۱۳۸۸، ۹۶ - ۳۶۵)

۲-۲. پژوهش‌های تجربی رفتار تقاضاکننده کالاها و خدمات مذهبی

عزتی در یک پژوهش تجربی، تابع هزینه‌های مذهبی (هزینه‌های در راه خدای) فردی را برآورد کرده است. یافته اصلی این مقاله این است که تابع برآورد شده گویای توانایی خوب تبیین الگوی تخصیص منابع مالی به هزینه‌های مذهبی و غیر آن بر پایه درجه ایمان افراد است (عزتی، ۱۳۸۴: ۱۰۶-۱۰۸). «داورزنی» در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به برآورد «تابع انگل» برای هزینه‌های مذهبی پرداخته است. او قابلیت کاربرد این تابع را برای هزینه‌های مذهبی آزمون کرده است. در این بررسی هزینه‌های مذهبی سرانه تابعی از متوسط هزینه‌های کل سرانه شهری، شاخص قیمت کالاها و خدمات و متغیر موهومی برای جداسازی استان‌های با سواد زیادت‌تر و کم‌تر است (داورزنی، ۱۳۸۳: ۱۰۷-۱۰۱). «کیاءالحسینی» در مقاله برآورد تابع هزینه‌های مذهبی (با عنوان زکات) متوسط یک خانوار شهری در ایران (۱۳۷۹) هزینه‌های مذهبی برای متوسط یک خانوار شهری را در هر دهک هزینه‌ای (درآمدی)، تابع هزینه کل واقعی متوسط یک خانوار شهری در طی سال (به عنوان تقریبی از درآمد

سالانه خانوار، متغیر موهومی برای سال‌های جنگ تحمیلی و نرخ تورم در نظر گرفته و تابع را به روش داده‌های تابلویی دهک‌ها برآورد کرده است (کیاءالحسینی، ۱۳۷۹: ۹۸ - ۸۴).

«کیاءالحسینی» در مقاله‌ای دیگر با نام عوامل مؤثر بر هزینه‌های مذهبی دهک‌های درآمدی خانوارهای شهری ایران به بررسی همین تابع با داده‌های هزینه و درآمد خانوارهای شهری برای سال‌های ۱۳۶۱ - ۱۳۸۴ پرداخته است. وی در این پژوهش به مدل خود بعد خانوار در هر دهک درآمدی را نیز افزوده است (کیاءالحسینی، ۱۳۸۸: ۲۱۲ - ۲۰۵).

«شفیعی» در پایان‌نامه خود با نام «تخمین تابع انفاق در ایران» در پی آن بوده است تا به بررسی عوامل اثرگذار بر انفاق و رفتار تابع انفاق بر پایه آموزه‌های اسلامی بپردازد و تابع انفاق در ایران را با داده‌های تجربی برآورد کند. او انفاق را تابع متغیرهای درآمد، ثروت، سن سرپرست خانوار و سرمایه مذهبی در نظر گرفته و به روش داده‌های تابلویی اقتصادسنجی (داده‌های استان‌های کشور برای سال‌های ۱۳۸۶ - ۱۳۷۹) برآورد کرده است (شفیعی، ۱۳۹۰).

عزتی، شفیی و نجفی (۱۳۹۰) اثر سرمایه مذهبی بر توسعه فعالیت‌های قرض‌الحسنه در کشور را با داده‌های تابلویی استان‌های کشور با روش اقتصادسنجی برآورد کرده‌اند و اثر آن را بر قرض‌الحسنه مثبت و فرآیندها به دست آورده‌اند. فعالیت‌های قرض‌الحسنه در این بررسی تابع درآمد، اندازه بازار مالی، سرمایه مذهبی در نظر گرفته شده است (عزتی، شفیی و نجفی، ۱۳۹۰).

۳. معرفی متغیرهای مدل و تحلیل نظری آنها

مسلمانان و مؤمنان، قواعد مذهبی اسلامی را رعایت می‌کنند. بخشی از این قواعد به صورت هزینه‌ها و رفتارهای مذهبی بروز می‌کند. از این رو مسلمانان در کنار تخصیص زمان و دارایی به زندگی این جهان، هزینه‌ها و کارهایی نیز دارند که می‌توان به آنها هزینه و رفتارهای مذهبی گفت. یکی از این گونه هزینه‌ها و کارها تخصیص زمان و مال خود به حج و عمره است.

۱ - ۳. تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره

به صورت ساده می‌توان گفت تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره در چارچوب پیشینه اقتصاد اسلامی، بخشی از ادبیات تقاضای کالاها و خدمات مذهبی و نیز رفتار مصرف‌کننده مسلمان و هزینه‌های (پرداخت‌های) مذهبی است. با توجه به محدودیت‌های سفر حج به ویژه محدود بودن شمار مجاز سفرکنندگان برای مراسم حج و در برخی سال‌ها محدود بودن شمار مجاز سفرکنندگان برای مراسم عمره، نمی‌توانیم شمار افراد سفر کرده را تقاضا بنامیم. هر چند برای نام نویسی نیز محدودیت وجود دارد اما این محدودیت بسیار کمتر است و در دوره‌ای که نام نویسی می‌شود محدودیت نیست و هر

کس می‌تواند نام‌نویسی کند. همچنین با توجه به مفهوم تقاضای یک جامعه که اندازه تقاضا را اندازه کالاها و خدماتی که افراد یک جامعه مایل و توانا برای خرید آن هستند و معیار تمایل و توانایی را وارد شدن به بازار و پرداخت پول می‌داند، بهتر است شمار افرادی را که برای سفر حج و عمره ثبت‌نام کرده‌اند و پول پرداخت کرده‌اند، اندازه تقاضای این دو سفر بدانیم. بر این پایه ما شمار افرادی را که در هر سال از هر استان برای حج و برای عمره ثبت‌نام کرده‌اند، اندازه تقاضای این دو سفر در نظر می‌گیریم. داده‌های این ثبت‌نام‌ها را از سازمان حج و زیارت دریافت کرده‌ایم و وارد الگوها می‌کنیم.

۲- ۳. جمعیت

یکی از مهم‌ترین عوامل تعیین‌کننده اندازه تقاضای هر کالا و خدمت در همه جامعه‌ها اندازه بازار یا همان شمار جمعیت است. هر چه شمار جمعیت بیشتر باشد - با ثابت بودن شرایط دیگر - انتظار می‌رود نیاز و تقاضا برای یک کالا یا خدمت مشخص افزایش یابد. بر این پایه در تابع تقاضای سفر حج و سفر عمره نیز این عامل باید وارد شود. ما این عامل را با اندازه جمعیت هر استان در سال‌های دوره آماری خود وارد تابع تقاضا می‌کنیم.

۳- ۳. درآمد

یکی از عوامل پایه‌ای اثرگذار بر تقاضای کالاها و خدمات، درآمد است. درآمد برای تقاضای کالاها و خدمات مذهبی نیز عامل مهمی است. بر پایه نظریه اسلامی، افرادی که درآمد بیشتری دارند، بیشتر موظف و توصیه شده به هزینه کردن بخشی از آن در راه خدا هستند. در تقاضای سفر حج و سفر عمره نیز از این گونه کارهای توصیه شده است. بر این پایه اگر رفتار مردم با دستورهای دین سازگار باشد، باید با افزایش درآمد، سفر حج و سفر عمره بیشتری داشته باشند و در نتیجه تقاضای این سفرها افزایش یابد. بنابراین، می‌توان این ادعا را از لحاظ نظری این گونه گفت که تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره تابع مثبت درآمد است. بر این پایه ما متغیر درآمد مردم استان را وارد تابع تقاضای سفر حج و سفر عمره می‌کنیم. می‌توان مقدار تولید ناخالص داخلی هر منطقه را درآمد ناخالص مردم آن دانست و برای اینکه درآمد افراد مشخص‌تر شود سرانه آن را وارد مدل کرد. بر این پایه در این مقاله از متغیر تولید ناخالص داخلی سرانه استان‌ها (برای متغیر جایگزین متوسط درآمد افراد) که از سوی مرکز آمار ایران از سال ۱۳۸۶ - ۱۳۷۹ منتشر شده است، استفاده می‌کنیم.

۴- ۳. ثروت

یکی دیگر از عوامل اثرگذار بر تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره، ثروت است و انتظار می‌رود با افزایش ثروت، تقاضای سفر حج و سفر عمره نیز افزایش یابد. در حکم شرعی نیز پایه واجب

شدن حج بر افراد، اندازه ثروت است. اندازه‌گیری دقیق ثروت و تغییرات آن کار بسیار دشواری است. یکی از نشان‌گرهای مهم ثروت خانوارها، ارزش ساختمان و مسکن است که در این مقاله، ارزش مسکن به‌عنوان متغیر جایگزین ثروت به کار برده می‌شود. چون ارزش دارایی مسکن را نیز نداریم به جای استفاده از آمار مطلق ارزش ساختمان از نماگری که ارزش ساختمان و مسکن را نشان می‌دهد، استفاده شده است. این نماگر متوسط قیمت یک متر مربع، زیربنای واحدهای مسکونی خرید و فروش شده در مراکز استان‌های کشور در هر یک از سال‌های ۱۳۸۶-۱۳۸۰ است که به سفارش وزارت مسکن و شهرسازی از سوی مرکز آمار ایران گردآوری و منتشر می‌شود. این متغیر به نوعی بیان‌گر ارزش مسکن افراد به‌عنوان مهم‌ترین بخش ثروت (که خود نماینده‌ای از دیگر دارایی‌های افراد است) در استان‌های کشور می‌باشد و در بسیاری از پژوهش‌ها نیز ارزش مسکن نماینده ثروت در نظر گرفته می‌شود. ما نیز از این متغیر استفاده می‌کنیم.

۵ - ۳. سن سرپرست خانوار

از دیگر عوامل، سن افراد سرپرست خانوار است. به علت اینکه در آموزه‌های دینی، پاداش اخروی و الهی بسیار مهم دانسته شده است و به نظر می‌رسد هر چه سن افراد بیشتر باشد، به مرگ و زندگی پس از آن و پاداش آن جهان نزدیک‌تر می‌شوند، انتظار می‌رود با افزایش سن توجه بیشتری به کارهای منجر به پاداش اخروی داشته باشند و در نتیجه تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره بیشتری داشته باشند. چون بیشتر تقاضای سفرهای حج و عمره از سوی سرپرستان خانوارها شکل می‌گیرد، در این پژوهش میانگین سن سرپرستان خانوار در هر استان در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ (که از نتایج سرشماری نفوس و مسکن مرکز آمار ایران به دست آمده) به کار برده شده است و بر این پایه، تغییرات روندی داده‌های سال‌های ۱۳۸۶ - ۱۳۸۰ به دست آمده و وارد مدل شده‌اند.

۶ - ۳. سرمایه مذهبی

مفهوم سرمایه مذهبی به‌صورت خام بیش از ۳۰ سال پیش وارد ادبیات اقتصاد شده است، اما برداشت‌های نخستین از این مفهوم نادرست بوده است و آن را بیشتر به عاملی برای مصرف تعبیر کرده‌اند. با این وجود ما با توجه به مبانی و مفاهیم اسلامی، مفهوم کامل‌تری از سرمایه مذهبی را در نظر داریم^۲. سرمایه مذهبی به مجموعه نهادها، عملکردها، تجربه‌ها، اعتقادات، باورها، ارزش‌ها، دانش،

۱. به علت عدم وجود آمار سال ۱۳۷۹، این آمار از طریق روندگیری از آمار موجود محاسبه شده است و سری آماری استفاده شده از سال ۱۳۸۶-۱۳۷۹ می‌باشد.

۲. از جمله برای اطلاع از مفهوم سرمایه مذهبی در مطالعات غیر اسلامی به دادگر و عزتی (۱۳۸۱) مراجعه شود.

قوانین و مقررات، نمادها و واقعیت‌های محیطی فیزیکی و غیرفیزیکی و مانند آن در جامعه می‌گوییم که از مذهب و ایمان مذهبی ریشه گرفته باشد. سرمایه مذهبی به‌طور روشن موجب فعالیت‌های ویژه می‌شود و می‌توان آن را نوعی ایجادکننده دانست، مانند سرمایه اقتصادی که ایجادکننده کالا و خدمت یا سرمایه انسانی که موجب رشد تولید است. سرمایه مذهبی موجب ایجاد و افزایش رفتارهای سفارش شده در مذهب مانند انجام واجبات و مستحبات مذهبی و کارهای در راه خدا مانند سفر حج و سفر عمره می‌شود. سرمایه مذهبی به دو بخش سرمایه مذهبی فردی و سرمایه مذهبی اجتماعی جدا می‌شود. سرمایه مذهبی در این چارچوب تعریف بهتری پیدا می‌کند.^۱

بر این پایه سرمایه مذهبی اجتماعی در برگرفته کیفیت مذهب جامعه (اصول اعتقادی و توانایی، دقت و درستی آن)، نهادهای مذهبی جامعه، عملکردهای مذهبی نهادهای اجتماعی، قوانین و مقررات مذهبی جامعه، اعتقادات، باورها، ارزش‌ها و هنجارهای مذهبی جامعه، دانش و مهارت‌های مذهبی جامعه، فضاها، نمادها و سمبل‌های مذهبی جامعه است. اگر بتوان نمازگرای ساخت و اندازه‌گیری کرد که این مجموعه را بسنجد می‌توان آن را نمازگروی خوبی برای اندازه‌گیری سرمایه مذهبی دانست. اما چنین کاری با داده‌های در دسترس بسیار دشوار است اما می‌توان نماینده‌هایی برای آن یافت. سرمایه مذهبی به‌صورت عمده از راه آموزش، رفتار و تجربه، دیدن رفتار دیگران، یادآوری و مانند اینها ایجاد می‌شود و گسترش می‌یابد. بر این پایه اگر بتوان اینها را با هم جمع کرد می‌توان گفت نماینده خوبی برای اندازه‌گیری سرمایه مذهبی یافته‌ایم. با توجه به داده‌های در دسترس در زمینه شمار مساجد، حسینیه‌ها و دارالقرآن و اماکن فرهنگی که به‌صورت مستمر و غیرمستمر کار می‌کنند و به‌طور عمده بخش بسیاری از دانش، تجربه، رفتار مذهبی و دیدن کارهای مذهبی دیگران در این اماکن انجام می‌شود و گسترش می‌یابد، می‌توان این مجموعه را نماینده‌ای از اندازه سرمایه مذهبی دانست. همچنین این مجموعه، نمایندگی سرمایه فیزیکی مذهبی را نیز در بر دارد. مهم‌تر از آنها در دسترس بودن داده‌ها در این زمینه است. بر این پایه، در این پژوهش شمار مسجدها، حسینیه‌ها و دارالقرآن‌ها و مکان‌های فرهنگی که به‌صورت مستمر و غیرمستمر کار می‌کنند را از نتایج سرشماری فضاهای فرهنگی کشور، آمارنامه کانون‌های مذهبی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی برای همه استان‌های کشور به‌عنوان نماینده اندازه سرمایه مذهبی در هر استان در نظر می‌گیریم.

۴. برآورد الگو

در این بخش تلاش می‌شود دو تابع تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره در ایران با داده‌های استان‌های ایران برآورد شود. با نگاه به پیشینه نظری و تجربی درباره تقاضای کالاها و خدمات مذهبی

۱. از جمله برای اطلاع از مفهوم سرمایه مذهبی به منابع یاد شده در این زمینه در پایان مقاله نگاه شود.

و همچنین در نظر گرفتن قواعد اسلامی و کمبودهای آماری، ما در این برآورد متغیرهای جمعیت، درآمد، ثروت، سن سرپرست خانوار و سرمایه مذهبی را به عنوان متغیرهای توضیحی وارد مدل می‌کنیم.

پس از گردآوری داده‌ها، چون داده‌ها سری زمانی (۱۳۸۶ - ۱۳۷۹) بوده است، باید از مانایی^۱ و نامانایی آنها اطمینان یافت تا دچار رگرسیون کاذب نشویم. از آنجا که روش رگرسیون به کار گرفته شده داده‌های تابلویی^۲ است، آزمون مانایی داده‌ها با داده‌های سری زمانی منفرد مانند: ADF، DF و PP تفاوت می‌کند. در اینجا آزمون هدری^۳ به کار برده می‌شود که نتایج آن در جدول ۱ آمده است و نشان دهنده مانایی داده‌ها است.

جدول ۱: آزمون مانایی متغیرهای مدل

متغیر	آماره t	prob
تقاضای حج (HAJ)	۸.۵	۰.۰۰۰
لگاریتم حج (LHAJ)	۱۰.۴	۰.۰۰۰
تقاضای عمره (OMRE)	۶.۳	۰.۰۰۰
لگاریتم عمره (LOMRE)	۸.۳	۰.۰۰۰
جمعیت (PP)	۸.۲	۰.۰۰۰
تولید ناخالص سرانه استانی (RG)	۹.۹	۰.۰۰۰
سن (YM)	۳۵.۸	۰.۰۰۰
ثروت (PH)	۱۰.۳	۰.۰۰۰
سرمایه مذهبی (RC)	۳۳.۱	۰.۰۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق

از میان توابع باید تابعی گزینش شود که معیارهای یک تابع برآزنده خوب را داشته باشد.

۱ - ۴. معیارهای گزینش تابع برآزنده خوب

در گزینش یک تابع خوب باید سه اصل را در نظر داشت:

الف. سازگاری نظری

تقاضای سفر حج و تقاضای سفر عمره گونه‌ای از رفتار هزینه‌ای برای به دست آوردن رضایت خاطر در این جهان و بهره‌مندی از رضایت خاطر این رفتار در زندگی پس از مرگ است که دارای شرایطی

۱. Stationary or Stationarity

۲. Panel Data

۳. Hadri

ویژه است. اول اینکه تابعی همسو از درآمد است، یعنی تابع برآورد شده باید نسبت به درآمد، همواره شیب مثبت داشته باشد. دوم اینکه اگر تابع شیب فزاینده داشته باشد نیز با آموزه‌های مذهبی سازگارتر است. این به آن معنا نیست که تابع باید شیب فزاینده داشته باشد. همچنین شیب این تابع باید نسبت به سرمایه مذهبی، سن، ثروت و جمعیت مثبت باشد.

ب. قابلیت تفسیر

مردم جامعه ایران مسلمان هستند و انتظار می‌رود رفتارهای آنها با نظریه اسلامی سازگار باشد. می‌توان گفت، بیشتر مردم این جامعه رفتارهای مذهبی خود را کم و بیش انجام می‌دهند. از این رو آنچه انتظار می‌رود در جامعه وجود داشته باشد، سازگاری نتایج برآورد با نظریه است. با وجود این اندازه ضریب‌هایی که برآورد می‌شود برای بررسی این نکته مهم است. اگر این اندازه با وضعیت جامعه منطقی به نظر برسد الگو پذیرفتنی خواهد بود.

ج. نتایج آماری الگو

در اقتصادسنجی چند آماره اصلی مانند F ، t و R^2 آماره‌های سنجش اعتبار الگو و ضریب‌های آن هستند. در الگوهای برآورد شده، الگویی برتر خوانده می‌شود که آماره‌های آن بهتر باشند. نکاتی مانند خودهمبستگی، هم‌خطی و مانند اینها نباید در داده‌ها و الگو وجود داشته باشد که برخی از آنها با ترکیب داده‌های مقطعی و سری زمانی برطرف می‌شوند.

۲ - ۴. متغیرهای الگوهای برآوردی

متغیرهای به کار رفته در این دو تابع چنین تعریف می‌شوند:

HAJ = تقاضای حج

OMRE = تقاضای عمره

PP = جمعیت

RG = درآمد سرانه

YM = سن سرپرست خانوار

PH = ثروت

RC = سرمایه مذهبی

۳ - ۴. برآورد الگوی اصلی

در این پژوهش دو تابع تقاضای سفر حج و تابع تقاضای سفر عمره با متغیرهای یاد شده با ساختارهای خطی و نمایی - خطی در نظر گرفته شد. با معیارهای برتری نتایج و قابلیت تفسیر آن، دو

تابع نیمه لگاریتمی (لگاریتمی - خطی) با شکلی که در رابطه ۱ و ۲ آمده است برآورد شد، تابع تقاضای سفر حج و تابع تقاضای سفر عمره را تابعی نیمه لگاریتمی برآورد می کند و متغیرهای مستقل آن جمعیت استان (PP)، درآمد سرانه استانی (RG)، سن سرپرستان خانوارها در استانها (YM)، ثروت (PH) و سرمایه مذهبی (RC) می باشند. چون حج و عمره هر دو از یک گونه رفتارها هستند و می توانند بر یکدیگر اثرگذار باشند، تقاضای هر کدام برای دیگری به عنوان متغیر توضیح دهنده و همچنین تقاضای دوره پیش هر کدام برای خودش وارد مدل شده اند.

$$\text{رابطه ۱} \quad LHAI_{it} = \mu_i + \alpha PP + \beta RG_{it} + \gamma YM_{it} + \theta PH_{it} + \lambda RC_{it} + \delta HAJ_{i,t-1} + \kappa OMRE_{it} + \eta_{it}$$

$$\text{رابطه ۲} \quad LOMRE_{it} = \mu_i + \alpha PP + \beta RG_{it} + \gamma YM_{it} + \theta PH_{it} + \lambda RC_{it} + \nu HAJ_{i,t} + \pi OMRE_{i,t-1} + \eta_{it}$$

این دو مدل به صورت نمایی به شکل زیر هستند:

$$\text{رابطه ۳} \quad HAJ = e^{\mu_i + \alpha PP + \beta RG + \gamma YM + \theta PH + \lambda RC + \delta HAJ_{t-1} + \kappa OMRE + \eta_{it}}$$

$$\text{رابطه ۴} \quad OMRE = e^{\mu_i + \alpha PP + \beta RG + \gamma YM + \theta PH + \lambda RC + \nu HAJ + \pi OMRE_{t-1} + \eta_{it}}$$

در این دو مدل با توجه به آزمون «هاسمن» (که نتایج آن در جدول ۲ آمده است)، نتایج با اطمینان ۹۵ درصد نشان می دهد که نباید روش اثرات تصادفی را برای برآورد مدل به کار برد. نتایج برآورد بدون اثرات تصادفی در جدول ۳ آمده است. همچنین به علت کمبود داده ها، امکان برآورد با اثرات ثابت و آزمون آن نیز وجود نداشته است. با کنار گذاشتن متغیر دوره پیش، این امکان فراهم می شود که نتایج آن نشان می دهد، مدل با اثرات ثابت نیز پذیرفتنی نیست. همچنین آوردن متغیر دوره پیش، مدل را بسیار معنادارتر می کند...

جدول ۲: نتایج آزمون هاسمن برای برآورد تابع با اثرات تصادفی

تابع تقاضای سفر حج (رابطه ۱)		تابع تقاضای سفر عمره (رابطه ۲)	
آماره	Prob	آماره	Prob
0.209082	0.1636	0.088142	0.0303

جدول ۳: خلاصه نتایج حاصل از تخمین تابع تقاضای حج و تقاضای عمره

متغیر مستقل	نتایج برآورد تابع تقاضای حج			نتایج برآورد تابع تقاضای عمره
	الگوی اول الگوی دوم الگوی سوم			
عرض از مبدأ	۲.۷۳۵۸۲۰ (۲.۱۱۷۰۱۹)	-۰.۴۱۴۰۵۵ (-۰.۳۷۴۴۱۳)		۶.۵۰۴ (-۲.۶۲۹۱۸۴)
جمعیت (PP)	-۰.۷-۱.۹۷E (۵.۳۸۶۲۸۷)	-۰.۷-۱.۳۸E (۴.۵۳۶۴۸)	-۰.۷-۱.۴۱E (۴.۷۱۵۲۹۵)	۷-۱.۴۲E (۲.۴۹۷۳۴۷)
تولید ناخالص سرانه استانی (RG)	۰.۰۵۰۷۲۷ (۶.۸۶۰۶۶۵)	۰.۰۲۴۶۵۵ (۵.۵۲۹۸۳۲)	۰.۰۲۵۶۶۰ (۷.۱۵۴۲۶۷)	۰.۰۱۵۲ (۱.۱۹۸۷۳۶)
سن (YM)	۰.۰۵۶۰۵۶ (۲.۷۶۱۷۷۵)	۰.۱۱۲۷۰۵ (۶.۴۹۰۲۹۷)	۰.۱۰۶۱۹۴ (۶.۲۴۵۷۱)	۰.۲۱۵۰ (۵.۴۸۰۷۳۲)

۵-۵.۷۲E (۱.۱۷۴۱۹۳)	۰۵-۴.۹۴E (۲.۶۵۲۹۱۳)	۰۵-۴.۸۸E (۲.۶۷۴۴۰۶)	۰۵-۱.۶۶E (۰.۴۶۸۹۴۲)	ثروت (PH)
۰.۰۰۰۰۳ (۵.۱۵۵۲۷۶)	۰.۰۰۰۰۲۱۸ (۱۱.۴۵۴۳۵)	۰.۰۰۰۰۲۲۲ (۱۰.۵۰۹۵۸)	۰.۰۰۰۰۲۵۲ (۹.۶۷۴۲۵۵)	سرمایه مذهبی (RC)
۵-۱.۵۸E (۲.۱۴۷۹۳۷)				تقاضای حج (HAJ)
			۰۵-۲.۵۷E- ۹.۲۸۳۸۲۴)-	تقاضای عمره (OMRE)
	۰۵-۹.۴۵E (۱۲.۳۱۴۳۴)	۰۵-۹.۴۰E (۱۱.۳۵۰۱۳)	۰.۰۰۰۰۱۰۵ (۹.۴۳۹۸۵۴)	تقاضای حج سال پیش (HAJ) (۱-)
۶-۸.۵۹E- ۲.۲۴۸۰۴۷)-	۰۵-۲.۹۰E- ۱۱.۳۹۱۰۷)-	۰۵-۲.۸۸E- ۱۰.۹۵۱۷۰)-		تقاضای عمره سال پیش (۱- OMRE)
۰.۸۴۸	۰.۹۳۷	۰.۹۳۸	۰.۹۲۳	R ²
۶۰.۵۷۹	۱۵۵.۲۳	۳۲۵.۹۶	۱۷۹.۰۳	F آماره
۱.۸۴۲	۰.۹۰۰	۰.۸۹۴	۰.۸۴۲	W - D آماره

در برآورد تابع تقاضای سفر حج، در الگوی پایه (رابطه ۱) متغیر ثروت معنادار نشده است، بر این پایه با اندکی تغییر یعنی وارد کردن تقاضای سفر عمره سال پیش به جای تقاضای عمره سال جاری الگوی دوم برای تابع تقاضای سفر حج برآورد شده است در الگوی دوم برای تابع تقاضای سفر حج، تنها عرض از مبدا، معناداری کمتری دارد که با حذف آن، الگوی سوم برای تابع تقاضای سفر حج برآورد شده که نتایج آن آورده شده است.

تابع تقاضای سفر عمره به همان شکل پایه‌ای قابل پذیرش است. نتایج این برآورد نیز در جدول بالا آورده شده است.

با به کارگیری معیارهای گزینش یک الگوی خوب (سازگاری نظری، قابلیت تفسیر و توجیه در شرایط واقعی و نتایج آماری الگو) و مقایسه بین سه الگوی برآورد شده برای تابع تقاضای سفر حج، می‌توان نتیجه گرفت الگوی سوم بهتر است. در الگوی سوم همه ضریب‌ها بهتر و از نظر آماری معنادار و سازگار با نظریه‌ها همچون سازگار با شرایط واقعی و بررسی‌های تجربی انجام شده در داخل است. با وجود این، الگوهای اول و دوم نیز چندان تفاوتی با الگوی سوم ندارند و آنها نیز ارزش تحلیل و کاربرد دارند.

۴-۴. تفسیر نتایج به دست آمده

برای دست‌یابی به نتایج بیشتر از برآورد انجام شده، این دو تابع را تشریح و کشش‌های آنها را اندازه‌گیری می‌کنیم. ابتدا تابع تقاضای سفر حج و سپس تابع تقاضای سفر عمره را توضیح می‌دهیم. با توجه به ضریب‌های آماری به دست آمده تابع حج را بر پایه مدل دوم تفسیر می‌کنیم.

تابع تقاضای سفر حج

ضریب اندازه جمعیت استان نشان دهنده آن است که افزایش جمعیت موجب افزایش تقاضای سفر حج می‌شود. کشش تابع تقاضای سفر حج نسبت به جمعیت اینگونه اندازه‌گیری می‌شود:

$$\varepsilon = \frac{dHAJ}{dPP} \times \frac{PP}{HAJ} \quad \text{رابطه ۵}$$

با توجه به فرمول کشش رابطه ۵ اندازه کشش برابر رابطه ۶ در می‌آید:

$$\varepsilon = 0.000000138 \times PP \quad \text{رابطه ۶}$$

با قرار دادن جمعیت هر استان مقدار کشش جمعیتی تقاضای سفر حج به دست می‌آید. با نگاه به جمعیت استان‌ها به طور کلی در می‌یابیم که این کشش، کوچک‌تر از یک است و نشان دهنده این است که به ازای افزایش یک درصد در جمعیت، تقاضای سفر حج، کمتر از یک درصد افزایش می‌یابد.

کشش درآمدی تقاضای سفر حج، بر پایه رابطه ۵ به صورت زیر خواهد بود:

$$\varepsilon = \frac{dHAJ}{dRG} \times \frac{RG}{HAJ} \quad \text{رابطه ۷}$$

که اندازه کشش چنین به دست می‌آید:

$$\varepsilon = 0.0246 \times RG \quad \text{رابطه ۸}$$

چنانچه مشاهده می‌شود کشش درآمدی سفر حج مثبت است و با نگاه به داده‌های درآمد سرانه استانی می‌بینیم این کشش کوچک‌تر از یک است و مانند یک کالای ضروری است. بنابراین کشش درآمدی روند افزایشی داشته است.

کشش‌های سن سرپرستان خانوار و ثروت نیز مانند کشش‌های جمعیتی و درآمد است و این کشش‌ها مثبت و کمتر از یک هستند. اما کشش سرمایه مذهبی برای بیشتر استان‌ها مثبت و بیشتر از یک است. تنها برای دو استان قم و کهگیلویه و بویر احمد این کشش کمتر از یک است.

کشش جانشینی زمانی سفر حج نیز مثبت است. به این معنا که اگر در یک دوره تقاضا افزایش یابد تقاضا در دوره‌های آینده کاهش می‌یابد. این نوع کشش، نشان‌دهنده اثر تبلیغاتی تقاضای هر دوره بر تقاضای آینده دیگران است. گروهی که به حج می‌روند یا نام نویسی می‌کنند، دیگران با دیدن این کار آنها، برانگیخته می‌شوند که آنها هم این کار را انجام دهند. نکته مهم این است که این کشش برای بسیاری از استان‌ها بیش از یک بوده است و این اثر خودافزایی نیز، یکی از ویژگی‌های تقاضای کالاها و خدمات مذهبی به ویژه در اعمال واجب است.

اما کشش جانشینی سفر عمره به جای سفر حج منفی است. به این معنا که افزایش تقاضای سفر عمره

کاهش تقاضای سفر حج را در پی دارد. می‌توان علت آن را طولانی بودن صف انتظار سفر حج دانست که برخی را متقاعد می‌کند به جای انتظار بسیار زیاد به عمده بروند و از نام نویسی برای حج صرف نظر کنند.

تابع تقاضای سفر عمره

ضریب اندازه جمعیت استان نشان دهنده آن است که افزایش جمعیت باعث افزایش تقاضای سفر عمره می‌شود. کشش تابع تقاضای سفر عمره نسبت به جمعیت چنین اندازه گیری می‌شود:

$$\text{رابطه ۹} \quad \mathcal{E} = 0.000000142 \times pp$$

با قرار دادن جمعیت هر استان مقدار کشش جمعیتی تقاضای سفر عمره به دست می‌آید. با نگاه به جمعیت استان‌ها به طور کلی درمی‌یابیم که این کشش کوچک‌تر از یک است و نشان دهنده این است که به ازای افزایش یک درصد در جمعیت، تقاضای سفر عمره کمتر از یک درصد افزایش می‌یابد.

کشش درآمدی تقاضای سفر عمره بر پایه رابطه ۵ چنین به دست می‌آید:

$$\text{رابطه ۱۰} \quad \mathcal{E} = 0.0152 \times RG$$

چنانچه مشاهده می‌شود کشش درآمدی تقاضای سفر عمره مثبت است و با نگاه به داده‌های درآمد سرانه استانی می‌بینیم این کشش کوچک‌تر از یک است و جایگاه یک کالای ضروری را دارد. کشش درآمدی روند افزایشی داشته است.

کشش‌های سن سرپرستان خانوار و ثروت نیز مانند کشش‌های جمعیتی و درآمد است و این کشش‌ها مثبت و کمتر از یک هستند. کشش سرمایه مذهبی برای بیشتر استان‌ها مثبت و بیشتر از یک است. تنها برای دو استان قم و کهگیلویه و بویراحمد این کشش کمتر از یک است.

کشش جانشینی زمانی سفر عمره، منفی است، به این معنا که اگر در یک دوره تقاضا افزایش بیابد تقاضا در دوره‌های آینده کاهش می‌یابد. این نوع کشش برای کالاهای اشباع شدنی یا کالاهایی که جانشین بهتر برای آن موجود باشد به دست می‌آید که کالای بهتر آن نیز حج است. همچنین این سفر مستحب است و نسبت به حج اشباع شدنی تر است. در نتیجه تقاضای کاهنده دارد. یک علت هم می‌تواند محدود بودن سفر دوباره در زمان کمتر از پنج سال باشد. همچنین زیاد بودن صف انتظار سفر حج برخی را متقاعد می‌کند به جای انتظار بسیار زیاد به عمره بروند و از نام نویسی برای حج صرف نظر کنند.

اما کشش جانشینی سفر حج به جای سفر عمره مثبت است به این معنا که افزایش تقاضای سفر حج، موجب افزایش تقاضای سفر عمره شده است و این اثر می‌تواند به این علت رخ داده باشد که در واقع تقاضای سفر حج افزایش یافته است، اما به علت محدودیت، برخی افراد به جای آن به عمره اکتفا می‌کنند.

۵. نتیجه گیری

حج و عمره از نهادهای مهم اسلامند، نتیجه برآوردهای ما از تابع تقاضای سفر حج و تابع تقاضای سفر عمره نشان می‌دهد تقاضای سفر حج تابعی همسو از درآمد، ثروت، سن و سرمایه مذهبی و جمعیت است. همچنین این تقاضا همسو با تقاضای دوره پیش برای سفر حج است و رابطه منفی با سفر جانشین عمره دارد. تقاضای سفر عمره نیز با متغیرهای یاد شده رابطه‌ای مانند تقاضای سفر حج دارد. مقایسه دو تابع نیز نشان می‌دهد که سن، ثروت و سرمایه مذهبی بر تقاضای عمره، بیشتر اثر دارد. شاید بتوان گفت علت آن واجب بودن سفر حج و مستحب بودن سفر عمره و نیز محدودیت‌هایی بیشتری است که برای سفر حج وجود دارد.

بر پایه نتایج به دست آمده از این پژوهش، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

◀ افزایش سرمایه مذهبی، ثروت، سن و درآمد باعث افزایش تقاضای سفر حج و عمره می‌شود. بر این پایه برنامه‌ریزی ما برای سفر حج و عمره باید بر پایه تغییرات این متغیرها در جامعه باشد تا در مدیریت این نهاد، کارآمد باشیم.

◀ کاهش جانشینی عمره به جای حج منفی است. پس می‌توان با برنامه‌ریزی بخشی از تقاضای حج را با عمره جایگزین کرد و پوشش داد تا فشار تقاضا بر حج کاهش یابد.

◀ کاهش جانشینی تقاضای سفر عمره برای خودش منفی است. پس اگر تقاضا برای یک دوره ایجاد کنیم تقاضای دوره پس از آن کاهش می‌یابد. از این کاهش می‌توان این نتیجه را گرفت که می‌توان با تغییرات تقاضا در هر دوره تقاضای دوره‌های پسین را برنامه‌ریزی کرد.

◀ منابع

۱. ابراهیم زاده، عیسی و کاظمی‌زاد، شمس‌الله و اسکندری ثانی، محمد (۱۳۹۰) برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تاکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر قم) فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۷۶، تابستان ۱۳۹۰، ص ۱۱۵.
۲. احمدی شاپورآبادی، محمدعلی و سبزابادی، احمد (۱۳۹۰) تحلیل بر ظرفیت‌های توسعه گردشگری مذهبی - فرهنگی کلان شهر قم، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۴۶، تابستان ۱۳۹۰، ص ۸۳.
۳. تقوایی، مسعود و موسوی، سیدعلی و غلامی، یونس (۱۳۸۹) تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی، فصلنامه فضای جغرافیایی، شماره ۳۱، پاییز ۱۳۸۹، صص ۳۹ - ۶۴.
۴. توتونچیان، ایرج (۱۳۶۳) تئوری تقاضا و تحلیل اقتصادی انفاق، تهران: مرکز اطلاعات فنی ایران.
۵. حسینی، سیدرضا (۱۳۷۹) الگوی تخصیص درآمد و رفتار مصرف کننده مسلمان، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

۶. دادگر، یدالله و عزتی، مرتضی (۱۳۸۱) بررسی رابطه مذاهب و رفتار مصرف کننده در سایر ادیان (غیر اسلام)، نامه مفید ۸ (۳۱)، صص ۷۱ - ۱۰۰.
۷. داورزنی، زهره (۱۳۸۳) برآورد تابع مخارج مذهبی در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه مفید.
۸. سبحانی، حسن و مهربانی، وحید (۱۳۸۶) بررسی تأثیر انفاق بر نابرابری درآمدها در ایران، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۲۷، پاییز ۱۳۸۶، صص. ۲۳ - ۴۴.
۹. شفیعی، علی (۱۳۹۰) برآورد تابع انفاق در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
۱۰. عزتی، مرتضی (۱۳۸۲) اثر ایمان مذهبی بر رفتار مصرف کننده، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۱.
۱۱. _____ (۱۳۸۴) تخمین تابع مخارج مذهبی (مخارج در راه خدا) مسلمانان، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۸.
۱۲. _____ (۱۳۸۸) اثر سرمایه مذهبی بر مصرف، مجموعه مقالات اصلاح الگوی مصرف، قم: نشر اندیشه جوان.
۱۳. عزتی، مرتضی و شفیعی، علی و نجفی، محدثه (۱۳۹۰) اثر سرمایه مذهبی بر توسعه فعالیت های قرض الحسنه در کشور، همایش نقش بانکداری اسلامی در تأمین مالی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، آذر ۱۳۹۰.
۱۴. عزتی، مرتضی و عاقلی، لطفعلی (۱۳۸۷) سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل و آثار آن، مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و توسعه اقتصادی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۵. کیاء الحسینی، سید ضیاء الدین (۱۳۷۹) برآورد تابع هزینه های مذهبی متوسط یک خانوار شهری در ایران، قم: نامه مفید، ش ۹.
۱۶. _____ (۱۳۸۹) برآورد تابع هزینه های مذهبی متوسط یک خانوار شهری در ایران، قم: فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش ۳۵.
۱۷. گیلک حکیم آبادی، محمد تقی (۱۳۷۹) تحلیل مقایسه ای آثار توزیعی مالیات بر درآمد در اسلام و نظام مالیات بر درآمد در ایران، مجله تحقیقات اقتصادی، پاییز و زمستان.
۱۸. مجموعه مؤلفین (۱۳۷۵) مباحثی در اقتصاد خرد با نگرش اسلامی، ترجمه حسین صادقی، تهران: موسسه تحقیقاتی دانشگاه تربیت مدرس.
۱۹. مشرف جوادی، محمد حسین (۱۳۷۰) مطلوبیت با توجه به ارزش های متعالی اسلام، مجله پژوهش و سیاست اقتصادی، تهران.
۲۰. مولایی، محمد، (۱۳۷۵) برآورد توابع انگل کالاهای مصرفی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.
۲۱. مومنی، مصطفی و صراف، مظفر و قاسمی خوزانی، محمد (۱۳۸۷) ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان شهر مشهد، فصلنامه جغرافیا

- و توسعه، شماره ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۸۷ ص ۱۳.
۲۲. میرمعزی، سید حسین، (۱۳۸۴) الگوی مصرف کلان در جامعه اسلامی، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۲۰.
۱. Alaa Gado Kana (۲۰۱۱) Religious Tourism in Iraq، ۱۹۹۶ - ۱۹۹۸: An Assessment، International Journal of Business and Social Science، Vol. ۲ No. ۲۴ [Special Issue
۲. Angeles Rubio Gil & Javier de Esteban Curiel (۲۰۰۸) religious events as spicial intrest tourism. A Spanishexperienecerivista de turismo y patrimonio cultural، ۶(۳)
۳. Iqbal، Munawar، Zakah، ۱۹۸۶، “Moderation and aggregate consumption in a islamic economy” ،journal of research in islamic economics، Vol.۳، No. ۲.
۴. Kahf، Mohammad Monzer، ۱۹۸۱، “A contribution to the theory ofconsumer behaviour in an islamic society” ،studies in economics، ed. Khurshid ahmad، Islamic foundation، lecistr، u,k.
۵. ____، ۱۹۷۳، “A contribution to the study of the economics of islamic” ، Utah U.S.A. :univ. of Utah، S.L.C.، july.
۶. ____، ۱۹۷۴، “A model of the household decision in Islamic economy” ، association of muslim social scientists، proceeding، third national seminar، gary، Indiana، may.
۷. ____، ۲۰۰۲، “Islamic economics” ،book in press.
۸. Khan، Mohammad، Fahim، ۱۹۸۴، “macro consumption function in islamic framework” ،journal of research in Islamic economics، Vol.۱، No.۲.
۹. ____، ۱۹۸۷، “Theory of consumer behavior in Islamic perspective” ، lectures on Islamic economics، Jeddah، Saudi Arabia، I.D.B.
۱۰. MAGDALENA VORZSÁK & CARMEN MARIA GUȚ (۲۰۰۹) The Place of Religious Tourism in Romania's Tourist Industry، WSEAS TRANSACTIONS on BUSINESS and ECONOMICS، Issue ۸، Volume ۶، August ۲۰۰۹.
۱۱. Mannan، M.A.، ۱۹۸۶، “Islamic economics - theory and practice” ،hodder and Stoughton، Cambridge، (first edition، ۱۹۷۰).
۱۲. ____، ۱۹۸۴، “The making of Islamic economic society: Islamic dimensions in economic analysis” ،international association of Islamic banks، cairo.
۱۳. VIJAYANAND، S. (۲۰۱۲) SOCIO - ECONOMIC IMPACTS IN PILGRIMAGE TOURISM، International Journal of Multidisciplinary Research، Vol.۲ Issue ۱، January ۲۰۱۲، ISSN ۲۲۳۱ ۰۷۸۰.

